

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

Парламентарни избори у Краљевини Југославији од 11. децембра 1938.

Ментор:

проф. др Љубодраг Димић

Студент:

Константин Самофалов

Београд, 2018.

Садржај:

Предговор	5
Увод: Историја парламентаризма.....	9
О власти.....	9
Идеја парламентаризма и први државни сабори	9
Развој парламентаризма у Енглеској	12
Општенародни избори у Русији	22
Развој парламентаризма у Србији.....	23
Прве организоване политичке странке у Србији.....	28
Корак уназад: Повратак на апсолутизам.....	29
Страначке борбе на изборима 1903-1912.....	30
Парламентарни избори у краљевини до 1938. године, развој заједничке државе и политичке странке	31
„Мртав парламент”	34
Хрватски погледи	35
Краљ као центар моћи.....	37
Политичке странке у краљевини	40
Радикали	41
Демократе.....	42
Радићева и Мачекова ХРСС	45
СЛС и Корошец	46
Савез земљорадника	47
ЈМО и Џемијет	53
Кључна препрека за опстанак и развој краљевине.....	54
Настанак краљевине, Проблем измешаности Срба и Хрвата	54
Сукоб централистичких и федералистичких концепција	57
Крфска декларација	59
Декларација о уједињењу свих Јужних Словена.....	60
Уставотворна скупштина.....	61

Скупштински атентат.....	62
„Сложеност југословенског проблема”	64
Политичке прилике у Хрватској и српски фактор.....	65
Милан Антић о српско-хрватским односима.....	67
Светозар Прибићевић о „југословенству”	68
Превага централизма.....	71
Други светски рат као непремостива препрека	72
Преглед парламентарних избора у Краљевини Југославији до 1938. године	74
Парламентарни избори 1920 (избори за Уставотворну скупштину од 28. новембра 1920)	74
Парламентарни избори 18. марта 1923.	76
Парламентарни избори 8. фебруара 1925.	79
Парламентарни избори 11. септембра 1927.	82
Парламентарни избори 8. новембра 1931.	84
Парламентарни избори 5. маја 1935.	86
Политичке и друштвене прилике у Краљевини Југославији које доводе до последњих парламентарних избора 1938.	89
Убиство Александра и долазак Павла на сцену, Режимска странка ЈНС и влада Богољуба Јевтића	89
Петомајски избори	91
Влада Милана Стојадиновића.....	94
Формирање ЈРЗ	100
Сукоб Стојадиновића са Главним одбором НРС	101
Борба за консолидовање скупштинске већине.....	103
Атентат на премијера.....	104
Обрачун са генералом Живковићем	106
Конкордатска криза	107
Сенат.....	108
Општински избори 1936: Увод у парламентарне изборе.....	109
Окупљање Удружене опозиције: Блок народног споразума	111
Разлози за превремене изборе	114
Милан Стојадиновић и Владко Мачек: Највећа и последња изборна борба прве Југославије... 117	117
Милан Стојадиновић: Школовање, Војна служба, Смисао за тактику и стратегију	117

Оптужбе за фашистичке тенденције, блискост са грофом Ћаном, Немачка је близу.....	120
Затечена привредна ситуација, Економски успеси владе	124
Политичке и медијске „слободе”	127
Оптужбе за неприступачност Стојадиновића	128
Унутрашња политика	129
Стојадиновић и „хрватско питање”	130
Односи са Антоном Корошецом	136
Стојадиновићева спољна политика.....	138
Политика према Немачкој.....	140
Стојадиновић и Аншлус	141
Дипломатске вештине	142
Милан Стојадиновић у песми: „Омиљени” лидер?	143
Политичка начела.....	150
Мачек преузима ХСС након убиства Радића, Нереди у Загребу	152
Односи са Србима и СДС Светозара Прибићевића	154
Аудијенција код краља	157
Диктатура, Октроисани устав, Размишљања о Југославији, „Загребачке пунктације”, Затвор...	158
На слободи, Предлог за модел Слободне Ирске, „Југословенство је фикција”, Оснивање Хрватске сељачке заштите.....	163
Сусрет са Стојадиновићем.....	165
Мачек и Хитлер, Мусолини	168
Природа и деловање политичких странака које су узеле учешће на изборима 1938.	169
Југословенска радикална заједница	169
Статут и програм.....	172
ЈРЗ и хрватско питање	173
Прва скупштина Јерезе	174
Организовање странке на терену	176
„Самоуправа”	177
Британци о ЈРЗ.....	178
Удружена опозиција и Сељачко – демократска коалиција (ХСС, СДС)	179
Зачеци сарадње СДК и УО	180
Структура УО	182

Услови за рад опозиције.....	184
Осипање Удружене опозиције након петوماјских избора	186
Кључни фактори пред изборе 1938: Стојадиновић, Мачек и УО	188
Блок народног споразума	190
Стојадиновић се одлучује за парламентарне изборе.....	191
Југословенски народни покрет Збор	191
Изборна кампања, Народно расположење, Изборни резултати	196
Изборни закон	199
Зачеци пропаганде, ЦПБ, „Авала“, Цензура, Пропаганда ЈРЗ	200
Стојадиновић у кампањи.....	203
Борба против опозиције	207
Страначке кампање.....	210
Процедура састављања посланичких листа	217
Опозициона посланичка листа	218
Vox populi	219
Посебне методе власти у кампањи	228
Специфичности кампање	229
Резултати парламентарних избора 1938.....	238
Резиме изборне борбе	240
Закључак	245

Предговор

Парламентарни систем управљања државом на балканским просторима је до данашњих дана остао недовршен процес. Склоности ка ауторитарним владарима, недовољни степен образованости, сиромаштво и мешање страних сила у наше послове од вајкада су отежавали изградњу стабилних, демократских институција. Краљевина Југославија у том смислу није била никакав изузетак. Уставни и законски модели који су опробавани, уз експерименте са увођењем краљеве диктатуре, нису се битно разликовали од државно-правних искустава развијенијих земаља од саме Југославије. Међутим, проблем је у томе што су западне демократије, за разлику од нашег друштва, имале ту привилегију да себи приуште континуитет државног и институционалног развоја. За јужнословенске народе континуитет је увек био превелики луксуз. У борби за континуитет и лежи сва вредност југословенске идеје, која је требало да обезбеди несметани развој свих наших народа под једном заједничком капом, довољно великом да осигура неометан напредак, спречавајући стране факторе да значајније утичу на наше политичке и економске прилике. Да је било довољно времена, и да није било колосалног светског сукоба који се моментално сручио на Балкан, врло је реално да би пројекат прве Југославије на крају и успео.

Највећи изазови са којима се краљевина суочавала била су различита историјска и државно-правна искуства, имајући у виду да је део наших народа живео под окриљем Аустро-Угарске монархије, други део под ропством у оквиру Отоманске империје, а трећи уживао самосталност у краљевинама Србији, односно Црној Гори. Различити степени економског, културног и социјалног развоја, верске разлике и висок степен неписмености и сиромаштва такође су били значајни изазови. Међутим, тзв. „хрватско питање” је апсолутно доминирало свим политичким односима у Југославији. Тежње српског народа да обезбеде превласт у заједничкој држави, односно хрватског да се коначно изборе за аутономију или чак самосталност, држале су нову државу у стању сталне напетости. Међутим, време би засигурно помогло да се, уз побољшање економских прилика и рад на описмењавању народа, пронађе одржив модел за опстанак заједничке државе.

Последњи парламентарни избори у краљевини значајни су управо због тога што су се, у времену када је под владом Милана Стојадиновића привреда започињала опоравак након удара светске економске кризе, покушавали решити управо ти кључни проблеми за опстанак Југославије. Са једне стране то је био покушај договора са Мачеком око државног преуређења, а са друге стране стратегија за постављање краљевине у довољно повољан положај да не буде одувана са светске мапе нарастајућим аспирацијама пре свега Хитлерове Немачке. Важну улогу у доношењу политичких одлука имала је и круна, односно њен тадашњи носилац кнез намесник Павле Карађорђевић, који је чини се врло добро разумео каква судбина очекује младу државу и како би требало кормиларити бродом како би се избегла катастрофа. Управо личност кнеза Павла додаје посебан укус у истраживању теме децембарских избора 1938. године, будући да је он имао последњу реч у састављању свих југословенских влада, па и оне формиране након последњих демократских избора у Југославији.

Посматрање и учествовање у парламентарном животу Републике Србије ме је навело да започнем проучавање историје парламентаризма на овим просторима. Контровверзна и харизматична личност Милана Стојадиновића имала је одлучујући утицај за фокусирање на последњи период прве Југославије. Међутим, кроз даље истраживање моја сфера интересовања се проширила и на друге политичке личности тога времена попут кнеза намесника Павла, министра двора Милана Антића, М. Ј. Стоимировића, Драгољуба Јовановића и Владка Мачека. Желео сам да нађем одговор на многа питања која су ме мучила: Да ли су политичке странке биле крхке, краткотрајне и нестабилне ка што су и данас? Да ли су институције биле подложне пресудним утицајима неформалних центара моћи? Колико је био доминантан утицај страних сила? Какав је био однос опозиционих и странака на власти, и колико је круна управљала политичким дешавањима? До које мере су грађани имали слободу избора, изражавања и одлучивања, а на којем су степену биле медијске слободе? У консултацијама са ментором, професором др Љубодрагом Димићем, донео сам одлуку да тема мог мастер рада буде везана за последњу демократску фазу југословенског парламентаризма. На дефинисање теме је утицало време које сам имао на располагању за писање мастер рада. Стога је тема сужена на последње демократске изборе у Југославији од 11. децембра 1938. године.

У покушају да се поменути избори сагледају из више углова, дошло је до проширивања теме и на историју парламентаризма, природу политичких личности и самих странака, те њихових циљева и програма деловања, али и утицаје круне и спољног фактора. Мастер рад је конципиран тематски, те су тако засебна поглавља посвећена компаративној историји парламентаризма у Енглеској, Русији и Србији, парламентарним изборима и доминантним политичким странкама до 1938, политичким дешавањима која су представљала увод у саме децембарске изборе, Стојадиновићу и Мачеку као кључним политичким лидерима у овој изборној трци, главним странкама које су узеле учешћа у изборној борби (ЈРЗ, Удружена опозиција и профашистички Збор). Фокус рада је наравно био на самим изборима, укључујући предизборну кампању, процес гласања, агитацију, народна расположења, медијске цензуре, недемократски изборни закон, калкулације круне и спољног фактора.

Пошто је рад конципиран као истраживачки, главну грађу сам проналазио у изворима, а литература је служила за допуњавање и приказивање историјске позадине избора. Највећа количина грађе о овој теми се налази у Архиву Југославије, као и у Архиву САНУ (Фонд Милана Стојадиновића и збирка Милана Антића). Како би се што реалније приказало то време, коришћени су дневници и мемоари различитих политичких личности тога доба, као и штампа, пре свега дневни листови (Политика, Правда, Време). Најзначајнија сведочанства тог периода предстаљају дела „Ни рат ни пакт” Милана Стојадиновића, „Мемоари” Владка Мачека, „Диктатура краља Александра” Светозара Прибићевића, „Дневник” М. Ј. Стоимировића, „Политички записи” Ивана Рибара, „Успомене на политичке људе и догађаје” Ивана Мештровића и „Политичке успомене” Драгољуба Јовановића. Иако не у потпуности, међуратни период је солидно расветљен у српској историографији. Од коришћене литературе нарочито треба издвојити „Југославија у кризи” Џ. Хоптнера, „Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939.” Д. Тешиха, „Удружена опозиција 1935-1939.” Мире Радојевић, „Пропаганда Милана Стојадиновића” Бојана Симића, „Влада Милана Стојадиновића” Тодора Стојкова „Парламентаризам и политичке странке у Југославији” Бранислава Глигоријевића и „Историја Југославије” Бранка Петрановића.

Циљ истраживања је био да се подробним истраживањем политичке ситуације и децембарских избора створи основа за упоређивање са модерним временом. Циљ рада је био и да одговорим на сопствено питање које гласи: Да ли се предизборна кампања за изборе из 1938, разликовала од савремених кампања? Надам се да је мастер рад успео да одговори бар на нека од постављених питања.

Увод: Историја парламентаризма

О власти

“Они који су добри не желе да владају ради новца и почастии- рекох ја.- Они не воле да их називају надничарима зато што отворено примају награду за своје вршење дужности, а не воле ни да их зову лоповима зато што су се на власти кришом обогатили. Исто тако не чине то ради почастии, јер нису славољубиви. Зато их морамо натерати и запретиити им казном, да би се примили управљања. Због тога се и сматра да је срамота ако се неко прими власти а не сачека да буде принуђен да се прими. А од свих казни је највећа она да будеш под влашћу горег, кад већ сам нећеш да владаш. Тога се и боје племенити људи, мислим, кад се примају власти и тада прихватају власт не као да су тиме добили нешто изванредно или зато што ће на власти добро живети, него је примају принуђени и зато што не знају иког бољега коме би је могли поверити. Јасно је, дакле, да кад би постојала држава племенитих људи, онда би се људи борили за то да немају никакве власти, као што се сада боре за власт. Тада би било сасвим јасно да прави владалац није ту зато да се брине о својој личној користи, већ да се стара о користи потчињених. Ја никако не признајем Трасимаху да је правично оно што је корисно јачем.”¹

Идеја парламентаризма и први државни сабори

Парламентаризам представља израз исконске тежње човека и човечанства за слободом. Слободом од сваке врсте аутократије, угњетавања, сиромаштва, догматизовања, незнања. Пут од првих облика људског друштва у којем су малобројне групе привилегованих попут првосвештеника и владара уживале монопол над свим благодетима које је заједница производила, до зачетака најранијих видова демократије био је дуг и мукотрпан. Стазе

¹ Платон, *Држава*, Београд, 2013, 23-24 стр.

развоја цивилизације на путу ка освајању слободе биле су поплочане верским, династичким, етничким, међусталешким сукобима. Неретко су ове борбе за, с једне стране очување стечених, а са друге стране по рођењу ускраћених привилегија, попримале кржаве размере. Никада се ниједна групација у историји човечанства није добровољно одрицала благодети које је уживала, било да су у питању територије, природни ресурси, радна снага или право на убирање пореза и окупљање војске. Тако је пред првим идејама ограничавања власти монарха широм света стајао тежак и дуг пут.

Први облици окупљања представника племства, свештенства и војске код Срба су се појавили још у средњем веку. Упркос честим генерализацијама како увек и у свему каскамо за западом, неретко мотивисаним чињеницом да је развој наших друштвено-политичких институција био оптерећен вековним ропством под Турцима, средњовековна Србија представља равноправну заједницу у поређењу са европским државама тога времена. Први државни сабори у српском народу помињу се још за време Великог жупана и родоначелника династије Немањића, Стефана Немање. Др Жељко Фајфрић нам открива да је поткрај 12. века центар свих важнијих политичких и верских дешавања у Рашкој био у манастиру Светих апостола Петра и Павла, у данашњем Новом пазару у југозападној Србији, средишту тадашње Рашке. У овом манастиру налазило се седиште рашких епископа, у којем су се одржавали и најважнији државни сабори, форуми који су окупљали велможе, највиђеније представике двора, свештенства, војске.² Будући да су се у овом периоду развоја српске државе богумили са својим верским и социјалним учењима дубоко укоренили у тадашњем друштву, Немања је био принуђен да предузме радикалне мере како би сузбио њихово деловање које је било посебно ефикасно у привлачењу незадовољних великаша у њиховом отпору према Великом жупану. Тако је Немања сазвао државни сабор на којем је требало да се решава ово критично верско-политичко питање. Интересантан детаљ који Др Фајфрић описује сугерише нам да ни богумили нису били слаби и да су пружили озбиљан отпор круни. Према Стефану Првовенчаном, велможе богумили нису се ни трудили да прикривају своју верску припадност, те су више него слободно исказивали своје веровање. Тако су се, по свој прилици, на самом сабору веома

² Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, Сремска Митровица, 2006, 44 стр.

оштро свађали и претили, те ни самог Немању нису желели да саслушају.”³ Стефан Првовенчани саопштава да је један од Немањиних правоверних војника обавестио владара да се „*мрска и триклета јерес*” укорее у његовој држави. У питању је богумилска јерес, на чијем је искорењивању већ неко време радио охридски архиепископ Јован. Као одговор на то, Стефан Немања је сазвао сабор у својој престоници Расу, коме су присуствовали световни и црквени великодостојници на челу са рашким епископом Јефтимијем, кога Стефан назива Немањиним архијерејем. Јерес је на сабору разобличена и осуђена, а ако је веровати Немањином сину, након тога и потпуно искорењена у Немањиној држави.”⁴ Државни сабор окупљао се и касније ради предаје власти из Немањиних у руке његовог сина Стефана. Овај сабор одржан је 1196. године такође у Расу, у цркви Светих апостола Петра и Павла. Својеврсна средњовековна српска скупштина окупила је највиђеније племство сачињено од војвода, али и угледне војнике, свештенство и тадашњег рашког епископа Калиника. О овом сабору писали су и сам Немања у повељи издатој манастиру Хиландар, као и његови синови Сава и Стефан у житијима посвећеним управо њему.⁵ „Немања у хиландарској оснивачкој повељи истиче да је решио да се повуче са власти тек пошто је његова земља стекла *мир и тишину одасвуд*, а да престо оставља Стефану, великом жупану и *севастократору и зету грчког цара Алексија*.”⁶ На овом сабору је Немања донео и одлуку да напусти политички световни живот те да се замонаши, што је касније и учинио на Светој Гори.⁷ Трећи случај окупљања државног сабора од стране владара догодио се 1282. Тада је син Уроша I Драгутин сазвао великодостојнике ради обављања абдикације у корист свог брата Милутина.⁸ Ови догађаји указују нам да је у српском народу интеракција између кључних staleжа на својеврсним скупштинама присутна готово пун миленијум. То је свакако било веома далеко од идеје поделе власти, и од романтичне идеје да је све почело од Срба, али је исто тако јасан доказ да су темељи за изградњу модерне српске државе одавно постављени на овим турским просторима.

³ Исто, 51-52 стр.

⁴ Милена Репацић, *Стефан Немања- Утемељење династичког легитимитета*, Београд, 2018, 37 стр.

⁵ Ивана Коматина, *Стефан Немањић- Првовенчани краљ*, Београд, 2018, 17 стр.

⁶ Ж. Фајфрић, нав. дело, 51-52 стр.

⁷ Исто, 19 стр.

⁸ Исто, 206 стр.

Парламентарни живот зачет је у првим робовласничким државама у форми феудалне сталешке скупштине која је представљала својеврсну политичку подршку владајућој класи. У то време владајуће елите чинили су феудалци и свештенство, у чијим рукама је поред круне, била и концентрисана сва власт и богатство. Борба за успостављање представничког тела јавља се у исто време и као тежња ширих друштвених слојева за остварење утицаја на вршење државних послова, те кроз интенције буржоазије да систем државне управе стави под организовану контролу. Представничка демократија уведена је у развијеним капиталистичким земљама западне Европе, најпре у Енглеској, још у XVII веку. Дакле, још пре безмало четири века у Енглеској су се политичке странке бориле да кроз парламент покушају да ограниче моћ владаноца који је до тада био господар живота и смрти. У земљама настањеним јужнословенски народима, зачеци парламентаризма јављају се тек 200 година касније, током XIX века. Корак по корак, са милиметарским помацима у развоју грађанског друштва, градила се и основа за успостављање парламентарног система.⁹ Овај пут био је трновит, посебно имајући у виду да су се наши народи тада налазили под влашћу страних завојевача.

Развој парламентаризма у Енглеској

С друге стране, у Европи је овај развој започео знатно раније. Министар двора краљевине Југославије (1932-1941) Милан Антић, који је ову критично важну дужност обављао и под краљем Александром I Ујединитељем и под кнезом намесником Павлом, у једној од својих белешки за колевку парламентаризма, Енглеску, каже:

„Најомиљенија кућа у Енглеској је Парламент. Парламент је Енглеска. Енглеска је Парламент. Он има своју дугу прошлост. То је прошлост Енглеске. Да постане омиљен прошао је кроз дуге борбе. И данас је најомиљенија забава у Енглеској дебата у

⁹ Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*, Београд, 1979, 7 стр.

*Парламенту. Парламент је победио краља, али он поштује краљеву сенку и клања се њој. Воли се оно што не постоји. Воли се краљ, јер је власт у парламенту”.*¹⁰

Нема сумње да је министар двора Антић, као једна од кључних фигура у администрацији кнеза Павла Карађорђевића, за кога је важило да је близак британској круни, имао веома добар увид у уставно-правни систем Велике Британије и значај који је парламент имао у политичкој архитектури старе острвске империје. Будући да историја енглеског парламентаризма сеже у давну прошлост, потребно је да се још једном вратимо у период у којем смо посетили и средњовековну српску државу под Стефаном Немањом.

Отворена борба приватног власништва против самовоље владара почиње управо у Енглеској још у XII веку, дакле баш у време када је и Стефан Немања као Велики жупан тадашње Рашке сазивао прве српске државне саборе, на којима су се испољавала незадовољства властеле заоденуте у рухо богумилства. Прва етапа у овој острвској борби отпочела је тежњама да Хенри VII, Хенри VIII, и њихови наследници Едвард VI, Марија и Јелисавета уведу апсолутистичку монархистичку владавину по узору на оне које су управљале копненим делом Европе. Сукоб је увелико био заоштрен када је шкотски краљ Џејмс постао и енглески владар, па је тражио за себе неподељену власт.¹¹

У свим земљама у које су продрла германска племена, од давнина су постојала предања некаквог јавног збора, баш попут српских државних сабора, а на којем су се угледни људи као представници народа старали о најважнији државним питањима и општим правима. И није Енглеска једина европска земља која је познавала овакве зборове. Француска је имала стару скупштину три сталежа, у Шпанији су постојали „Кортеси” , тј. сталешке скупштине. Енглеско представничко тело било је нарочите врсте што се истицало двема основним одликама. Најпре, јер је оно своја права заснивало на нарочитој повељи у којој су била писменим путем утврђена одређена општа основна права, и друго што у њему нису заседали само изабрани представници градова већ и изабрани представници одређених грофовија. У француској, али и шпанској сталешкој скупштини, напротив, било је додуше представника градова, али није било изасланика из преосталог дела земље, из

¹⁰ Архив САНУ, 14387/8367, 104, Збирка Милана Антића

¹¹ Х.Џ. Велс, *Историја света*, Београд, 1929, 471 стр.

сеоских крајева. Управо због ових карактеристика је енглески парламент био изразито јак у борби са круном.¹²

Раније поменута повеља била је заправо чувена „*Magna Charta*”, велика „*Повеља слободе*”, изјава коју су после велике побуне племићи 1215. изудили краљу Џону, брату и насленику легендарног краља Ричарда Лављег Срца. У овој повељи је побројан читав низ основних права, чиме је Енглеска још тада изграђена у државу, у којој не влада сам краљ већ закон. „*Magna Charta*” прописује да краљ нема право да задире у личну својину и личну слободу својих поданика без сагласности сталешких другова дотичног човека. Друга особеност енглеског парламента била је одашиљање представника и са села.. Обично су позивали из сваке грофовије по два витеза пред народни савет да их тамо саслушају колико њихов крај може да плати пореза. Још од 1245. бирали су ситни племићи, слободни сељаци земљопоседници и сеоске старешине сваке грофовије ту двојицу витезова. Краљ Едвард I, наследник Хенрија III држао се ове норме, надајући се да ће тако лакше доћи до финансијских веза са градовима који су значајно расли и богатали се. Грађани и витезови на почетку заиста нису радо долазили у парламент, али су временом почели да схватају како су тамо не само имали власт да решавају по неким порезима већ и да помогну по оправданим жалбама. Убрзо су ти представници приватног власништва из градова и села заседали одвојено од лордова и епископа. Тако се у Енглеској поред горњег дома, патрицијско-црквеног представништва лордова, појавило и друго народно представништво- доњи дом, представништво „ простог народа” (House of commons). У оно време иначе није било разлике у личном саставу и једног и другог тела. При свему томе, доњи дом је ипак имао израженије народно обележје. Оба представничка тела, а нарочито доњи дом, од самог почетка су радили на томе да узму у своје руке искључиву власт у одређивању пореза. Постепено су проширивали делокруг свог рада почињући да расправљају о свим државним питањима.¹³

Борба између краља и парламента зашла је у опасну фазу још пре смрти Џејмса I (1625.), али је сам грађански рат избио тек за време власти његовог сина Чарлса I. Краљ Чарлс у свему је поступио онако како се и очекује од владара једне земље чији парламент није

¹² Исто

¹³ Исто, 471-472 стр.

имао власт да непосредно утиче на вођење спољне политике. Увукао је земљу у рат са Шпанијом и Француском, да би се затим обратио својим поданицима за новчана средства ради вођења рата у нади да ће народни патриотизам бити јачи од природног отпора према таквим захтевима. А кад је парламент одбио тражене своте, краљ је од појединих својих поданика тражио зајмове и приступио бројним незаконитим уценама. На то је парламент 1628. саставио врло значајан документ. Такозвану „*Petition of right*” (Представку о народним правима). У њој се наводи „*Magna Charta*” и још једном наглашавају границе краљеве власти. Подвлачи се да краљ нема право да наплаћује порезе без претходног законом прописаног одбора, да нема право никога да мимо закона кажњава или затвара нити да било коме шаље војнике на стан. „*Petition of right*” је изнела гледиште краљевског парламента. Краљ Чарлс показао се надменим и осионим према парламенту. Распустио га је 1629, па га читавих 11 година није сазивао. Проналазио је начина да противзаконито долази до новчаних средстава, иако није успевао да пронађе онолико колико је потребно. Оставши без новца и поузданих трупа. Чарлс није имао куд већ је 1640. морао да сазове парламент. Овај парламент, у историји познат под називом „*кратки парламент*” исте године поново је распуштен. Потом је краљ покушао са некаквом саветодавном скупштином „*пирова*” која се 1640. састала у Јорку, да би најзад новембра исте године сазвао свој посленњи парламент. Овај сазив, познат и као „*дуги парламент*”, састао се у врло борбеном расположењу. Објавио је такозвану „*Grand Remonstrance*” (Велику представку, замерку, опомену) у којој је опширно изнео своје гледиште према Чарлсовој политици. Донео је закон по којем се парламент састаје бар једанпут у три године, без обзира на то да ли га краљ сазива или не. Ставио је под оптужбу важније краљеве министре, пре свега грофа Стратфорда јер су му помагали да толико времена влада без парламента. Како би спасао Стратфорда, краљ је почео да размишља о преврату-запоседању Лондона оружаном силом. Дошло је до дугог грађанског рата. Међу вођама присталица парламента убрзо се истакао извесни Оливер Кромвел, који је био саставио неки коњички одред и убрзано напредовао до генералског чина. Одлучио се да састави нарочити пук побожних људи, у који ће се примити само озбиљни и трезвени људи, чврсти у свом уверењу. Притом је прелазио преко свих друштвених предрасуда бирајући своје официре из свих сталежа и редова. „*Милији ми је, као капетан, скромно одевен прост човек из народа, који схвата зашто се бори и који воли ту ствар коју схвата, него*

човек кога ви зовете господином, а који иначе није ништа друго до само- господин”, говорио је Кромвел, Тако се као нова оружана снага појавише у Енглеској „*Ironsides*” (Гвоздени коњаници), код којих су старешинске положаје заузимали бивши служитељи, таљигаши, морнари и слично, поред људи из имућних и угледних породица. „Гвоздени коњаници” постали су кичма нове војске парламента. Војска парламента заробила је и самог краља. Још су чињени покушаји да се сукоб оконча некаквим пријатељским поравнањем, којим би се краљу реда ради оставио његов положај. Међутим, Чарлсу као да је било суђено да трагично заврши. Енглези су дошли у ситуацију каква се први пут јавила у светској историји. Владар је имао да се стави пред прави суд и осуди због издаје извршене над сопственим народом. Већина револуција, као што је био случај и са овим превратом у Енглеској, убрзава се испадима владара и њиховим покушајима да се пошто-пото покажу чврстим, макар и по цену гажења закона. У том смислу ни енглеска револуција није била изузетак. По својој нарави Енглези су наклоњени споразуму; штавише, они су колебљив народ. Вероватно је због тога и у ово време већина била за то да краљ и даље буде краљ, с тим да народ буде слободан. Међутим, нова војска парламента више није имала куд. Да је краљ враћен на престо, мало је вероватно да би било милости за све те послужитеље и кочијаше који су својим коњима на бојишту погазили краљевско достојанство. Када је парламент поново почео да преговара са краљем, војска је уложила протест. Пуковник Прајд насилно је удаљио 80 чланова парламента повољно расположених према краљу, па је остатак парламента поставши тим удаљавањем незаконито тело или такозвани „*крњи парламент*”, узео да суди краљу. Краљ је унапред био осуђен. Горњи дом је одбацио опужбу, да би крњи парламент дао изјаву у којој се говори да је „*народ поред Бога извор свеколике законите власти и да у Енглеској доњи дом представља највишу власт у народу*”. Сматрајући себе законитим доњим домом, крњи парламент је сам у своје руке узео суђење краљу. Краљ је осуђен као „*тиранин, издајник, убица и непријатељ своје земље*”. Једног јутра јануара 1649, поведен је на губилиште које је било подигнуто под самим прозорима његове властите свечане трпезарије у Вајтхолу. Тамо су му одсекли главу.¹⁴

¹⁴ Исто, 472-475 стр.

Нешто попут овога свет још не беше доживео. Све дотле се сувише често дешавало да се краљеви убијају међу собом. Оцеубиство, братоубиство, убиство из заседе, све је то било повлашћено средство и механизам владалаца. Али све европске дворове је запрепастило када су по први пут доживели случај да је један део народа смео да се дигне и свечано и свесно суди своме краљу за неверство, обману народа и издају, да би га по пресуди коначно и погубио. Крњи парламент био је увелико зашао изван круга мисли и погледа свог доба. Изгледало је као да се догодио неки злочин против природе, као да је некакав чопор јелена напао и убио тигра. Руски цар¹⁵ отерао је са свога двора енглеског посланика. Француска и Холандија пређоше у отворено непријатељство према Енглеској. Мучена и збуњена грижом савести због почињеног недела, Енглеска се нашла усамљена у свету. При свему томе, јака личност Оливера Кромвела, те дисциплина и снага војске коју је он створио, одржали су Енглеску неко време на путу републиканског развоја којим је се запутила. Кромвел је умро 3. септембра 1658. Тек што је Кромвел преминуо, Енглеска је већ напустила преурањени покушај да се трансформише у снажну заједницу слободних људи. 1660, Енглеска је са добродошлицом дочекала Чарлса II, сина мученичког краља Чарлса I, уз бројне потврде личне лојалности и верности толико уобичајене за Енглезе. Енглеска моћ попустила је и на мору и на копну.¹⁶

Када је на престо 1685. дошао његов брат Џејмс II, побожни католик, а уз то и као човек сувише туп да би могао да уочи скривене границе повучене британској краљевској власти, поново је избио стари сукоб између британског парламента и круне. Џејмс је увртео себи у главу да натера земљу да се у верском погледу поново потчини римској цркви. Већ 1688, Џејмс са нашао као бегунац у Француској. Овога пута лордови, трговци и племићи-поседници постарали су се овом приликом да вођство устанка не преузме у своје руке некакав Кромвел. Већ су пронашли новог краља, принца Виљема од Ораније, кога су решили да устоличе на престолу уместо Џејмса. Ова промена на престолу убрзо је и изведена, а једино је у Ирској дошло до грађанског рата. Дубље револуционарне снаге у земљи овога пута се нису испојиле. Овде се неће расправљати о основама по којима је полагао права на енглески престо Виљем од Ораније, тачније његова супруга Марија; неће

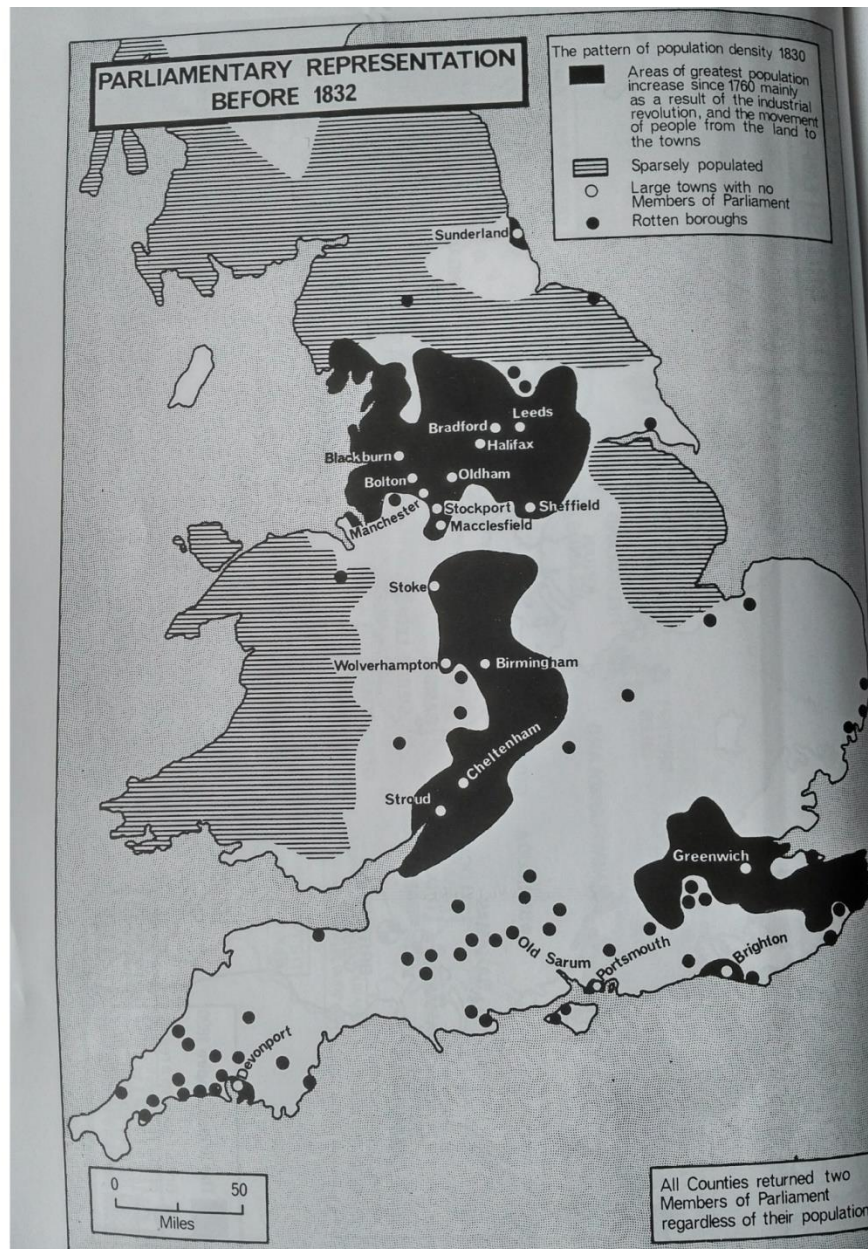
¹⁵ У питању је зачетник династије Романов, Михаил Романов (1613-1645), (Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *Историја Русије*, Београд, 2003, 129 стр.)

¹⁶ Х. Џ. Велс, нав. дело, 475-476 стр.

се расправљати ни о томе како су њих двоје владали, нити како је по Виљемовој смрти који је у својим последњим данима владао као удовац, на престо ступила Маријина сестра Ана (владала од 1702-1714). Изгледа да је Ана радила на томе да врати на престо династију Стјуарта. Међутим, лордови и чланови доњег дома који су сада водили енглеске државне послове, желели су краља који би имао што мање наслеђених права на престо. Успели су да некако изнађу извесна права по којима је хановерски кнез учињен краљем Енглеске, а као Џорџ I (владао од 1714-1727). Џорџ је био у сваком смислу аутентични Немац, енглески језик није говорио, а на енглески двор је довео читав рој немачке послуге и Немица. Са његовим доласком на престо, за Енглеску је наступило мрачно и суморно доба; међутим, сама чињеница што се његов двор одвојио од енглеског живота годила је велепоседницима и крупним пословним људима који су тог краља и инаугурисали и који су у том смислу њиме били више него задовољни. За Енглеску је сада наступило ново раздобље њене историје. Највиша власт у држави сада је била у рукама парламента, а у самом парламенту поново су господари ситуације били лордови, будући да је доњи дом у потпуности изгубио некадашњу слободу и моћ. То се догодило најпре услед сталног подмићивања његових утицајнијих чланова, а затим нарочито услед извесних изборних смицалица у којима је врхунац савршенства постигао сер Роберт Волпол. Спретним смицалицама био је значајно смањен број бирача са правом гласа. Мали, стари градови са малобројним становништвом или готово напуштени, бирали су по једног или два посланика (стари и напуштени град Сарум без икаквог становништва, имао је једног бирача, који је живео у другом месту, и он је „бирао” два посланика, док поједине новије и многољудне насеобине нису уопште имале своје представнике у парламенту). Поред тога, сваки посланички кандидат био је дужан да докаже како поседује знатну личну имовину. Тиме је и додатно спутана могућност да чланови доњег дома у њему воде у народном духу преговоре о беди широких народних слојева.¹⁷

Интересантно је да је овакав неправедни изборни систем реформисан тек 1832. У наведеним мапама јасно се види како су бирани посланици пре изборне реформе 1832, а како након ње.

¹⁷ Исто, 476-477 стр.

18

¹⁸ Martin Gilbert, *The Routledge atlas of British history*, New York, 84 стр. (На мапи је приметан велики број округа без становника или са безначајним становништвом, обележених црним тачкама, а који су сви давали два посланика у парламент баш као и сви остали окрузи који су били далеко бројније настањени. Осим тога, белим тачкама обележени су велики градови без посланичких мандата)

19

19

На овај начин је у краћим цртама изложена историја борбе која се у XVII и XVIII веку водила у Енглеској између три кључна фактора који одлучују у питању савремене државе.

¹⁹ Исто, 85 стр. (Након изборне реформе 1832, сви окрузи добили су парламентарне представнике сразмерно броју становника. Такозвани „трули окрузи“ без становника изгубили су места у парламенту, а велики градови добили су своје заступнике.)

То су круна, крупно лично власништво и једна још увек у том тренутку неодређена и несвесна сила, снага без очију- народ. У периоду историје о којем говоримо, овај трећи чинилац појављује се само у часовима када би земља била из темеља узбуркана и поремећена. Сама борба је, међутим, у тај мах окончана потпуним тријумфом крупног британског приватног власништва над макијавелистичким и апсолутистичким сновима. Као што је једном приликом писао лондонски „Тајмс”, Енглеска је доласком хановерске династије постала и „крунисаном републиком”. Развио се један потпуно нови облик владавине, парламентарна владавина, која у много чему подсећа на сенат и народну скупштину у Старом Риму, али који је и чвршћи и поузданији од тих својих претеча утолико што се сад, иако уз бројна ограничења, примењује поредак изабраних посланика. Представничко тело окупљено у Вестминстеру, на којем је тај режим почивао, било је позвано да касније постане „мајка свих парламената на свету”. Однос енглеског парламента према круни био је, као и данас, сличан односу који је владао између мајордома и краљева из меровиншке династије. Краљ се сматрао репрезентативном и неодговорним личношћу, живим оличењем енглеског краљевства и заједнице британске светске империје. Уз све то, обичаји и лични углед круне и данас представљају велику моћ. Наследници четири хановерска Џорџа, и то краљ Виљем IV (владао од 1830-1837), краљица Викторија (владао од 1837-1901), краљ Едвард VII (владао од 1901-1910) и садашњи краљ Џорџ V (ступио на престо 1910) јесу међутим људи сасвим другог кова него што су били слаби и краткотрајни меровиншки владари.²⁰

Велсова „*Историја света*” на изразито детаљан и узбудљив начин описује мукотрпан развој енглеског парламентаризма. Борбе вођене између круне, великопоседника и самог народа биле су жестоке и пуне бројних обрта. Слободе су се освајале и поново губиле. Али семе парламентаризма је већ увелико било посејано, одакле се временом проширило читавим европским континентом. За транзицију од апсолутистичких система власти до парламентарне демократије свакако да је било потребно озбиљно време. Питање је да ли смо се ми на Балкану заиста макар и приближили идеалу парламента као контролног механизма и истински независне гране власти, поред извршне и судске. У политичком смислу, свакако да осим транзита западноевропских трупа у крсташким походима, сусрета

²⁰ Х.Џ. Велс, *Историја света*, Београд, 1929, 471-478 стр.

Фридриха Барбаросе и Стефана Немање том приликом у Нишу крајем XII века, те евентуално извоза српског вина на запад и на сам енглески двор, није било значајније интеракције нити повратног политичког утицаја енглеског парламентаризма на српску политичку мисао тога времена. Ипак, опијајућа идеја поделе власти на законодавну, извршну и судску која се рађала у средњовековној Енглеској, несумњиво ће неколико стотина година касније одиграти улогу у српским тежњама за демократизацијом друштва, али и у изради наших првих устава.

Општенародни избори у Русији

Тешко је пронаћи динамичније и старије искуство у освајању слободе из руку апсолутистичког владоца од енглеског. Ипак, и други велики народи пролазили су кроз сопствене друштвено-политичке плиме и осеке, остављајући вредан траг у историји борбе за парламентарни режим. Запаженији народни зборови код Руса одржавали су се приликом крунисања првог представника династије Романов, Михаила. Захваљујући сачуваним историјским изворима, имамо прилику да осветлимо период устоличавања моћне руске династије, која ће обележити наредна 3 века. И не само то. Као и српско државно-правно искуство, и руско је прожето борбама за успостављење институција од давнина, упркос данашњим дневно-политички мотивисаним и вешто конструисаним предрасудама. *„Одмах су отпочеле припреме за одржавање народне скупштине, која је започела рад јуна 1613. и у којој су били заступљени представници свих друштвених сталежа, укључујући и сељаке. Одбијени су страни кандидати за престо, а расправа чланова скупштине о подобности руских кандидата окончана је избором шеснаестогодишњег Михаила Романова (1613-1645), сина Фјодора Романова... Одређено време Михаилова мајка одбијала је да да пристанак за синовљево именовање, али је на крају пристала под условом да „му помогне цела земља”... Парадоксално је да је први цар из династије Романов, прећутним споразумом који није забележен ни у једном документу, стекао право да влада на основу општенародног избора. Заиста, народна*

скупштина заседала је без прекида у првих десет година Михаилове владавине.” Тако је изгледао руски парламентаризам XVII века, на сасвим другом крају Европе.²¹

Развој парламентаризма у Србији

“Кнежевина и Краљевина Србија имала је два велика уставна обликовања Народне скупштине, прво 1861, а друго 1888. Кнез Михаило је 1861. пошао од сreteњског концепта Народне скупштине (1835), са законодавном прединицијативом, пореском и уставотворном функцијом. Овим елементима додао је разоружаног посланика, невезани посланички мандат, посланички имунитет и модеран изборни систем. Намесници су, Уставом из 1869. доградили кнез Михаилову уставну тековину. Уставом из 1888. направљен је нови преокрет у обликовању Народне скупштине. Тим уставом, Народна скупштина је, уз законодавну власт, добила право законодавне иницијативе, право одбацивања буџета у целини, право на завршни рачун, интерпелацију, апсолутни посланички имунитет, заправо, институте парламентарног система. Новоуведени пропорционални систем²² био је велика новина и за европске прилике. Уставом из 1888. усвојен је дуготрајни модел Народне скупштине за Краљевину Србију.”²³

²¹ Д. Оболенски, Р. Оти, нав. дело, 129-130 стр.

²² Новоуведени пропорционални систем био је у деветнаестом веку новитет и за европске прилике, међутим данас се он злоупотребљава и отвара питања да ли је за модерну Србију потребан другачији изборни систем који би далеко веродостојније изражавао изборну, демократску вољу грађана. У том смислу данас постоје различити предлози за изборну реформу који полазе од модела потпуног већинског, комбинованог пропорционално-већинског или персонализованог пропорционалног система. Упркос томе, треба још једном подвући да је два века иза нас тадашња Србија била спремна за нове програме политичког рада и мењање изборног законодавства, превазилазећи ограничења тадашњег европског искуства.

²³ Марко Павловић, *Два века српске уставности (Народна скупштина у уставима Кнежевине и Краљевине Србије)*, Београд, 2010, 99 стр.

У Србији се, под отоманском окупацијом, већ у раним почецима државног живота јавља нека врста скупштине, као скупови старешина побуњеног народа. Врховну власт имао је Карађорђе, а Скупштине су се састајале ретко ради договора од општег значаја, а најчешће ради прикупљања пореза и других средстава за вођење рата. Ради ограничења Карађорђеове власти, под руским утицајем је септембра 1805. основан „*Правитељствујуици совјет*” који је у себи задржао све власти осим војне, која је и даље остала у Карађорђеовим рукама. И овде је јасно изражена тежња за ограничавањем утицаја инокосног носиоца извршне власти од стране једног колективног органа какав је био Совјет. Совјет наравно није био парламент, али јесте одражавао тежњу за изградњом самосталног и независног органа законодавне власти. Потом је 1811. извршена својеврсна реорганизација система државне управе, Совјет је претворен у неку врсту владе, а Карађорђе је добио врховну власт у земљи. Коначно, 1813. су са пропашћу Србије нестале и ове њене прве државне установе.²⁴

У Србији Милоша Обреновића постојале су својеврсне скупштине нахијских кнезова које су се најчешће састајале два пута годишње, а ради распоређивања пореза по нахијама за Турску.²⁵ Овакви облици саборних окупљања друштвених елита и даље неодољиво подсећају на Србију Немањића када су такође одржавани државни сабори, састављени од махом феудалаца и свештенства, а ради решавања кључних државних питања. Јасно је да је пред Србијом тек стајала маратонска трка коју је требало претрчати, како би се дошло до првих суштински демократских облика народног представништва. То није био маратон од 42 километра, био је много дужи и више је личио на тријатлон. Прва скупштина, коју су сачињавали изабрани представници или тзв. „депутати” (њих око 700), састала се 1830. са циљем да прихвати турски хатишериф из 1829, али и да упути молбу Турцима да Милоша потврде за српског кнеза. Што се данашњег назива „Народна скупштина” тиче, он се први пут спомиње по Сретењском уставу из 1835. Скупштина је ту да, поред кнеза и Савета, решава о прикупљању данка, да упућује представке Савету и иницира доношење закона. Ипак, Сретењски устав укинут је већ у марту 1835, па ова Народна скупштина никада није ни уведена у политички живот Србије. Турска је 1838, а на заузимање Русије, у форми хатишерифа дала нови октроисани устав који није ни предвиђао скупштину, већ

²⁴ Исто, 7 стр.

²⁵ Исто

Савет од 17 доживотних чланова који је са кнезом делио законодавну власт. Додуше, ваљало би напоменути да је по овом уставу кнез имао право апсолутног вета.²⁶ Као и данас, и тада је тежња извршне власти била да сву моћ концентрише у својим рукама. Данас су носиоци извршне власти у Србији председник Републике и влада, тада је то био кнез, али су тежње за премоћи над било којим обликом парламента биле идентичне. И данашња Народна скупштина, упркос томе што по уставу представља засебну грану власти са задатком да контролише егзекутиву, неретко представља само икебану без стварног утицаја на најважније политичке догађаје.

Убрзо је дошло до Србима толико својствених династичких промена. Кнез постаје Александар Карађорђевић чиме и отпочиње период владавине Савета, такозваних „уставобранитеља”, који су имали готово неограничену власт све до 1858. У овом периоду Скупштина се састала само једном, и то 29. јуна 1848, са јединим задатком да акламацијом изјави „народне жеље”. Како би ограничили власт уставобранитеља, већи ослонац на Скупштину захтевали су и кнез Александар Карађорђевић, али и група Обреновићеваца и један слој интелигенције, тада још увек неорганизованих либерала школованих у иностранству који су тежили да у Србији уведу западноевропски парламентаризам.²⁷

Значајан датум у историји српског парламентаризма несумњиво је био и 28. октобар 1858. Тада је донет закон о Народној скупштини, којим је сазвана чувена „Светоандрејска скупштина” коју је чинило 376 слободно изабраних посланика, бираних тако што је на 500 пореских глава долазио по један парламентарцац. Осим тога, у састав парламента улазило је 63 посланика по положају, што значи да је укупан број народних представника био 439. Ипак, власт Скупштине по закону била је незнатна- влади је давала мишљење о предметима које јој кнез и влада поднесу. Тако је Светоандрејска скупштина настојала да се наметне као трећи уставни чинилац настојећи да обори моћ Савета и самог кнеза. Успела је једино у томе да збаци кнеза Александра Карађорђевића и прогласи за кнеза Милоша Обреновића. У борби за осамостаљивањем од извршне власти, донела је предлог закона о Народној скупштини по коме састаје сваке године са изабраним посланицима,

²⁶ Исто, 8 стр.

²⁷ Исто.

док се посланици по положају укидају. Бирачко право постаје опште, цензус је укинут, без њеног пристанка главни закони нису се могли ни издати ни прогласити. Међутим, Савет није прихватио овакав законски предлог, већ је својим законом од 1859. утврдио знатне измене: уместо сваке године, Скупштина се састајала сваке треће године; уведен је опет порески цензус: бирала се на сваких 1000 (касније 500) пореских глава. За примену главних закона није се тражио пристанак Скупштине, већ само њено мишљење, које за кнеза и Савет није било обавезно. Скупштина није имала право да изгласава буџет нити да контролише његово извршење, већ је само саслушавана у питањима одређивања нових пореза.²⁸ Иако се парламент ни у овој фази није изборио за своју политичку агенду, тријатлонска битка за остваривање принципа контроле власти и парламентарног надзора увелико је почела. И сама чињеница да је управо у овом периоду зајемчено начело слободе штампе довољно говори у прилог томе. Без медијских слобода нема ни суштинске контроле власти, нити истинског парламентаризма. Много је разлога за то, и о њима је свакако немогуће сажето говорити, али је несумњиво да без слободе штампе парламент није у стању да се избори са надмоћном извршном влашћу. То ће се толико пута касније видети у еволуцији српског парламента, а кристално јасно се види и данас. Куриозитет је што је од проглашења начела слободе штампе до данас прошао век и по.

Кнез Милош је издао нови закон о Скупштини августа 1861, али је она задржала искључиво саветодавну функцију уз кнеза и Савет. Бирачко право ограничено је имовинским цензусом, а сваки посланик бирао се на 2000 пореских глава. Скупштине тога времена састајале су се тек сваке треће године и трајале 2-3 недеље, а између њиховог рада није било никаквог континуитета. Либерална странка још увек није била организована нити се осећала њена активност. Политички неосвешћени српски сељак није радо улазио у политички клинч са ауторитарним системом какав је био режим Михаила Обреновића. Овде поново долазимо до роле народног представништва које није ништа више од обичне икебане сазиване свега једном у три године.²⁹ Проблем у дефинисању скупштине као релевантног играча на политичкој сцени био је вишеструк. Није се само кнез са својим уским кругом подржавалаца свим силама борио да задржи монопол силе у својим рукама. Објективне околности такође нису ишле наруку демократизацији друштва.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

Сиромашни сељак није адреса за промовисање идеје изградње демократских институција. Што је човек сиромашнији, то је лакше њиме манипулисати и фингирати демократичност система. Ово је модел који се у историји нашег народа небројено пута понављао. И то веома успешно, увек на корист ауторитарног владоца. Нису без основа анализе које нам сугеришу да је јака средња класа темељ изградње демократских институција и независних тела. Такав је случај данас, а тако је било и у Србији пред сумрак Отоманске империје. Природа човека никада се није мењала, од постанка првих уређених политичких заједница до данас. Мењају се технологије, али модели управљања људским друштвом суштински никада.

На први српски устав чекало се до смрти кнеза Михаила. У време мандата Намесништва, док је наследник Милан Обреновић био малолетан, Уставотворна скупштина је 10. јуна 1869. усвојила први Устав. По њему је сва законодавна власт пренета је са Савета на Скупштину, с тим да је право законодавне иницијативе остало је у рукама кнеза.³⁰ Према томе, и у овом првом највишем законском акту којим се ближе регулишу политички односи, глава државе задржава узде у својим шакама.

Скупштина је остала украс, са више него лимитираном законодавном улогом. Право подношења жеља влади на основу којих је она спремала законске предлоге, не личи на независност законодавне гране власти. Напротив, скупштина више подсећа на обично саветодавно тело.. Кнез је чак могао да у случају нужде сам издаје ни мање ни више него привремене законе, који су се касније Скупштини подносили на накнадно одобрење.³¹ Тешко је отети се утиску да су због оваквих владарских тенденција, у Енглеској неретко избијали крвави сукоби чак две стотине година пре поменутих српских превирања.³² О томе нам Велс у *„Историји света“* толико живописно приповеда, и практично дели лекције о парламентаризму које, стиче се утисак, ни савремено друштво у целости не прихвата.

Скупштина се састајала сваке године, али није било дефинисано колико ће сваки сазив трајати. Измењен је и дотадашњи изборни систем, па је тако три четвртине посланика

³⁰ Исто.

³¹ Исто, 8-9 стр.

³² Х.Џ. Велс, *Историја света*, Београд, 2006

бирао народ, а једну трећину постављала влада. Намера првог српског устава била је да кнез управља државом уз помоћ сопствене бирократије, док би Скупштина постављала законске баријере његовој администрацији.

Прве организоване политичке странке у Србији

Опозиција, успостављена 1880. против Ристићевог режима, није била организована. У Скупштини су постојала два крила: конзервативно са М. Пироћанцем на челу, којем је припадала већина посланика и од којег се касније стварала Напредњачка странка и оно напредније, под утицајем социјалистичких идеја Светозара Марковића, од којег се касније под вођством Адама Богосављевића и Николе Пашића стварала Радикална странка. Управо је Радикална странка, са ослоном на имућне трговце и сељаке, започела борбу са циљем да напоскон владоца стави под надзор Народне скупштине, а која би у себи тако сједињавала и законодавну и извршну власт. Радикалима је у организовању странке у народу значајно помогла раније поменута слобода штампе, збора и удруживања који је дала влада напредњака, па су тако радикали на изборима 1883. добили огромну већину својивши 72 мандата, насупрот либералних 30 и 24 напредњачких. Да није било слободе штампе и удруживања, страначки живот сасвим сигурно не би могао да се колико толико развија, постављајући делимичне рампе владаревој самовољи. Тада је и започела велика борба Радикалне странке против краља Милана, вођена чак и изван парламента, кроз Тимочку буну 1883. Ова борба окончана је тријумфом радикала, када је краљ прихватио њихов захтев за доношењем новог устава, а он се повукао са престола у корист свога малолетног сина. Иако су избори 1888. извршени по старом изборном закону, победу је однела Радикална странка; од 628 мандата радикали су освојили преко 500, либерали око 100, а напредњаци ниједан. Тако је устав донет 1888. био углавном дело Радикалне странке. Њиме је Скупштина уз краља добила потпуно учешће у законодавству уз право законодавне иницијативе, док је краљу одузето право да доноси привремене законе. Био је то велики корак у борби за независност крхког српског парламента. Скупштина је напоскон стекла контролну функцију кроз надзор над радом владе, и уз право усвајања буџета и

интерпелација министрима (што је тековина савременог парламентаризма, која је додуше и у XX веку под палбом интереса извршне власти која непрекидно покушава да *de facto* торпедује ову важну установу), те право оборити владе уколико би била незадовољна њеним радом, коначно почела да личи на прави парламент. Због свега наведеног, али и укидања посланика по положају, није никакво изненађење што се раздобље од 1889-1893 сматра периодом у којем је у Србији по први пут уведен истински парламентарни режим. Краљ није имао готово никакву власт, док је Скупштина министрима прописивала какву ће политику водити.³³

Корак уназад: Повратак на апсолутизам

Нажалост, ово раздобље није дуго потрајало јер је 1894. државним ударом малолетног краља Александра Обреновића укинут устав из 1888. и поново враћен онај из 1869. Уведен је апсолутистички режим, владе су се правиле иза дворских кулиса, а Скупштина изгубила сваки значај. Пред крај своје владавине, краљ Александар је направио компромис са Радикалном странком октроисањем устава 6. априла 1901. којим је успостављен дводомни систем. Скупштина је организована по принципу устава из 1888, али је Сенат установљен да би се ограничила власт Скупштине. На тај начин поново су се уводила ограничења парламенту кроз директан уплив круне у његов рад. Законодавну иницијативу имали су и влада, Сенат и Скупштина, а право гласа грађани који плаћају порез од најмање 15 динара. Уставом из 1901. ослабљена је и компромитована Радикална странка, њен највећи део фузионисао се са напредњацима и тако чинио основу краљевом режиму.

На овом примеру показало се колико су младе српске странке биле нестабилне и лак плен за манипулисање од стране владара. Управо због тога, од радикала се одвојила група младих политичара, тзв. Самосталних радикала који ће представљати снажну опозицију. То сигурно није случајно, јер младост у политици осим и одређених тешкоћа носи авангардне идеје и велику енергију, те идеалистичке принципе. 1903. краљ чини нови удар

³³ Б. Глигоријевић, нав. дело, 9 стр.

укидајући, па поново враћајући устав од 1901; октроисан је нов изборни закон који ограничава слободу избора, чинећи велики ударац демократским настојањима друштва. Овај режим прекинут је мајским превратом групе официра, којим је на престо доведен краљ Петар Карађорђевић. Новим уставом од 5. јуна 1903. успостављено је поново стање од 1888, с незнатним изменама, а тиме је и повраћен парламентарни режим. Краљева власт значајно је умањена, али је Скупштина упркос томе постала немоћна. Разлог томе је трвење настало између Радикалне и Самосталне радикалне странке.³⁴

Страначке борбе на изборима 1903-1912.

Сукоби између дојучерашњих најближих сарадника, цепање странака и сукоби подгревани сујетама лидера одувек су били константа српске политике. То се сликовито види управо на овом примеру. С друге стране, Либерална и Напредњачка странка готово потпуно су ишчезле. На изборима одржаним 1903. Радикална странка је са 95 883 гласова освојила 75 мандата, Самостална радикална странка са 88 650 гласова 66 мандата, Напредњачка странка са 47 298 гласова 17 мандата и Социјалдемократска странка са 2 627 гласова 1 мандат. Из резултата радикала и самосталних радикала, који су освојили готово идентичан број гласова, види се колико је цепање странака ефикасан модел политичке контроле. Нови избори спроведени 1906. године осигурали су нешто убедљивију већину радикалима са 91 освојеним посланичким местом, док су самосталци освојили 47. Сличан однос снага задржао се и 1908, када су радикали освојили 84, а самостални радикали 48 посланичких мандата. Непосредно пред Балкански рат 1912. Радикална странка освојила исти број мандата (84), а све друге странке укупно 82. У ратним годинама се насупрот радикалској већини конституисао снажан опозициони блок састављен од самосталних радикала, либерала, напредњака и независних радикала. Њихова међусобна борба паралисала је скупштински рад, па је Радикална странка која је у то време била у опадању изнашла подршку на двору код регента Александра. Опозиција

³⁴ Исто, 9-10 стр.

је, с друге стране, потражила ослонац у ванпарламентарним факторима и у војсци (Црна рука) што је умањило улогу парламента и оснажило други уставни фактор, краља.³⁵

Овако је др Глигоријевић описао парламентарне прилике у Србији у раздобљу од првих устанака против турског завојевача, преко ослобођења након Берлинског конгреса 1878, до првих година самосталног живота Краљевине Србије почетком XX века. Јасно је да је борба, са једне стране против окупатора, а са друге против самовоље владара, била мукотрпна. У надигравању са Портом, Србија је постепено успевала да се избори за све ширу аутономију у вођењу унутрашњих послова, док су народне старешине водиле жестоку битку како би се ограничила власт ауторитарних владара. У овом процесу постепено се изграђивала институција српске Народне скупштине.

Парламентарни избори у краљевини до 1938. године, развој заједничке државе и политичке странке

Пре него што отпочнемо са прегледом парламентарних избора који су организовани у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а касније у Краљевини Југославији, ваљало би направити анализу природе политичких странака у нашем тадашњем друштву. И не само то, будући да је у младој југословенској држави читав низ фактора утицао на конструисање политичке сцене. Однос између српског и хрватског народа свакако је био један од пресудних фактора који је детерминисао друштвене односе у најширем смислу, али и архитектуру југословенске политичке сцене. У том смислу, драгоцена је расправа

³⁵ Исто, 10 стр.

вођена у време владе премијера Милана Стојадиновића између великог правника, професора Универзитета и каснијег премијера Краљевске владе у лондонском изгнанству Слободана Јовановића и Милана Јовановића Стоимировића.³⁶ Стоимировић, иначе новинар, био је челна фигура Стојадиновићеве пропаганде, али и хроничар турбулентног предратног периода у Југославији:

„Говорасмо затим о нашим странкама и о политичкоме моралу наше средине. Ја рекох:

-У одсуству организованих странака са шефом, главним одбором, годишњим конгресима и једним арбитром у самој странци који би одређивао ко је за које место и ко је за какав посао, ко за који портфеј и у коме тренутку, странке су код нас називи под којима се крију краткотрајне, брзо менљиве клике, које се једу међу собом горе него људи једне странке са политичким противницима из друге странке. Изгледа ми интересантан социјалан феномен то уништавање људи у сопственој странци, феномен који се вероватно тешко налази у другим земљама. И то је велика несрећа за једну земљу која, као наша, нема много људи.

Г. Слободан Јовановић рече:

-То је заиста занимљиво питање, ствар коју треба испитати. Али то није непознат феномен, јер се на њега многи жале. На пример, Лаза Марковић ми је говорио да су њега упропастили његови радикали, а не други. Са чим је то у вези, ако не са борбом о власт и корупцијом, коју су у политици употребљавали не само Пашић, него на пример и Тиса-отац, који је био калвин, а ви знате како су калвини скрупулозно морални људи. Углавном, сем у Енглеској, где се политичка каријера правила по нарочитим правилима, мигде и

³⁶ „Милан Јовановић Стоимировић је присуствовао многим кљућним збивањима свога времена и о њима је писао пуно и добро. Рођен је у Смедереву 1898. године. Рано је остао без оца. Прихватио га је ујак, др Душан Стоимировић, чије је презиме из захвалности преузео. Новинарски рад запоћео је 1919. у *Политици*. Био је главни сарадник гласила Радикалне странке *Самоуправа* (1921-1923) и аташе за штампу при југословенском посланству у Берлину (1929). У Скопљу је од 1932. до 1935. године издавао лист *Вардар*. Од 1935. до 1937. радио је у Централном пресбироу а од 1937. до 1938. био је директор новинске агенције „Авала“. Од 1940. био је начелник Публицистичког одељења Министарског савета (владе) Југославије. Са те дужности отпуштен је 27. марта 1941. године. Потом је провео неколико дана у затвору. После немачког напада на Југославију пријавио се добровољно у војску са којом је прошао кроз расуло и слом државе. У току окупације (1941-1944) био је директор Државног архива у Београду и главни уредник *Обнове* (1941). Због тога је, после рата, осуђен на петнаест година робије.“ (М. Ј. Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови сад, 2000, 5-6 стр.)

никад политички морал није стојао високо. У Енглеској се некад тај политички морал, који се морао опсервирати да би се направила политичка каријера, поштовао тако скрупулозно као правила о доброј драми у класичној француској трагедији. А та правила нису лака: ту дође јединство места и радње, па пет чинова, па римовање и клаповање свега и свачега, тако да се унапред знало место где један протагонист има другима да забоду итилет и како, а не некако другачије или на другоме месту. Е, лепо, са том истом правилношћу је човек у Енглеској излазио на политичку сцену, да на њој прави каријеру. Једна погрешка је са његове стране могла да га удаљи са сцене, и он је добро пазио шта ради, ако је мислио да остане у тој каријери. Наравно, они који су погрешили, морали су да се удаље и да оставе места бољима од себе. Ти су, међутим, ишли ка своме успону уз опште одобравање поступајући по свима правилима отмене игре и кад би ти и такви људи на одговарајућем месту учинили велики гест и дали противнику ударац, свет је клицао: То је човек! Данас, чини ми се, ни у самој Енглеској није више тако. Прошла су времена кад се говорник у Парламенту морао да обраћа само спикеру и да говорећи о ономе са којим полемиче каже уважени представник тога и тога среза. Не држе се више ни Енглези строгих правила политичке игре. Некада, у Енглеском парламенту, нико није могао да каже ништа о карактеру онога са којим полемиче, а да не буде од спикера споменут на пристojност.”³⁷

Не могу се отети утиску да у развоју нашег политичког система нисмо одмакли далеко ни ових 80 година касније. Политичке странке и данас су најчешће политичке структуре успостављене за неколико изборних циклуса, и искључиво зарад истих, а не ради остварења програмских начела и спровођења идеологије у стваран живот. Унутарстраначка трвења неретко су бруталнија од оних између супротстављених странака, што у коначници и доводи до разбијања странака и сталног рађања нових. То за последицу има својеврсну нестабилност политичког система која је иманентна свим балканским друштвима. Међутим, Слободан Јовановић нам је указао и на рађање одређених слабости и у енглеском политичком систему. Овде се поново, као и у уводу, враћамо на узор који нам даје енглески парламентаризам. Очигледно је да је енглеска политичка идеја имала своје поклонике у тадашњој Југославији међу најутицајнијим

³⁷ Исто, 337-338 стр.

личностима, што ће одиграти пресудну улогу у каснијем развоју државе и њеним стратешким изборима. Очигледно је и да критика Слободана Јовановића на рачун тадашњег енглеског парламентаризма није била никакав путоказ за тадашње политичке елите, посебно имајући у виду начин на који се водила дебата у југословенској Скупштини. Та дебата два пута је окончана атентатима на посланике и премијера, први пут са смртним исходом. Идеал енглеског парламентаризма, упркос његовим манама, остао је у тадашњој заједничкој држави недостижан.

На основу устава Краљевине СХС која је представљала парламентарну монархију са династијом Карађорђевића на челу државе, морало се очекивати поштовање парламентарне праксе у којој Народна скупштина проистиче из слободне воље бирача и суверени је орган власти, док се влада конституише из састава скупштинске већине.³⁸

„Мртав парламент”

Можда је Драгољуб Јовановић из Савеза земљорадника, један од најугледнијих лидера опозиције тридесетих година у Југославији, понајбоље илустровао политичке прилике у краљевини и место парламента у њеном државном животу:

„ Режим је пао у своју сопствену замку. Мора да има велики буџет, за то мора да се задужује у иностранству, а иностранство тражи „ стабилан поредак”. Зато спољна политика мора бити „антидржавна и издајничка”. За такву финансијску, војну и инострану политику нужен је покоран, мутав и мртав парламент, зауларено јавно мњење, ропска штампа, бедан сељак, гладан радник, зависан чиновник, нужна је, једном речи, општа беда и општа реакција. “³⁹

³⁸ Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, Београд, 132 стр.

³⁹ Драгољуб Јовановић, Политичке успомене- Сазнања, Београд, 1997, 73 стр.

Хрватски погледи

Пре него што уђемо у развој самог југословенског парламентаризма и тадашње политичке странке, занимљиво је погледати Мачекову анализу доласка династије Карађорђевића на престо. Мачек је био неоспорни лидер хрватског народа те су његова промишљања више него релевантна:

„Маја 1903. убијен је у сусједној Краљевини Србији српски краљ Александар Обреновић, а на српско пријестоље доведена је династија Карађорђевића у особи краља Петра I. Та промјена имала је за посљедицу промјену вањске политике Краљевине Србије, и то тако да се Србија почела удаљивати од Аустро-Угарске и приближавати Русији. Нова противаустројска политика Краљевине Србије почела је вршити јак уплив не само на Србе у Хрватској и у Босни, него и на многе хрватске интелигенте славенски и протуаустројски оријентиране. Како је и мађарска опозиција била оштро набрушена против Аустрије, то није било тешко тој опозицији, тзв. кошутовцима, предобити све српске странке у Хрватској, као и један дио хрватских странака, тј. Странку права и напредњаке, да се с њима у тој протуаустројској борби сложе.“⁴⁰

Хрватски погледи на стварање заједничке државе били су један од пресудних чинилаца свеукупних односа у младој југословенској држави, а ово питање протезаће се и у наредним страницама. Стога је Мачекова представа о Карађорђевићима прави увод у проматрање хрватског односа према заједничкој држави јужних Словена. Вредно је поменути и Мачекову изјаву коју је 1933. дао за тада највећи париски лист *„Пети Паризјан“*. Разговор је водио Луј Рубо, француски књижевник и сарадник листа. Том приликом Мачек је рекао:

⁴⁰ Владко Мачек, Мемоари, Загреб, 1992, 33 стр.

„ Хрвати су се преварили уједињујући се са Србијом. Ми смо два света, Не оптужујем. Само констатујем. Сами смо криви, требало је да предвидимо и да избегнемо погрешку. “

41

С друге стране, Хрватска сељачка странка којој је Мачек стајао на челу, надилазила је партију која је окупљала искључиво сељачке масе у Хрватској. ХСС се све више профилисала у заступника интереса целокупног хрватског народа. Притисци власти на хрватску опозицију само су додатно хомогенизовали ову странку, која је све жустрије захтевала решавање националног питања које је држала за извор проблема Хрвата у заједничкој држави Југославији.⁴² Читајући ове Мачекове ставове и анализирајући политику његове ХСС, готово је и немогуће замислити његовог претходника на челу Хрватске сељачке странке, Стјепана Радића, а који је много година пре тога изнео у својим *„Прашким записима“*. Радић је, говорећи о свом боравку у Русији пре југогословенског уједињења, написао и следеће:

„За тједан дана вратио се свеучилишни професор Н. Обавијестио ме о том један студент с којим сам се упознао преко неког Бугарина који је студирао у богословном сјеменишту. Одмах сам кренуо у посјет свом несуђеноме покровитељу, који ме примио с професорским миром и математичком равнодушностићу. Прочитавши писмо, упитао ме:

-А што је то Хрват? Овдје наиме пише да као млади Хрват жарко желите научити руски. А зашто да учите руски, кад га већ лијепо говорите?

*-Хрват значи исто што и Србин. Хрвати су западни, а Срби источни дио једнога народа који живи између Дунава и Јадранског мора на простору од око 200 000 квадратних километара, и броје око седам милијуна. Словенци и Бугари чине с њима једну цијелину: Јужне Славене.”*⁴³

Овај цитат јесте изненађујући за представнике млађе генерације који нису живели у времену идеје јединства Јужних Словена, али сасвим сигурно представља реалан одраз доминантне политичке мисли тога времена међу Србима и Хрватима. Како се касније

⁴¹ Драгољуб Јовановић, нав. дело, 306 стр.

⁴² Б. Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, Београд, 148 стр.

⁴³ Стјепан Радић, Прашки записи, Загреб, 1985, 155 стр.

дошло до ћорсокака из којег два народа никако нису успела да се ишчупају, делимично ће анализирати и овај рад, а само ово питање представља и опомену за будућност. Пут од љубави до мржње веома је кратак и често нечујан.

Краљ као центар моћи

Међутим, уставна решења нису краља обавезивала да министре именује из састава Народне скупштине нити да поштује позиције парламентарне већине, што је и те како доприносило обезвређивању саме институције парламента од првог дана његовог живота до увођења диктатуре краља Александра 1929, чиме је таква парламентарна пракса у историји постала позната као привидан парламентаризам. У периоду од 1921. до 1929. владе су махом састављане на двору, а не у парламенту. Тако је Светозар Прибићевић⁴⁴, вођа Срба из Хрватске у својим мемоарима *„Диктатура краља Александра”* писао како је Народна скупштина од 1918. до 1929. изазвала свега две од укупно 23 министарске кризе, оборивши тако 1920. прву владу Миленка Веснића и 1926. пету владу Николе Узуновића. Краљ је не само рушио владе са скупштинском већином, већ је задржавао оне које ту већину нису имале. Његово уставно право на сазивање, односно распуштање скупштине и расписивање избора, олакшавало му је поменути улогу арбитра. Чим је верификација мандата посланика ХРСС након избора одржаних 1923. угрозила радикале који су остали без парламентарне већине, краљ је ситуацију разрешио распуштањем највишег представничког тела и задржао владу без већине до наредног заседања скупштине.⁴⁵

⁴⁴ Сава Н. Косановић, предговор (стр XX) за: Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1952: ” Прибићевић лично био је свакако фанатик двеју идеја: југословенског јединства (у првом реду српско-хрватског), и исто тако уједињења народне државе....*Ми омладинци- два деценија пре уједињења говори у Београдумладић од двадесетдве године- остварићемо распад Аустроугарске. Дочекаће још наша генерација да Београд буде наша престоница.* ”

⁴⁵ Б. Петрановић, нав. дело, 132 стр.

Краљ Александар је био противник снажних политичких странака и јаких лидера, настојећи да све konce држи у сопственим рукама сужавајући политичарима поље рада. У периоду када је још био регент, предзнак његовог непарламентарног понашања представљало је одбацивање кандидатуре Николе Пашића за председника прве владе краљевине, истакнуте од стране страначких вођа децембра 1918. Користећи се краљевском моћи и ауторитетом велики утицај у политичком животу стицала је тзв. *дворска камарила*, а преко које се краљ мешао у функционисање политичких странака, стварајући своја упоришта у њима, пре свега међу демократама и радикалима. Средином двадесетих година, краљеву продужену руку представљали су Коста Кумануди и Војислав Маринковић из редова Демократске странке. У војсци се краљ, као њен заповедник, ослањао на тајну организацију „Бела рука”, на чијем челу је стајао генерал Петар Живковић. Генерал Живковић био је командат краљеве гарде. Министри су постали обични спроводиоци краљеве политике и извршиоце његове личне воље. Краљев издвојени положај у уставном поретку монархије као и његова надређеност свим осталим уставним чиниоцима- уз политичке борбе у још увек недовољно развијеном друштву уздрманом социјалним сукобима и националним трвењима, поговодили су пуној концентрацији власти у његовим рукама, на основу или мимо уставних прописа, експропријацијом права других носилаца одлучивања. Краљ Александар је на политички живот утицао ослањајући се и на стране силе, а пре свега на Француску и Чехословачку, те на финансијске кругове како у земљи тако и ван ње. Непосредно после уједињења, регент је, давањем мига Светозару Прибићевићу утицао да се не формира јединствени српски политички фронт уједињењем радикала и демократа у једну странку, будући да би такав фронт мога да ограничи његову моћ. И све је то учинио апсолутно се не обазирати на њихову приврженост монархији и централистичко-унитаристичком програму. Оваквим његовим настојањима на руку су ишле и тежње руководства Радикалне странке да сачува своју традицију и индивидуалност, а на другој страни резерве Хрватско-српске коалиције у Демократској странци да ова спајањем са радикалима не угрози своју југословенску оријентацију. Александар је умео да са политичке сцене потисне Николу Пашића, снажног мада већ остарелог политичког вођу, истовремено и неспособног да се супротстави владаоцу. Међутим, краљ се ипак није устручавао да му поново укаже политичко поверење и врати га на политичко попрште када су то захтевали интереси монархије.

Опозицију у Хрватској застрашивао је вештом пропагандом о ампутацији Хрватске политичким савезницима српских елита с врховима муслиманског и словеначког грађанства, те са хрватским дисидентима и повратком Хабсбурговаца (чега се и сам прибојавао), војним притиском и заоштравањем полицијског режима. Војска, са српским генералитетом, имала је улогу одбране територијалног интегритета и граница, која је све више проширивана на заштиту унутрашњег поретка. Тако су војне снаге представљале *ultima ratio* за краља и његов режим у свим спољним и унутрашњим кризама, што је и показало завођење Александрове диктатуре 1929.⁴⁶

Понашање краља одређивали су интереси српске буржоазије будући да је династија била њен врх и најистакнутији представник српске политичке превласти. Највиша политичка и војна сфера власти била је резервисана за представнике српског народа. Несрпски функционери у влади и другим институцијама државе служили би како би им се осигурало југословенско обележје или „легитимација општедржавности”. Од 39 влада, колико их постојало у историји краљевине, њихов највећи број (30) формирали су радикали на које се краљ најрадије ослањао, с тим што су они већину задржавали и у осталим владама, са изузетком оних које су образовали представници Демократске странке. У влади Антона Корошеца, формираној након скупштинског атентата и уочи проглашења диктатуре, радикали су држали скоро цео кабинет. Због опште друштвене и политичке нестабилности у краљевини, ниједна скупштина изабрана у периоду 1921-1929. није испунила пун четворогодишњи мандат. На учесталим изборима (1923, 1925, 1927) буржоазија није проверавала вољу бирачког тела, већ је покушавала да консолидује сопствену власт, угрожену националним сукобима и борбом супарничких странака око мандата за образовање владе и око расподеле министарских функција. Друштвена нестабилност огледала се и у честој промени влада, а за време криза владе Народна скупштина је радила само делимично, посебно приликом демисија неколико влада Николе Узуновићем од којих је прва (1926), пала после само недељу дана услед кризе изазване изласком хрватског политичког вође Стјепана Радића из њеног састава. Тада парламент није могао да заседа у пуном саставу јер је ХРСС апстинирала од учешћа и њеном раду. У условима потпуне неизвесности и сталних криза креираних међустраничким сукобима,

⁴⁶ Исто, 133-134 стр.

краљевим мешањем и личним разилажењима министара, владе нису биле у стању да раде као колегијални органи нити да одређују дугорочније циљеве.⁴⁷

Народна скупштина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, створена по узору на либералну грађанску демократију, састављена од професионалних политичара и сељачких посланика, није била оспособљена за разматрање привредних и друштвених питања. По свом карактеру и саставу је представљала позорницу за политичка надметања, установу за доношење закона и утврђивање буџета. Представници грађанских странака које су имале јачу економску потпору, попут Словенске људске странке, или својим програмима биле ближе сеоском становништву, као Савез земљорадника, предлагали су реформе највишег представничког тела у смислу увођења другог дома, који би се бавио социо-економским питањима, односно залагали се за избор парламентарца по строжим професионалним мерилима.⁴⁸

Политичке странке у краљевини

Политички живот у Краљевини СХС карактерисало је постојање мноштва странака, које је одражавало разноликост и неразвијеност социјалне структуре, разнородност националног и верског састава, различите степене економске моћи, знатне културне разлике, другачија искуства у самослатном државном животу и политичким борбама вођеним током XIX и XX века. Након 1918, у политичкој арени нашле су се бројне странке, мале и велике, слабашне и јаке, нове и старе, реформске и револуционарне, клерикалне и антиклерикалне, националне и југословенске, монархистичке, регионалне и републиканске, радничке и сељачке, легалне и нелегалне, грађанске и социјалистичке, сталешке и несталешке. Странке су формирале савезе, мењале фронтове и опредељења, постајући преко ноћи непријатељи. Најоштрији сукоби избијали су између партија централистичко-унитаристичке и федеративне оријентације. Неке су имале дужу историју, готово идентичну са историјом одређеног народа (радикали, СЛС), док би се друге

⁴⁷ Исто, 134-135 стр.

⁴⁸ Исто, 135 стр.

угасиле одмах након оснивања. Тако се на општим изборима 1925. појавило чак 45 странака које су се након тога проредиле. Фрагментирана политичка сцена одговарала је понајвише владајућим снагама и великим странкама, које су усисавале оне ситније. У Привременом народном представништву и Уставотворној скупштини, али и каснијим биткама за уставну ревизију, грађанске странке су се регруписавале, стварале парламентарне заједнице, привремене савезе и владајуће или опозиционе блокове. Хрватски блок представљао је 1922. коалицију странака различитих програма, коју су сачињавали ХРСС, Хрватска заједница, Хрватска странка права (франковци), Хрватски раднички савез, коалицију странака повезаних у борби против централистичком режима, али несагласних по питању остваривања хрватских националних интереса. Федералистички блок (ХРСС, СЛС, ЈМО) сачинио је с радикалима *Марков протокол* (назван по прваку радикала Марку Ђуричићу), споразум о почетку разговора о државном преуређењу, који је раскинут одмах пошто је Радикална странка формирала хомогену владу. ХРСС, СЛС, ЈМО и ДС иступале су 1924. као опозициони блок, док су радикали и самосталне демократе створили национални блок предвођен Пашићем и Прибићевићем на изборима 1925. Након избора успостављен је Блок народног споразума и сељачке демократије ради заједничког деловања у парламенту.⁴⁹

Радикали

У Србији су грађанску опцију предводиле најпре Народна радикална, а потом и Југословенска демократска странка. Радикали су представљали стару партију, хомогену под вођством великог политичког вође Николе Пашића. Залажући се за централизам и српске националне интересе, често је била прва опција круне у калкулацијама за избор влада. Након Пашићеве смрти потпала је под директни утицај дворских кругова пре свега захваљујући старој српској бољци-подели на бројне фракције.⁵⁰

⁴⁹ Исто, 137-139 стр.

⁵⁰ Исто, 139 стр.

Имајући у виду да су учествовали у 21 од 24 владе, само у периоду од 1918-1929, јасно је колико је велики утицај радикала био на укупне прилике у краљевини. У прву заједничку југословенску државу радикали су ушли са програмом из далеке 1881, који је одражавао утицаје социјалистичких учења Светозара Марковића у тадашњој страначкој идеологији. Каснијих година, радикали се усмеравају према позицијама грађанског демократизма и конзервативизма. Радикали су у својим редовима имали велики број велепоседника, те су тежили очувању приватне својине и заштити великог поседа. Залагали су се да се општине и срезови уреде по начелу самоуправа, са срезовима довољно великим и финансијски јаким за обављање послова из економске, полицијске, здравствене и просветне делатности. Посебну пажњу придавали су усавршавању земљорадње, заговарајући повољне земљорадничке кредите и задругарство.

Сачињени од вештих политичара, били су изразито прагматични и најдуже се од свих српских странака налазили на власти. Многи њихови политичари били су симбол корупције.⁵¹

Демократе

С друге стране, Југословенска демократска странка која је, макар декларативно, деловала на подручју читаве Југославије (за разлику од радикала који су дејствовали искључиво на српским теренима) и сматрала се „југословенском”. Основана је још 1919, пре свега укрупњавањем фракција насталих из самосталних радикала, напредњака и либерала из предратне Србије. Њени први вођи били су каснији југословенски премијер Љуба Давидовић, лидер Срба из Хрватске Светозар Прибићевић (касније љути противник краља Александра, који је оставио иза себе интересантне мемоаре експлицитног назива *„Диктатура краља Александра”*), а странка се ослањала и на политичке кругове из Црне горе, Македоније, Босне и Херцеговине као и на словеначке клерикалце. Касније је дошло

⁵¹ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994, 203-208 стр.

до раскола унутар ДС, издвајањем Светозара Прибићевића у Самосталну демократску странку, која је временом постала и поуздани партнер ХСС под Радићем и Мачеком.⁵²

Демократе су се кретале од строго унитаристичко-централистичке концепције Краљевине СХС до пристајања на федералистичко уређење и признање националних посебности. Од свих српских странака, прешли су несумњиво најдинамичнији пут.

Њихов програм из 1921. одисао је тежњом за очувањем постојећих друштвених односа и изградњом „једне свесне економски независне, и политички и друштвено васпитане демократије.” Истицали су начело самоуправе, баш као и радикали, захтевајући да се кроз самоуправе општина, срезова и области народу осигура одлучивање у свим друштвеним и привредним питањима. Посебну пажњу посвећивали су аграрном питању и положају земљорадника, захтевајући да „држава остане сељачка”, а имајући у виду да су управо сељаци представљали једину здраву и сигурну основу за истинску демократску владавину. Демократе су се у складу са тим залагале за законску заштиту ситних поседника, те за укидање феудалних односа и радикалну аграрну реформу, верујући да је управо она предуслов за остваривање програма националног ослобођења и уједињења.

Задружни покрет је имао подршку у Демократској странци која је стајала на становишту да кооперативне организације најбоље одговарају менталитету и карактеру нашег народа. Демократе су се залагале и за ограничавање свемоћи капитализма, посебно у великој рударској и шумској индустрији, те за контролну и регулаторну улогу државе у свим великим гранама привреде. На културном пољу демократе су тражиле јединствену школску политику која би обезбедила народно уједињење и јединствену народну југословенску културу. Интелектуални развој жена, брига о добровољцима, ратним инвалидима и ратној сирочади, подизање болница и амбуланти били су важни елементи социјалне и здравствене политике ове политичке странке.

Важан елеменат политичке тактике демократа било је коришћење личне популарности њиховог лидера Љубе Давидовића, који је перципиран као политичар забринут за судбину „малог” човека. Давидовић је био аутентични репрезент самосталних радикала, својеврсне моралне жандармерије Краљевине Србије који је као такав био међу најпозванијима да

⁵² Б. Петрановић, нав. дело, 139 стр.

говори о потреби народне контроле и кривичне одговорности министара, те борби против корупције државних службеника. За Давидовића је парламентарна демократија била једино могући облик друштвеног уређења које би створило услове за спровођење овакве политике. Парламентарна демократија била је за њега неостварива без елементарних политичких слобода, без поделе на повлашћене и потчињене. Његову политику можда најбоље илуструју „десет народних заповести за спас државе” које је изложио у свом говору у Шапцу, 27. октобра 1935:

1. *Право народа на праву демократију и прави парламентаризам.*
2. *Право народа да распоређује терете и контролише газдовање, да сам пребројава сваку пару државног буџета... да кроз самоуправу води своје послове.*
3. *Право народа да влада капиталом а не капитал народом. Да се народна привреда изгради природно од основе до врха, од сељакове производње до индустрије која његову сировину прерађује.*
4. *Право на опстанак сваке породице чији се хранитељ нађе у болести, у беспослици или у неспособности за рад. Право на лекара, на лек, на бању и болницу сваког грађанина, подједнако сиромаша и богатог...*
5. *Право народа да Банка која се зове народна буде у истини народна, и да повољним кредитом помаже малог привредника, без посредника и под контролом народа.*
6. *Право сељака да за своје производе добије правичну цену, право да има бар онолико земље колико му је потребно да исхрањује своју породицу и право да се здравом пореском и царинском политиком ојача сеоска привреда која мора да служи као основа народне економије...*
7. *Право радника на пристојну зараду и пристојан одмор. Да смањена радна недеља запосли већи број радника и да сви добију више времена за духовно и културно развијање...*
8. *Право народа на независно и правично судство.*
9. *Право народа на благостање и мир у земљи и углед у свету.*

10. *Најзад, једном речју, право народа да сам своју судбину изграђује.*⁵³

Радићева и Мачекова ХРСС (ХСС)

Кључна странка која је деловала на територији Хрватске била је свакако Хрватска републиканска сељачка странка, која је уједно пружала и највећи отпор унитаристичком и централистичком систему. Хрвати су желели ревизију Видовданског устава, желели су да постану равноправан партнер у власти и били су изразито незадовољни економским и политичким положајем Хрватске. Са таквих позиција ХРСС је и наступала на изборима и постала ексклузивни представник хрватског народа, освајајући огроман број гласова већ на изборима 1923, када им је преко 470 000 гласова осигурало 70 посланичких мандата. 1925. тај резултат је значајно увећан освајањем 545 466 гласова. Најчешће се ослањајући на бојкот скупштине и ванпарламентарну борбу, те оснивањем Хрватског народног заступства чиме је истицан индивидуалитет Хрватске у односу на краљевину, Хрвати су се врло постојано борили за своје идеје преуређења државе.⁵⁴ С друге стране, Хрватска сељачка странка је надилазила партију која је окупљала искључиво сељачке масе у Хрватској. ХСС се све више профилисала у заступника интереса целокупног хрватског народа. Притисци власти на хрватску опозицију само су додатно хомогенизовали ову странку, која је све жустрије захтевала решавање националног питања које је држала за извор проблема Хрвата у заједничкој држави Југославији. Први политички лидер ХРСС, касније ХСС, био је Стјепан Радић. Иако су се преко својих изасланика у савезничким земљама жалили на подређени положај Хрватске и заговарали решавање хрватског питања и растуће националне неправедности, како су је они видели- ХСС је ипак прихватала краљевину, и као таква суштински доприносила сузбијању сепаратистичких тежњи у Хрватској које су пре свега биле подупиране од стране ражалованих официра и

⁵³ Мира Радојевић, нав. дело, 208-216 стр.

⁵⁴ Б. Петрановић, нав. дело, 139 стр.

службеника из састава некадашње Аустроугарске војске и администрације., те од стране франковаца који су били нарочито предани у својом антијугословенском деловању.⁵⁵ Сам Стјепан Радић не може никако да одговара евентуалној савременој перцепцији хрватског народног вође и борца за интересе хрватског народа супротстављене доминацији Срба. Замршени и напети односи између Срба и Хрвата у младој југословенској Краљевини, тешки злочини почињени током Другог светског рата над српским живљем од стране усташког режима у НДХ, те коначни распад Југославије деведесетих година прошлог века, оставили су дубоке ожиљке у односима између наша два народа. Због тога и јесте тешко разумети горе поменуте Радићеве речи које изнео у својим „Прашким записима”.

СЛС и Корошец

У времену успостављања Краљевине СХС, водеће политичке снаге међу Словенцима биле су Словенска људска странка, социјалдемократе и либерали који су имали заједнички именитељ у супротстављању немачким и италијанским интересима. Оне су се на унутрашњем политичком терену, међутим, жестоко сукобљавале. СЛС је представљала проаустријску, некадашњу католичку странку која је значајним заокретом постала један од подржавалаца краљевине, напуштајући тако временом своје републиканско опредељење. Клерикалци су пронашли компромис са круном упркос страховима од премоћи православља, потискујући тако своје старе ривале- словеначке либерале. Будући да је најчешће партиципирала у комбинацијама за формирање влада, изјашњавајући се за унитаристичко-централистичко уређење и сарађујући са српским елитама, Словенска људска странка је била идеалан партнер српским владајућим круговима и круни за паралисање опасности од ХРСС. Вођа СЛС био је Антон Корошец, незаменљиви члан југословенских краљевских влада.⁵⁶ Интересантан је разговор Милана Јовановића Стоимировића са премијером Миланом Стојадиновићем о самом Антону Корошецу, а који бележимо у његовом „Дневнику”:

⁵⁵ Исто, 142-144 стр.

⁵⁶ Исто, 146-147 стр.

„Пређосмо на реч и о Корошцу. Рекох:

-Изгледа да ме он слика понегде као комуниста!

-Ах, он свакога ко му се не свиди слика као комуниста!... узвикну љутито Председник. Морао сам да га оштро опоменем последњих дана!... додаје он, мислећи ваљда на сукобе у Словеначкој.- Запамтите једном за свагда: Ми и Корошец смо заједно, али је он једно, а ми сасвим друго. Запамтите то, Јовановићу, понављам вам, једном за свагда... Са његовим клерикализмом не може даље да иде овако као до сада. Ја то не дозвољавам. Он је видео да су се Хрвати узмукли, па се боји да ми нешто не дамо Хрватима, а да то исто не добију Словенци! Витлања по Словеначкој ми се ни мало не свиде. Данас су запалили соколски стадион у Љубљани. Ја то морам да осудим и да Корошца вратим на своје место.”⁵⁷

Савез земљорадника

Савез земљорадника је основан под утицајем сељачког покрета након рата, са идејом заштите економских интереса земљорадника и бржег спровођења аграрне реформе. Ослањао се на традицију Сељачке слоге, политичке организације сељака у Србији која је основана 1903, али и на традиције српског задружног покрета. Њихов страначки програм сачињен је по угледу на немачке, швајцарске и чешке полусиндикалне и полукапиталистичке организације. Насупрот капитализму и комунизму, као свој идеал истицали су својеврсну задружну државу. Критиковали су „варошке” странке бранећи уверење да је управо село темељ државе, а сељаци најбројнији друштвени слој који сви експлоатишу, иако је земљорадња била најважнија грана привреде. У елаборату из 1932, Милан Гавриловић је као један од лидера СЗ критиковао пореску политику и „опорезивачко лудило” у времену шестојануарске диктатуре које је исцрпљивало сељака. Јован Јовановић се залагао за враћање парламентарног система, расписивање слободних избора, спразум са Западом о изласку из кризе и обезбеђивању извоза пољопривредних

⁵⁷ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 137-138 стр.

производа, контролисање увоза, радикално смањивање буџета. Иако су Јована Јовановића Пижона често исмевали и преиспитивали мотиве због којих је из дипломатије ушао у једну земљорадничку странку, он је недвосмислено доказивао да разуме проблеме сељаштва. За Пижона је старо патријархално село било „тег који одржава равнотежу у држави”, па га је стога и бринуло његово нестајање у корист бароши. Сматрао је да је посао државе да обезбеди контролу привреде без угрожавања слободе привредног деловања, да осигура спровођење задружног начела и подзање села, доношење привредног плана за пољопривреду, индустрију, шуме и руднике, трговину и Народну банку, контролу крупног капитала, социјално законодавство, градњу саобраћајница. Залагао се за прогресивно опорезивање и укидање посредних пореза. Као такав, Пижон је био изразити противник корпоративне државе и државног капитализма. У том смислу, решење за Југославију видео је у капитализму ослоњеном на планску привреду и борби против револуционарног социјализма.⁵⁸

Савез земљорадника прихватио је идеју унитаризма, и предвођен искусним лидером какав је био Јован Јовановић Пижон, највећу подршку уживао је у Србији и сеоским пределима Босанске крајине. Иступао је против комуниста, који су по њима намеравали да успоставе „варошку диктатуру”. У таквом друштвеном поретку, сељаци би упркос томе што су представљали најбројнији сталеж, били потчињени малобројним радницима.⁵⁹ Савез земљорадника је представљао политичку странку која је имала можда и најразумнији поглед на будућност југословенске државе. Не одбацујући унитаризам, али ни саму монархију без претходне одлуке Уставотворне скупштине, схватајући проблем нарастајућег сиромаштва, супротстављајући се нарастајућим фашистичким тенденцијама Европе тога доба и зрело приступајући решавању хрватског питања, ова политичка странка нудила је потенцијални лек за хетерогено југословенско друштво. Иако до 1939. нису никада учествовали ни у једној влади, вредно је овде изнети програм који је група земљорадничке левице, окупљена око једног од лидера Савеза земљорадника Драгољуба Јовановића, изнела. У питању је политичка платформа утицајне фракције Савеза земљорадника у 16 тачака, састављена 1932, а настала са идејом да након трогодишње

⁵⁸ М. Радојевић, нав. дело, 216-221 стр.

⁵⁹ Б. Петрановић, нав. дело, 147 стр.

Александрове диктатуре понуди конструктива решења за нагомилане друштвене проблеме:

„1. УМОР ОД РАТА траје још увек у Србији. Теško се може ма шта очекивати од покољења која су гледала смрти у очи и која сматрају да им је глава на раменима поклоњена. Војводина, Босна и Херцеговина па можда и други крајеви не могу дати велики број бораца од људи који су познали АУСТРОУГАРСКИ И ТУРСКИ РЕЖИМ. Они су незадовољни са данашњим стањем, али се ипак боје да се не поврати оно што је било.

2. За наш покрет је повољније да у пољопривреди влада добра конјуктура него криза, сиротиња и глад. Наш сељачки свет може безгранично да трпи, и неког живљеог покрета међу сељацима има највише кад су углавном сити и кад су добре цене њихових производа. Пољопривредна криза више покреће на борбу друге друштвене слојеве, који су њоме посредно погођени- занатлије, трговце, раднике, чиновнике.

3. Мора се пре свега водити ПОЛИТИЧКА БОРБА, борба за грађанске слободе, за грађанска права, за самоуправе, једном речи да најзад будемо ПРАВНА ДРЖАВА. У томе погледу мора се донекле поновити оно што је било у првим годинама радикалног покрета у Србији.

4. Наш земљораднички покрет мора међу Србима да узме ИНИЦИЈАТИВУ ЗА ОВУ БОРБУ, без обзира на старе партије, које су у овим изборима добиле одлучан (глагов) колац- пропало им је и вођство и људство.

5. Иако САДАШЊА ГЕНЕРАЦИЈА није још готова да прихвати у целини нашу борбу, ми ипак можемо гледати на ствари оптимистички. Ево већ пристижу нови нараштаји, који нису познали рат и његове невоље и који немају појма ни о Аустрији ни о Турској. То су младићи рођени непосредно пред рат, за време и после рата...

6. Наша борба, дакле, мора првих година бити више политичка него економска. Али не треба заборавити ово: пре политичких питања увек долазе ВЕРСКА И НАЦИОНАЛНА. Она у нашој земљи нису решена нигде осим у Србији. Многим нашим људима тешко је да то увиде и не разумеју Хрвате кад стално истичу своје национално питање, а не долазе да се заједно боримо за политичке слободе. Међутим, то је врло просто. Пре заједничке

борбе за политичке слободе и за побољчање економског положаја сељака ми морамо допустити да Хрвати траже решење свога националног питања онако како смо ми Срби решили своје. Држава се мора уредити тако да се Хрвати и Словенци задовоље као посебне националне групе. Док се то не учини- ма шта почнемо- увек ће искрсавати национално питање.

7. ЗВАНИЧНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО, које се данас проповеда и спроводи, не значи апсолутно ништа. Оно је горе него формула СХС. Горе је из два разлога. Прво зато што у ствари истискује хрватство, док се српство и даље слободно шири. Српски Свети Сава наметнут је свима школама у земљи; српска је команда у војсци; до пре једне године заједничка војска служила је под српском заставом, а и данас је сва у српској униформи. Православна црква је добила устав, по коме је њена званична застава српска тробојка. Да и не говоримо о томе да је краљ Србин, као и главни министри, и све што је одлучујуће у финансијама, дипломатији и администрацији. Све хрватско је, међутим, укинато и збрисано као такво. Трпе се само Хрвати као појединци, и то уколико напусте и издаду своју националну ствар.- Друго, ово југословенство компромитује једну велику идеју, идеју уједињења са Бугарима. Државу је требало назвати Југославијом тек онда кад у њу буду ушли и Бугари . Овако, њима ће теже бити да пристану на уједињење.

8. Ми истичемо приоритет (претходност) ДРЖАВНОГ УРЕЂЕЊА, нарочито решење ХРВАТСКОГ ПИТАЊА. Ако је још рано да се оно дефинитивно и до детаља реши- јер има заостале аустријаништине, франковлука итд.- мора се наћи један „modus vivendi” за дужи период. И то се мора учинити са Мачеком, пошто се већ није учинило са Радићем, кад је било лакше. Ако се изгуби и Мачек, биће још теже... Цпоразум се мора направити са Хрватском сељачком странком.- ...

9. Ко је ГЛАВНИ ПОЛИТИЧКИ ЕЛЕМЕНАТ У СРБИЈИ? Радикали нису више што су били. Они зацело не представљају сељачки народ. Уколико још имају директног додира са народном душом, радикали оличавају оног рђавог и себичног човека у свакоме од Срба; они голицају наша најнижа осећања. Ми, земљорадници, напротив, тумачимо оног бољег, племенитијег, разумнијег, будућег Србина. Радикали су прошлост и садашњост, ми смо будућност. Демократи су пометени. Они су садашњост, а желели би да буду будућност...

10. *Како ћемо повећати своју енергију?... Морамо, међутим, наћи савезника на страни. Наш природни савезник јесте пре свега Бугарска: то је наша друга кућа. Ми земљорадници морамо се енергично и сасвим јасно одредити за УЈЕДИЊЕЊЕ СА БУГАРИМА, и то не само платонски и начелно, већ потпуно одређено. Границе међу нама не могу остати сте: грешка и неправда од 1919 г. мора се исправити. Македонско питање мора се узети на понован претрес. Македонија мора постати у тој заједничкој држави засебна покрајина, рачунајући ту целу Македонију, и ону што је данас у Југославији, и ону у Бугарској, доцније и грчку Македонију...*

11. *Веза са Бугарима није довољна. Ми морамо имати неки ДОДИР СА РУСИЈОМ. Тамо се дешавају велике ствари, и то није све комунизам. Треба видети шта се тамо ради и речи да ми јесмо и остајемо са Русијом иако нисмо комунисти...*

12. *Што се тиче ОБЛИКА ДРЖАВНЕ УПРАВЕ, не треба се безусловно изјашњавати за републику. Ми тражимо слободне изборе за Уставотворну скупштину, која би решила и питање државног уређења и питање облика државне управе...*

13. *КАКАВ МЕТОД БОРБЕ? КАКАВ ПОКРЕТ? Ми морамо рачунати са масама и са приликама какве овде постоје. „Фронт радника и сељака” не можемо усвојити, бар не сасвим и искључиво, јер је то комунистичка парола. Радници, као и напредна школска омладина, подразумевају се у свима борбама за слободу. Али у нашој земљи радници не могу имати водећу улогу. Та улога припада земљорадничком покрету. То значи: покрет ситних и средњих сељака, које потпомажу сиромашни сељаци, пољопривредни радници и јачи појединци на селу. У варошима ми рачунамо на раднике запослене у индустрији, - али пореклом са села и у сталној вези са селом- на занатлије, на напредну и поштену интелигенцију.*

14. *Нарочито се мора истаћи да наш покрет тражи присталице САМО МЕЂУ СРБИМА. Нипошто нећемо мешати прсте у хрватске масе. Њих ћемо сматрати као савезничке, баш као што гледамо на бугарске сељаке. Уопште, морамо се навићи да тако гледамо: ХРВАТИ СУ ЗА НАС ИСТО ШТО И СЛОВЕНЦИ И БУГАРИ...*

15. *Све док постоји диктатура и док се не реши питање државног уређења, ти циљеви ће бити претежно политички, то значи: борба за грађанске слободе, локалне, обласне и*

покрајинске самоуправе... Рецимо јасно: Ми смо за једно ФЕДЕРАЛИСТИЧКО УРЕЂЕЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, чак и пре него што у њу уђу Бугари. То уређење мора бити на основи народности тако да Хрвати, ако то желе, имају само једно национално подручје, као и Словенци. У накнади за оне Србе који остају међу Хрватима, оставиће се у српској већини одговарајући број Хрвата који се налазе у Босни, Срему и Војводини. Држава остаје заједничка, и та заједница се састоји у томе што имамо централну владу и централни парламент, заједничку војску, заједничку спољну политику, заједничке финансије, заједнички саобраћај... УСКОРО ЋЕ СЕ ПОКАЗАТИ ДА ЈЕ ФЕДЕРАЦИЈА МИНИМУМ НА КОЈИ МОГУ ПРИСТАТИ ХРВАТИ И ДА ЈЕ ТО ЈЕДИНИ УСЛОВ ДА ОСТАНЕМО ЗАЈЕДНО, ДА СЕ СЛОЖИМО И ДА СЕ У МИРУ И РАДУ РАЗВИЈАМО.

16. ФЕДЕРАТИВНО УРЕЂЕНА, наша држава мора бити демократски организована, тј. мора имати све установе модерних демократија у Западној Европи, а од револуција и диктатура које су дошле после рата узети све оно што се показало као корисно и успешно.- У СОЦИЈАЛНОМ ПОГЛЕДУ до много већег изражаја морају доћи сељаци: разлика између села и града мора се смањити на тај начин што ће се село подићи и унапредити социјално и културно... Максимум земљишног поседа мора се свести на 50-100 хектара, а сва остала земља: великопоседничка, манастирска и црквена мора се разделити ситним земљорадницима и пољопривредним радницима.- ЕКОНОМСКО УРЕЂЕЊЕ ИНДУСТРИЈЕ, ТРГОВИНЕ И БАНКАРСТВА МОРА БИТИ ТАКВО ДА МЕСТО ПРИВАТНОГ КАПИТАЛА све више долази и најзад га потпуно замени задружни капитал... Наш крајњи циљ је потпуно задружна и синдикална организација производње, кредита, набавке, осигурања, продаје и прераде. Све железнице и сви рудници морају бити државна својина.

Јасно је из свега овога да наш земљораднички покрет има да се бори за ФЕДЕРАТИВНУ, СЕЉАЧКУ, ДЕМОКРАТСКУ, ЗАДРУЖНУ ЈУГОСЛАВИЈУ, КОЈА БИ СЕ ШТО ПРЕ УЈЕДИНИЛА СА БУГАРСКОМ, а у спољној политици водила независну националну политику, тражећи НАСЛОН НА РУСИЈУ и на РАДНИЧКЕ СТРАНКЕ У ЕВРОПИ И АМЕРИЦИ.”⁶⁰

⁶⁰ Драгољуб Јовановић, Политичке успомене-Сазнања, Београд 1997, 218-222 стр.

ЈМО и Џемијет

У Босни и Херцеговини је међу муслиманима, посебно оним имућнијим, доминирала Југословенска муслиманска организација. Балансирајући између захтева за аутономијом Босне и Херцеговине и компромиса са српским владајућим елитама којима се увек препоручивала за учешће у формирању влада, она је успевала да све време постојања Краљевине остане изнад воде. Осим ЈМО, интересе муслимана заступао је Џемијет. Међутим, Џемијет је оперисао искључиво у Рашкој области (Санцаку), Македонији и на Косову и Метохији. Све до 1925. ова организација је подржавала владајуће структуре у Београду, за шта је добијала мање уступке за своју конзервативну и верски обојену политику.⁶¹

⁶¹ Б. Петрановић, нав. дело, 147-149 стр.

Кључна препрека за опстанак и развој краљевине

Настанак краљевине и проблем измешаности Срба и Хрвата

„Било нас је три брата у оца и мајке. Средњи и најмлађи удружили су се инстинктивно против снаге и обести најстаријег. Било је и туче, али смо опет остајали браћа. Срби, Хрвати и Словенци!”⁶²

Како год да се посматра унутрашњи политички живот краљевине, нема никакве сумње да су односи између Срба и Хрвата били кључни за све политичке комбинације. Како је идеја јединства Јужних Словена падала у други план са протоком времена, тако су се противуречности све више испољавале. О томе нам сведочи и Џејкоб Хоптнер у свом делу *„Југославија у кризи 1934-1941”*. Краљевина је настала као плод „идеалистичког државотворства”, на рушевинама поражене Аустроугарске. Прва југословенска држава је тако добила 6 милиона становника и 160 000 квадратних километара некадашње аустријске и мађарске територије, али и бројне противречности које су оптерећивале ову монархију. 12 милиона становника нове државе морало је да пронађе одговоре на различита политичка и институционална искуства, друштвене и културне традиције и законодавне системе. Верске различитости само су доливале уље на ватру. И као да

⁶² Милан Антић о Србима, Хрватима и Словенцима (Архив САНУ, 14387/9520, Збирка Милана Антића)

разлике између православаца, муслимана и католика нису биле довољне- у нову државу ушли су и становници који нису били словенског порекла. Тако су Немци, Италијани, Румуни, Мађари и Албанци уносили своје специфичности и нове варијабле у сложену југословенску једначину.⁶³

„Проблем измешаности Срба и Хрвата. Срба има око 800 000 у самој ужој историјској Хрватској, у Славонији. Хрвата нема у Србији, има их у малом броју у Срему. Босна је интересантна: највише има Срба, мање Хрвата, више од њих а мање од Срба босанских мухамеданаца. Тај елемент формира већину. Назив Босанци не одређује националност. Становништво арапских држава није турско иако је мухамеданске вере. У XX веку није могуће замислити велику групу становништва једне државе које није свесно своје националности. Ни свеобухватни назив Југословен православне, католичке или мухамеданске вере не решава проблем. Постоји у барској епископији Србин католичке вере, али не постоји Хрват православне вере. У Далмацији је већина Хрвата, а мањина Срба. Углавном, тај проблем националности постоји само најужној територији бивше аустро-угарске монархије, у Србији се не поставља.

Питање груписања Срба и Хрвата, односно поделе, више занима Србе него Хрвате. Срби треба да се повуку, њихова највећа маса, из Ужје Хрватске, из Славоније, из Далмације, а Хрвати из Босне. Где би тај милионски свет био пресељен и настањен, у врлетној и неплодној Босни. Оставити Србе у Хрватској, то је буре барута. Хрвати имају парола: свој на своме.

Исељење становништва, размена становништва. Хрвати су показали под Мачеком да прелазе границе краљевине Хрватске и Славоније, па чак узмемо и Далмације, они траже део Босне, а Павелић селење свих Срба са бивше територије аустро-угарске монархије, а и Срема.

Федерација на историјској бази. Широке аутономије на бази провинција. Рат са Хрватима као у Америци између Југа и Севера, али у ком циљу, у циљу повлачења дефинитивне границе са њима на бази ратног резултата. Међутим наши су помишљали у почетку на ампутацијумирним путем. Ампутација је отсецање историјске Хрватске,

⁶³ Џ. Хоптнер, Југославија у кризи 1934-1941, Ријека, 1973, 51 стр.

Славоније и Далмације као слободне и независне државе. Централизам највише одговара српском народу који је расејан на целој југословенској територији и који жели да о њему води рачуна једна влада из једног центра. Решење проблема путем отцепљења Хрватске жртвује готово милион Срба у тој држави, која ће бити пле или Италије или Немачке. Пашић је увиђао тешкоћу проблема. Одобравао је на крају живота хрватски национализам, али је бранио српски. Како би он то питање решио ми то не знамо.

Ако су Срби под најездом велике војничке силе Отоманске империје емигрирали на север и запад у XV, XVI и XVII столећу, то су учинили на основу аустријских царских повеља. Били су примљени да населе само јужне и западне крајеве на аустријској граници према Турцима с тим да те земље и ту границу бране од Турака. Тако је и било. Ако су с тим били повређени извесни не национални већ материјални интереси неких хрватских кругова (племство и католичка црква), ти кругови нису могли да одбране границу и своје поседе односно интересе од Турака. Срби су те интересе бранили. Стога су стекли неко право азила на територији коју су крвљу својом заливали. То је стечено право које им нико не може ни порећи ни одузети. Не живе на тој територији као освајачи већ као бранитељи. Кад су Мађари изгубили рат, изгубили су јужне крајеве. Хрвати нису добили рат, зато немају ни право да расељавају Србе из њихових домова.

Кад би Хрватска била ампутирана, не може се рећи да нека ради шта хоће, била би поприте итало-немачких интрига, или рада католичке цркве на трипартитној заједници Аустрија- Мађарска- Хрватска. Да ли име земље може да замени име народности: Швајцарац, Американац, Југословен? Само име Југославија је најновијег порекла и не обухвата све Јужне Словене. Народи који имају старо име и историју свог старог државног живота не могу заборавити своје име."⁶⁴

⁶⁴ Милан Антић о измешаности Срба и Хрвата (Архив САНУ, 14387/8566, Збирка Милана Антића)

Сукоб централистичких и федералистичких концепција

Управо је однос између Срба и Хрвата играо кључну улогу у настајању нове државе. Тешко је било замислити преображај Срба и Хрвата у праве Југословене. И не само њих, већ и Словенаца, Далматинаца, Македонаца, Бошњака и Херцеговаца који су сви живели у неколико различитих управних система од Турске, преко Аустроугарске до самосталних држава Србије и Црне горе. У раздобљу од 1914-1919. водила се борба између присталица две концепције нове државе.⁶⁵ Са једне стране налазила се централистичка концепција Радикалне странке, доминантне српске партије која је након револуционарних почетака сада већ увелико уживала плодове власти. Радикали су под вођством Николе Пашића⁶⁶ представљали снажну политичку организацију, која је живела у дубоком уверењу да Србија мора да има превласт у Југославији. Са друге стране спектра налазиле су се федералистичке концепције развијане у Хрватској након револуције 1848. Пасиван отпор и несарадња проистекли су из вековне подређености Мађарима као неминовна средства борбе за остварење хрватских националних циљева. Сукоб централистичке у федералистичке концепције, од којих је свака имала сопствену визију заједничке државе, представљао је суштину српско-хрватског питања. Односи између Срба и Хрвата дефинисали су увелико и спољну политику заједничке државе, иако су представљали пре свега унутрашњи проблем. За Хрвате је заједничка држава представљала врата за остварење вековне тежње ка аутономној хрватској држави. Иако су је у овој почетној фази Хрвати видели унутар јединствене државе Јужних Словена, нема сумње да су се корени будућег раздора већ тада видели. Упркос томе што су још 1102. ступили са Мађарима у персоналну унију, Хрвати никада нису изгубили свој државни идентитет. Идеје о форми учешћа Хрватске у југословенској краљевини кретале су се од републике у саставу монархије до персоналне уније, али је визија аутономне Хрватске сачињене од свих територија на којима су Хрвати у неком периоду историје живели, била константа.⁶⁷ За разлику од Хрвата, Словенци су живели далеко од Срба и нису зазирали од политичке

⁶⁵ Исто, 51-52 стр.

⁶⁶ Пашић је несумњиво, као шеф странке, уживао највећи ауторитет. Поред партијских ствари, он је руководио спољном политиком наше земље. Сталожен, смишљен, компромисан, држао се у резерви да се искористи до краја бреше, ако је направљена, односно да се повуче и изглади све, ако напад није успео. (Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1970, 120 стр.

⁶⁷ Џ. Хоптнер, нав. дело, 52 стр.

инфериорности. И сами Далматинци, попут Словенаца, највећи изазов видели су у својим непосредним суседима, Италијанима. Стога су се савршено уклапали у концепције велике јужнословенске заједнице, која би им омогућила заштиту. Зато су се међу овим јужнословенским народима још пре формалног рођења југословенске идеје, појавили покрети за уједињење, који бих их заклонили од притисака Двојне монархије.⁶⁸ Стога је веома значајно, нарочито имајући у виду болна искуства сукоба међу нашим народима, да се историја Југославије сагледа из различитих перспектива. Могуће је да би данас податак о про-југословенској оријентацији Далматинаца и њихов мекши став према српском корпусу могао звучати романтично. Далмација је данас вероватно стециште најтврђих ставова према српском народу, али у освит рођења прве Југославије, објективне околности створиле су темеље за јединство и сарадњу.

Срби су имали своје идеје о заједничкој држави, које свакако нису имале никаквих додирних тачака са федералистичким тенденцијама Хрвата. За Србе су Хрвати били „браћа” која су говорила истим језиком, и коју су избавили из канци Аустроугарске. Парадокс је да су се бројни Хрвати борили управо у редовима Аустријанаца против истих тих Срба. Међутим, југословенска идеја међу Србима, оснажена осећањем позива избрушеног вековним борбама за ослобођење од Турака, била је толико јака да су се стога и све замке гурале под тепих. Остало је само да се успостави централизована држава са династијом Карађорђевића на челу, па да се у складу са древном српском максимом „Само Слога Србина Спасава” превазиђу све историјске противречности. Посебно важну ролу у сузбијању федералистичких тенденција имали су тзв. „пречански” Срби, који су насељавали хрватске крајеве. У федерализованој држави они би били угрожена врста, док би у централизованој учествовали у вршењу централне власти и заштити својих права.⁶⁹

⁶⁸ Исто, 52-53 стр.

⁶⁹ Исто, 53 стр.

Крфска декларација

Тако смо дошли до Крфске декларације, која је наизглед решила питање природе заједничке државе. Наиме, на Крфу су се јула 1917. окупили представници српске владе на челу са Пашићем и репрезенти јужнословенских народа са територије Двојне монархије. 20. јула 1917. усвојили су текст Крфске декларације, који су потписали Никола Пашић (председник српске владе) и председник југословенског одбора у емиграцији Анте Трумбић. У самој декларацији обнародовано је да је неопходно основати државу свих Срба, Хрвата и Словенаца (познатих под заједничким називом Југословена) и изложена су основна начела која ће представљати темељ уједињења.⁷⁰ У тексту декларације се, између осталог, наводи: *”... овај наш троимени народ један исти по крви, по језику говорном и писаном, по континуитету и цјелини територија на којем неподвојно живи, и по заједничким интересима свога националног опстанка и свестраног развитака свога моралног и материјалног живота.”*⁷¹

Крфска декларација није разрешила тињајући проблем који ће наредних више од 20 година ломити Југославију, а то је сукоб централизма и федерализма. Ово питање одложено је за решавање на уставотворној скупштини. Паралелно са тим, Словенци и Хрвати формирали су Народно веће са седиштем у Загребу. Чак и они Хрвати који су желели јединство и договор са Србима, били су на њега спремни тек пошто би им била загарантована аутономија. Управо у том светлу је и Народно веће играло улогу одлагања решења до будућих озбиљних преговора са Србима. Међутим, војно-политички развој прилика није дозвољавао даље одгађање решења, па су српске снаге прешле Саву и Дунав и заузеле територије које су Аустроугари напустили. С друге стране, Италијани заузимају Трст, Истру и северну Далмацију и тако је Народно веће морало да се хитно споразумева са Србима.⁷² Дакле, Италијани су овог пута својим потезима оснажили српски интерес у овим турбулентним временима. То и не чуди будући да су на нашим просторима стране силе неретко својим деловањем убрзавале процесе и судбински утицале на нашу историју.

⁷⁰ Светозар Прибићевић, *Диктатура Краља Александра*, Београд, 1952, 47 стр.

⁷¹ Џ. Хоптнер, нав. дело, 53 стр.

⁷² Исто, 53-54 стр.

Хрватска ахилова пета био је Лондонски уговор из 1915. Њиме су Британија, Француска и Русија Италијанима обећале јужнословенске земље у замену за италијански улазак у рат на њиховој страни. Хрвати и Словенци су се стога без икаквог двоумљења хитно пределили за заједничку државу, објављујући 8. октобра 1918. путем загребачког Народног већа своју приврженост југословенској идеји.⁷³ Толико, још једном, о горе поменутом уплитању великих сила у балканске послове.

Декларација о уједињењу свих Јужних Словена

Народно већа Словенаца, Хрвата и Срба, заседало је 17, 18 и 19. октобра 1918. и било од српске владе признато 8. новембра 1918. за закониту владу Словенаца, Хрвата и Срба са територије Аустроугарске. Том приликом усвојена је декларација којом се захтевало уједињење свих Јужних Словена у јединствену државу. Након тога је уследила и резолуција Хрватског сабора у Загребу, која је 29. октобра једногласно усвојила предлог о прекидању свих веза Хрватске, Славоније и Далмације са Будимпештом и Бечом, те да се уђе у заједничку државу свих Срба, Хрвата и Словенаца. Коначно, актом уједињења од 1. децембра 1918. створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.⁷⁴ Тим поводом, вођа пречанских Срба Светозар Прибићевић је у својим мемоарима написао да је „нова југословенска држава била у стварању у доба великог демократског замаха, тј. у моменту када су се срушиле три велике монархије (Русија, Немачка и Аустроугарска), а три старе династије (Романова, Хоенцолерна и Хабсбурга свргнуте)... Велики председник Чехословачке Републике Тома Масарик врло је добро рекао у своме делу „Welt Revolution” (Светска револуција): „Ми смо обновили нашу државу у име демократске слободе и ми ћемо ту слободу сачувати само са увек савршенијом слободом”... Ово начело је и моје и целе југословенске демократије. Југославија је била створена у име начела слободе и само то начело је може одржати у животу”.⁷⁵

⁷³ Исто, 54 стр.

⁷⁴ С. Прибићевић, нав. дело, 48 стр.

⁷⁵ Исто, 54 стр.

Хоптнер нам је указао на значајну логику Срба из Хрватске у јачању југословенске идеје, и стога су ова размишљања лидера управо тог дела српског народа драгоцене.⁷⁶

Хоптнер на стварање Југославије гледа као на непромишљен процес „ *испровоциран италијанском агресијом: Истодобно је српска војна снага, освежена победом након катастрофалних пораза, психолошки осигурала учвршћење политичке власти у рукама Срба, без обзира на распре око централизма и федерализма.*”⁷⁷ Можда је овакво гледиште неутемељено у реалностима времена окончавања првог светског рата, када је југословенство било вероватно један од најзрелијих одговора на изазове који су се постављали пред Србе, Хрвате и Словенце. Можда је и било другачијих модела којима се могло поћи, кроз независне државне пројекте ова три народа, али је у сваком случају оцена коју је Хоптнер изнео деловала као упозорење за ново време, чак и као пророчанство.

Уставотворна скупштина

Дуго очекивана Уставотворна скупштина одржана је у децембру 1920. Атмосфера у којој је требало да буде одржана одражавала је вредности јужнословенских народа тога времена. Срби, Хрвати и Словенци из бивше Двојне монархије борили су се против ње и прижељкивали су њен распад и уједињење са Србијом замишљајући да ће у таквој зајединици остварити максималне могуће слободе.⁷⁸ 1. јануара 1921. године дошло је до усвајања централистичког устава који је предложио Пашић. Томе је значајно кумовала чињеница да Хрвати, предвођени Стјепаном Радићем, нису гласали већ су напустили

⁷⁶ Постоји још једна теорија о Југославији, а то је поставка свих њених непријатеља, добро позната јавном мњењу. Та поставка тврди да је Југославија вештачка творевина, заснована на победи савезника и да се она може само силом одржати. Чим сила почне да слаби, она ће се и распасти. Ту теорију је усвојио и краљ Александар, кад је заузео доктатуру под изговором да спасе државу од распада (С. Прибићевић, нав. дело, 55 стр.)

⁷⁷ Џ. Хоптнер, нав. дело, 54 стр,

⁷⁸ Да је у Краљевини Србији пре рата била каква аутократска владавина као у царској Русији, или као у данашњој Александровој Југославији, Југословенима из Аустроугарске не би ни на памет пало да се уједињују са Србијом (С. Прибићевић, нав. дело, 55 стр.)

скупштину. Да нису тако поступили и да су истрајали у својим политичким захтевима, врло вероватно би се изборили за своје захтеве за већом аутономијом. Стиче се утисак да је Радић играо игру на све или ништа, уместо да је покушао са партијом покера са Пашићем који би можда и прихватио неопходност српско-хрватског компромиса. Последице оваквих одлука Уставотворне скупштине брзо су се кристално јасно виделе. Срби су били власт, Хрвати опозиција, па су и кључне одлуке одражавале овакву поделу карата. Влада је почела са укидањем бројним установа аутономије које су могле да послуже као кохезивни фактор у јединству државе. Питање облика државе није трајно решено, а сам парламентарни систем који изучавамо у овом раду, није могао да буде консолидован и даље развијан због хрватског бојкота.⁷⁹ Тако су Срби успели да конструишу прве спратове краљевине по сопственим назорима, у чему су им и сами Хрвати предвођени лидером нерасположеним за сарадњу, свесрдно помагали. Политички тријумф извојеван том приликом више је личио на пирову победу (бар из перспективе унитариста) чије ће се последице тек видети.

Хоптнер, као очигледни критичар идеје југословенства, тврди и да је *„брз развој ратних збивања 1917. године наметнуо Србима, Хрватима и Словенцима лажан осећај јединства, и нагнао их на стварање краљевине. У идућим су годинама они све јаче бивали свесни неодложне потребе да се реши дуго одлагано питање: централизам или федерализам. Средином тридесетих година ситуација ће бити још тежа, па чак и трагична.“*

Скупштински атентат

Након тога је дошло до привременог компромиса између Срба и Хрвата, те Радићевог повратка у скупштину. Нажалост, овај маневар се окончао трагично, када је радикалски посланик Пуниша Рачић упуцао Радића и још четворицу његових сабораца. Уставна криза

⁷⁹ Џ. Хоптнер, нав. дело, 54 стр.

која је након тога уследила, окончана је увођењем диктатуре краља Александра. Краљ је сву власт узео у своје руке, ограничавајући савки вид слободе: од слободе штампе, личности и збора, до слободе договора. Укинуте су историјске југословенске покрајине, а унитаризам је ојачан променом имена државе у Краљевина Југославија. Све регионалне политичке странке су укинуте, али је ефекат диктаторских мера био контрапродуктиван за његову агенду. Уместо националног јединства, дошло се до фрагментације српског политичког корпуса, те јачања странака у другим покрајинама. Српске странке су разбијене у мање фракције, без снаге неопходне за политичку доминацију. Једино што је остало константа српске политике било је старо питање да ли се мирити са Хрватима, или их потчинити својој вољи.⁸⁰ Поново долазимо до српско-хрватског питања које је доминирало у унутрашњим динамикама прве Југославије. Две највеће етничке групе, верски супротстављене кроз стару хришћанску поделу на католике и православце, успостављену Великом шизмом 1054, надметале су се међусобно. Њихови циљеви су били готово у потпуности различити и, што је најважније, нису били комплементарни. Срби су желели јаку, централизовану државу у којој би они доминирали, а ту своју идеју темељили су на убеђењу да им право првенства припада као ослободиоцима Хрвата. Жртве које су Срби поднели у Првом светском рату биле су огромне (370 000 мртвих у повлачењу кроз Албанију и на Солунском фронту, 630 000 страдалих од глади и болести у земљи, те у заробљеничким логорима и интернацији⁸¹), а прича о пркошењу Немачкој и Аустроугарској, о повлачењу преко Албаније на Крф и коначном епском повратку у отаџбину пробијањем солунског фронта- постала је готово митска. У таквим околностима, потпуно је разумљива атмосфера која је владала у Србији првих година након окончања глобалног сукоба, и која је наметала централистичко-унитаристичку агенду на дневни ред младе краљевине. Хрвати су, са друге стране, у Југославији видели прилику да се изборе за максималне слободе и да коначно сотваре свој „хиљадугодишњи сан” о независној Хрватској. Заједничка држава, у децентрализованој форми, могла је да кроз широку аутономију делимично одговори оваквим хрватским тежњама. Федерација је била хрватски рецепт за преживљавање Југославије, иако су одређени кругови у Хрватској прижељкивали њен скори распад. Између ова два пола хрватске политике оперисала је

⁸⁰ Исто, 55 стр.

⁸¹ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994, 14 стр.

Хрватска сељачка странка, превођена најпре Радићем, а потом Мачеком. Да је било више дугорочног промишљања, толико несвојственог блаканским народима, можда су се расколи могли избећи. Међутим, уместо да српско-хрватски чвор буде снага младе државе, он је постао њен највећи терет, тег који ју је вукао на дно.

Сложеност југословенског проблема

Сложеност југословенског проблема огледала се, по професорки Мири Радојевић у 3 групе проблема:

„ 1. Несавршеност, а потом укидање парламентарног поретка;

2. Конфликтни међунационални односи, који су изазвали деценијске расправе о карактеру државног уређења;

3. Тежина социјално-економских питања.”

Многи историчари сматрају да је кратко трајање прве Југославије било главни узрок немогућности успостављања чвршће државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца⁸². Иза ових уверења чврсто је стао и Милан Стојадиновић, који је у својим мемоарима „*Ни рат ни пакт*” утврдио да је Југославији потребно време, баш као и Немачкој након Бизмарка како би помирила наизглед непомирљиве супротности међу својим народима. Тог времена, нажалост, није било.

Велики рат је ујединио Србе, Хрвате и Словенце са територија:

1. Словеније (Крањске) и једног дела Штајерске и Корушке (које су припадале Аустрији);

⁸² Исто, 5 стр.

2. Далмације, која је такође припадали Аустрији, али је по Мађарској нагодби са Хрватском и Славонијом из 1868. уједињена са њима. Тако је хрватски бан званично носио титулу бана Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације. Ова јединица била је позната и као Троједна краљевина.
3. Краљевине Хрватске и Славоније
4. Бачке, дела Барање и дела Баната који су пре рата припадали јужној Мађарској
5. Босне и Херцеговине
6. Краљевине Црне Горе
7. Краљевине Србије
8. Македоније и Старе Србије, које су пре балканских ратова за ослобођење од Турака припадале Отоманској империји.

Из овог прегледа јасно је колико је нова држава била сложена. Више је личила на својеврсну слагалицу различитих управних подручја и законских система, него ли на јединствену државну целину. Седам веома различитих делова слагалице (српских, црногорских, аустријских, турских, мађарских, босанских, хрватских) чинили су нову државу грађевином веома тешком за одржавање. Ако се у обзир узме и чињеница да су Далмација, Корушка, Крањска и Штајерска у самој Аустрије уживале извесни степен самоуправе, онда можемо рећи да је у нову државу унето чак десет различитих система које је требало усагласити, помирити и учинити компатибилним.⁸³

Политичке прилике у Хрватској и српски фактор

Хрватска је, уз Србију, била најзначајнија целина коју је требало интегрисати у краљевину. И све до 1905. у Хрватској су постојале махом две доминантне странке. Управо су оне оличавале суштину будућег југословенског проблема, наговештавајући

⁸³ Исто, 9-10 стр.

буре које су тек имале да наиђу. Прву је предводио Анте Старчевић, заговарајући искључиво хрватске интересе и чисто хрватску идеју. Другој је вођ био бискуп Јосип Штросмајер из славонског Ђакова, који се може сматрати и зачетником југословенског покрета. Прва је била Хрватска странка права, а друга Самостална народна странка (сачињена махом од хрватских интелектуалних кругова). Проблем који ће „хрватско питање” представљати за Југославију разазнаје се у самом програму Хрватске странке права, а која се недвосмислено залаже за уједињење свих хрватских земаља у једну државу. Наравно, у оквиру Аустроугарске са династијом Хабсбурга на челу, подразумевајући под хрватским земљама не само Хрватску, Славонију и Далмацију већ и Босну и Херцеговину. Босна је и тада била поприште ривалстава, као што је била и концем прошлог века. Иако је Старчевић био чврсти противник Аустрије, веровао је да будућност Хрватске лежи у Двојној монархији будући да је сматрао да Хрвати немају довољно снаге да се ослободе њених моћних стега. За њега је решење лежало у „тријализму” Аустрије, Мађарске и Хрватске, па је програм Хрватске странке права сматран и програмом „Велике Хрватске”. Концепти „великих” држава нису били страни ниједној балканској држави, без обзира да ли је нека од њих изникла из отоманског или аустријског царства. Културолошке разлике међу нашим народима мање су него што се понекад жели представити, а историја је најбољи сведок у одбрани ове тезе. С друге стране хрватског политичког спектра налазила се Штросмајерова опција. Он је био заговорник идеје јединства Јужних Словена, и блиско је сарађивао са кнезом Михајлом Обреновићем, који је још пре Карађорђевића пропагирао уједињење јужно-словенских земаља око Београда.

Други кључан фактор у српско-хрватској једначини представљали су 2 100 000 Срба који су насељавали Аустроугарску, те Срби из Црне Горе, Србије и Турске. Срби су исказивали недвосмислене аспирације према Македонији као седишту немањихке средњовековне државе, те према Косову (Старој Србији). Поред тога, још од Михаила Обреновића рађале су се српске тежње према Босни и Херцеговини, посебно након анексије од стране Беча 1908. Тако је питање Босне и Херцеговине постајало горуће у односима између Срба и Хрвата.⁸⁴

⁸⁴ Исто, 13 стр.

Међутим, у годинама много пре фомирања заједничке државе, односи између Срба и Хрвата били су битно другачији од тензичних релација које су преовлађивале читавим периодом постојања Југославије. У Хрватској је постојала традиција хрватско-српског јединства. Они су се заједно борили против Мађара 1848, рађајући идеју југословенског јединства. Српски патријарх Рајачић је стигао из Сремских Карловаца у Загреб, како би устолочио хрватског бана Јелачића, да би хрватски Сабор изгласао 1861. резолуцију о народном јединству и равноправности Срба и Хрвата, која је чинила и део хрватског устава. Југословенски покрет за јединство међу Хрватима је основао управо Штросмајер, а овај политички правац једно време је био доминантан у највећем делу хрватског народа.⁸⁵

Милан Антић о српско-хрватским односима

Милан Антић је 1963, са извесним ретроспективним приступом, о српско-хрватским односима написао следеће:

“Читам хрватску историју и мислим. У закарпатској прапостојбини живели су Хрвати и Срби једни поред других. Говорили су истим језиком. И сад људи у Галицији говоре језиком који је ближи српскохрватском него руском или украјинском. За време сеобе народа сишли су на југ и опет населили крајеве једни поред других. До појаве Мађара у Европи X столећа и Турака XIV, та два јака и организована азиска народа, Хрвати, Срби и Бугари су живели, џепали су се, тукли међу собом не за народ и државу, у данашњем смислу речи, већ у борби за личну корист и личну власт. Међу собом се Хрвати и Срби нису борили. Тек је Павелић ту историску хармонију нарушио. Али су се и Хрвати и Срби тукли са Бугарима. У том погледу њихов тадашњи живот је имао облик ширег племенског значаја. Јаке личности су код сва три племена успевале привремено, за трајање њиховог живота, да створе већу власт, да окупе већу територију, да организују ширу државу, али

⁸⁵ Исто, 21 стр.

су се после њихове смрти њихова дела рушила под ударцима себичних личности другостепеног значаја. Појава Мађара и Турака, млађих, јачих, компактнијих освајача, у налету да оснују нове постојбине, учинила је крај тој словенској поцепаности. Мађари и Турци су уништили ту словенску самосталност на Балкану и Јадрану. Хрвати су потпали под једну врсту ропства Мађарског, а Срби и Бугари под комплетније турско ропство. Садашњег читаоца умори ситна борба препуштених Хрвата турској сили, којој су и Мађари подлегли, док су Срби и Бугари ван сфере интереса Немаца и Мађара били још у горем положају, заборављени од света, заборављени да постоје. Али је прошлост у души човека мит, легенда, вера, све што привлачи и одушевљава, оно што је увек лепше од садашњности. Национално осећање је песничка црта сваког човека, које га чува од усамљености, везује га за друге, уздиже га на ниво члана шире заједнице, оно га хуманизира. Како је саставни део душе, како се тело губи а душа не, и оно се из пепела може да пробуди. Тако државе нестају и поново ничу, јер је основа њихова народ који не умире.⁸⁶

Светозар Прибићевић о „југословенству”

Светозар Прибићевић наводи да је, пре избијања Првог светског рата, мисао јединства и југословенска идеја уопште, имала снажније упориште међу Хрватима него међу Србима. Он то објашњава чињеницом да су, по њему, Срби љубоморније чували своју националну посебност од самих Хрвата.⁸⁷

⁸⁶ Архив САНУ, 14387/9513, 104, Збирка Милана Антића

⁸⁷ „И поред супарништва између Хрвата и Срба, које је пре рата постојало у Хрватској и у Славонији, Хрвати су будно пазили на то да у земаљској управи буде поштован принцип равноправности, и поред тога што су они држали власт, бројно претстављали три четвртине становништва и, према основном закону из 1868. Године, били једини политички народ у Хрватској. Тако је уведен обичај да шеф унутрашњих послова (кога су звали подбан) буде увек Србин. Срби су исто тако имали и претседништво Хрватског сабора и, уопште, они су били на челу највиших судова (Банског стола и Стола седморице), исто тако заузимали су места земаљских чиновника, сразмерно њиховом броју. Као што се види из овога излагања, мисао јединства имала је, дакле, своју традицију и Хрватско-српској коалицији није било тешко да на њу калеми своју делатност у тако повољном политичком периоду као што је био од 1905 до 1914 године.“ (С. Прибићевић, нав. дело, 21-22 стр.)

Срби су, позивајући се на своје велике жртве у Првом светском рату и руководећи се у односу на Хрвате максимом „Ми смо вас ослободили!”, изазивали контраефекат у самом хрватском националном корпусу. Будући да су Хрвати веровали да им је аустроугарска власт омогућавала свакодневни живот у прилично слободним условима, међу Хрватима се као реакција на овакве српске тежње рађала побуна. Атмосфера великог ентузијазма за заједничку државу тако је почела да се топи већ у првим годинама након рата, када су Хрвати прешли у наредну етапу борбе за формирање сопственог националног ентитета. Срби су генерално гледано југословенски живаљ са територије Двојне монархије посматрали као „рају”, баш попут словенских народа са територија под турском окупацијом, верујући да је њихово послање да их баш они ослободе из стега вековног ропства. Међутим, Хрвати из Аустроугарске монархије сматрали су да су под Аустријанцима и Мађарима уживали веће слободе него у Краљевини СХС, чак и пре увођења Александрове диктатуре.⁸⁸ Светозар Прибићевић, иако очигледно задојен презитом према краљу Александру Карађорђевићу и његовом режиму чврсте руке, даје нам веома добар увид у расположење које је владало са оне стране Саве и Дрине. И то не само међу Хрватима, већ и ондашњим Србима. Да ли је постојао други пут за јачање идеје интегралног југословенства коју је кроз диктатуру лансирао Александар, да ли бисмо другачије анализирали овај концепт да је било више времена за хомогенизацију друштва и измиривање супротности унутар „троименог народа”, нећемо нажалост никада са сигурношћу моћи да утврдимо.

Двојна монархија, чије је рушење било предуслов за стварање интегралне државе свих Јужних Словена, темељила се на аустро-угарском дуализму из 1867, а на основу кога је власт дељена између Немаца и Мађара. У таквом концепту није било места за партиципацију Словена у врховној власти, па су се они борили за федералистичко уређење. Време је показало да је тај циљ неостварив, и тако се постепено развила идеја за рушењем монархије. Ексер у ковчег Аустроугарске закуцала је француска буржоаска

⁸⁸ „Југословени из Аустро-угарске нису имали своју народну државу; они су над собом осећали превласт Немаца и Мађара, који су међу собом делили врховну власт у Монархији, и то им је било мучно неподношљиво из народних и моралних разлога. Али, правни поредак, безбедност и политичке слободе били су гарантовани у далеко већој мери него у Краљевини Југославији, чак и у најслободније време пре диктатуре.“ (Исто, 24 стр.)

револуција, која је прокламовала право народа да сами одлучују о својој судбини, Опстанак Монархије у таквим околностима више није био могућ.⁸⁹

Прибићевић приповеда о свом виђењу настајања хрватског питања и српско-хрватским односима као болној тачки државе у настајању:

„ Увек сам ценио беспримерне жртве које је Србија поднела у току светскога рата, али никада нисам могао поденти тезу да је Србија својим победама ослободила наш народ у Аустро-угарској од немачке и мађарске доминације. У току драматичне аудијенције код краља Александра, ноћу између 7 и 8 јула 1928, о којој ће бити говора у нарочитој глави, краљ ми је казао да у питању организовања државе ипак треба водити рачуна о чињеници да је Србија ослободила Србе, Хрвате и Словенце из Аустро-угарске.

Одговорио сам краљу Александру:

- *То је немогућа теза, а нарочито нема никаквог смисла износити је кад говоримо у четири ока.*
- *Пре свега, ви треба да узмете у обзир да су Хрвати у Аустро-угарској имали свој Сабор и владу, на челу са баном, одговорним пред тим Сабором. Истина да је бана предлагао на потврду Круни мађарски министарски савет, али, према основном закону из 1868, који је руководио уставним односима између Мађарске и Хрватске, бан је морао да ужива поверење већине Хрватског сабора. Сем тога, Хрватска је имала потпуну самоуправу у четири ресора: унутрашњи послови, просвета, правда и народна привреда.*
- *Па онда, ако је Србија ослободила Хрвате, ја питам: ко је ослободио Чехе и Словаке? Кад се већ употребљава израз „ослобођење”, онда би најтачније било рећи да је западна демократија (Француска и Енглеска) заједно са Сједињеним Државама Америке, ослободила и нас (Југословене из Аустро-угарске) и вас (Србију).*
- *Претпоставимо да је за време рата Србија била неутрална. Да ли би Француска, Енглеска и Сједињене Државе Америке биле тучене? Идем и даље па узимам*

⁸⁹ Исто, 27 стр.

другу претпоставку: да је Србија са целим нашим народом, у исто време кад и Бугарска била на страни Централних сила, да ли би и онда Француска, Енглеска и Сједињене Државе биле тучене и изгубиле рат? У овој великој борби, у којој је узело учешћа 30 милиона људи, снага нашег народа није имала никакав одлучујући утицај. Пред крај 1917 велика Русија се повукла са бојног поља и оставила њиховој судбини Француску и Енглеску, па и поред тога те су земље са Сједињеним Државама Америке добиле рат. Кад се испитају ове чињенице, каквог смисла има износити тезу да је Србија нас ослободила, и на основу тога хтети оправдати превласт Србије која претставља тек нешто више од петине целог нашег народа? То није стварност, то је мегаломанија, а мали народи треба да се чувају мегаломаније!

Приметио сам да се краљ Александар осетио увређеним мојом изјавом, али није одговорио ни једном речи.”⁹⁰

Превага централизма

Постоји и школа мишљења која сматра да би Југославија, упркос нерешеном националном питању, могла да преживи да су демократске институције развијане на време и пажљиво неговане. Економски проблеми били су такође велики и значајно су утицали на нефункционисање државе. Вероватно је најобјективније закључити да је синергија свих поменутих изазова онемогућила Југославију да се вине у висине које су јој њени оснивачи у Крфској декларацији предодредили. Спољно- политичка ситуација није била савезница Југославије. Мађарски и бугарски ревизионизам, поменуте италијанске претензије на Далмацију али и Албанију, и увек претећа рестаурација Хабсбурговаца, висили су као *Дамоклов мач* над главом нове државе Јужних Словена.⁹¹ Додајмо томе горе наведене изазове попут економије и српско-хрватских трвења, и јасно је да је пут до стабилне државе био присут непроходним трњем. Ипак, сасвим је реално Стојадиновићево веровање

⁹⁰ Исто, 46-47 стр.

⁹¹ Исто, 5 стр.

да је овај пројекат могао да успе да је имао више времена на располагању. Време лечи све ране, омогућава да једно за друго срасте неспојиво, и утолико су политичке идеје избегавања сукоба који су уследили са избијањем Другог светског рата интересантније за анализу.

Српско- хрватски ривалитет добио је ново убрзање усвајањем Видовданског сутава (1921), са којим је централистичко гледиште однело превагу. Одговор Хрвата био је моментални отпор овом уставу, а овај отпор је кроз готово стални бојкот скупштине и уопште државног живота све више слабио идеју државног јединства. Српска идеја државног централизма и етничког јединства неумитно се у овом конфликту исцрпљивала. Убрзање настало са усвајањем Видовданског устава довело је до формирања хрватског блока странака, који су чиниле ХРСС и неке мање хрватске странке, да би наредне године био формиран федералистички блок сачињен од ХСС, СЛС и ЈМО. Кроз читав период парламентаризма након уједињења, преко шестојануарске диктатуре и интензивирања политичког живота 1935, све странке на сцени мењале су своја становишта. Грађанске српске странке су ишле корак ближе или даље од хрватских погледа, да би се у другој половини тридесетих година догодило коначно слабљење централистичке Југославије и разбијање српског грађанског фронта. Угушени парламентаризам, краљева нетрпељивост према јаким странкама, разбијене организације чије се чланство осипало, у комбинацији са тешким питањем државног уређења и свеприсутним друштвеним и економским тешкоћама, довели су до приближавања позиција три највеће српске странке- радикала, демократа и Савеза земљорадника. У периоду настајања Удружене опозиције, постојали су политички лидери убеђени у могућност проналажења кочнице која ће зауставити кола на путу ка низбрдици и потпуном колапсу.⁹²

Други светски рат као непремостива препрека

Међутим, толико пута поменуте спољно-политичке околности нису ишле на руку изнуреној Југославији. Управо ова спољно-политичка дешавања потврђују нам да је

⁹² Исто, 5-7 стр.

географски положај који насељавају јужнословенски народи наш усуд. Други светски рат био је логични продужетак нерешених питања из Првог рата. За Југославију није могли бити горег сценарија. Баш када јој је био потребан предах за консолидацију и евентуални заокрет ка демократском и привредном развоју, чији су се обриси веч видели (посебно у привреди у премијерском мандату Стојадиновића), избио је нови, до сада невиђено разорни светски сукоб. Једна од његових првих жртава постаће и Југославија.

Када је Чехословачка нестала, као да је никада није ни било, мале државе су изгубиле наду да Друштво народа може да их сачува од насиља јачих. Са аншлусом Аустрије, Немачка стиже на југословенске границе, у потпуности мењајући спољно-политички оквир за Југославију и сужавајући јој стратешке изборе. Сепаратистички и националистички покрети у земљи јачају, и то је дефинитивно био почетак краја.⁹³

„Југославија је у предвечерје другог светског рата била веома хетерогена заједница са измешаним становништвом на различитим степенима националне свести, које је делила традиција, обичаји, менталитет, вера, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, економска развијеност, привредни и производни односи, професионална и друштвена структура, мала социјална и незнатна просторна мобилност, култура живљења и друго. Две деценије живота у заједничкој држави нису битније утицале на интеграцију друштва које је карактерисала велика раздробљеност и неравномерност. „⁹⁴

⁹³ Исто, 7 стр.

⁹⁴ Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором*, Београд 1996, 160 стр.

Преглед парламентарних избора у Краљевини Југославији до 1938. године

Парламентарни избори 1920 (избори за Уставотворну скупштину од 28. новембра 1920)

- Демократска странка 319 448 гласова (92 мандата)
- Радикална странка 284 575 гласова (91 мандат)
- КПЈ 198 736 гласова (58 мандата-један је поништен)
- ХРСС 280 590 гласова (50 мандата)
- Савез земљорадника 151 603 гласа (39 мандата)
- СЛС 111 274 (27 мандата)
- ЈМО 110 895 гласова (24 мандата)
- Социјалдемократска странка 46 792 гласа (10 мандата)
- Цемијет 30 029 гласова (8 мандата)⁹⁵

⁹⁵ Б. Глигоријевић, нав. дело, 89 стр.

96

Парламентарни избори 18. марта 1923.

- Радикална странка 562 213 гласова (108 мандата)
- Демократска странка 400 342 гласа (51 мандат)
- Савез земљорадника 164 602 гласа (11 мандата)
- ХРСС 473 333 гласа (70 мандата)
- СЛС 139 171 глас (24 мандата)
- ЈМО 112 171 глас (18 мандата)
- Црногорска федералистичка странка 8 561 глас (2 мандата)
- Хрватска заједница у сарадњи са Југословенском заједницом 23 471 глас (2 мандата)
- Социјалистичка партија 48 337 гласова (без мандата)
- НРПЈ 24 321 глас (без мандата)
- Југословенска републиканска странка 18 941 глас (без мандата)⁹⁷

⁹⁷ Б. Глигоријевић, нав. дело, 150 стр.

Парламентарни избори 8. фебруара 1925.

- Радикална странка 702 573 гласова (143 мандата)
- Самостална демократска странка 117 953 гласа (21 мандат)
- Национални блок (заједнички блок Радикалне странке и СДС) 210 843 гласа, што се такође урачунава у мандате Радикала и СДС
- ХРСС 545 466 гласова (67 мандата)
- Демократска странка 279 686 гласова (37 мандата)
- СЛС 123 813 гласова (21 мандат)
- ЈМО 132 296 гласова (15 мандата)
- Савез земљорадника 130 582 гласа (3 мандата)
- Немачка странка 45 117 гласова (5 мандата)
- Црногорска федералистичка странка 8 873 гласа (3 мандата)
- Социјалистичка партија Југославије 23 457 (без мандата)
- Југословенска републиканска странка 20 388 (без мандата)
- НРПЈ 16 330 (без мандата)
- Цемијет 14 998 (без мандата) ¹⁰⁰

¹⁰⁰ Б. Глигоријевић, нав. дело, 195 стр.

ВЛАДИСЛАВ РИШНИКАР ОСНОВАЧ
 р.з. Коларна, београд 1. септембра 1914 год.
 ДАРКО РИШНИКАР, ПРЕДНИК
 р.з. Каленић, београд 31 августа 1914 год.
 Др. СЛОБОДАН РИШНИКАР, ДИРЕКТОР
 р.з. Потпуцковић, умро 21 септембра 1924 год.
 Директор: ВЛАДИСЛАВ СЛ. РИШНИКАР
 Председни:
 МНОМИР МЕЛЕНОВИЋ и ЈОЗ. ТАНОВИЋ

8P03 1 ДЕННАР.

— Влада тврди да је национални блок добио 162 посланика, а опозиција да је влада остала у мањини. —

je teror pervašentan i onda ne može biti reči o nekom parlamentarnom dru. Odnos između vlade i opozicije, posle svega što se dogodilo, bio je sasvim drugačiji. Zbog toga ne ra nikakvu ulogu rezultat izbora broj vladinih poslanika. Situacija je više nego teška i u nje nikakvo što je jedan konjunktura politički i društveni.

ИЗЈАВА Г. Б. МАКСИМОВИЋА.

И Г. Прибавић је јуче дао новинарима неколико речи о свом мишљењу о после избора. Г. Прибавић највише напала закже вести које се јављају у једном деоу штампе. Затим истин да пада у очи да су Немци, Џемијет Мајарн смањени. За Г. Давидовића касалн су сви они који су незадовољни овом државом. Тако је и Г. Гроз

Г. Дивац о резултату избора.
Један од најистакнутијих социјалиста, г. Н. Дивац, говорећи о резултату избора, подвукао је да је терор био чувен. Ситуација је врло тешка ка-да је терор перманентан и онда не може бити речи о неком парламентарном до. Односи између владе и опози-

У Београду се, у близини у виче, у з
руговима, тирало као поуздано,
муности, по народи из Москве,

Парламентарни избори 11. септембра 1927.

- Радикална странка 742 111 гласова (112 мандата)
- Демократска странка 386 656 гласова (61 мандат)
- ЈМО 129 676 гласова (18 мандата)
- СЛС (са Хрватском пучком странком у оквиру Југословенског клуба) 139 611 гласова (21 мандат)
- ХСС 368 320 гласова (61 мандат)
- Савез земљорадника 147 822 гласа (9 мандата)
- СДС 204 350 гласова (22 мандата)
- Немачка странка (6 мандата)
- Комунисти 43 114 гласова (без мандата) ¹⁰³

¹⁰³Б. Глигоријевић, нав. дело, 242 стр.

自來水供應

Парламентарни избори 8. новембра 1931.

- Југословенска радикална сељачка демократија (Владина листа премијера Петра Живковића, уједно и једина листа која је учествовала на изборима) 2 324 395 гласова (305 мандата од укупно 305 колико се бирало) ¹⁰⁵

¹⁰⁵Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007, 233-234 стр.

Парламентарни избори 5. маја 1935.

- Листа Богољуба Јевтића 1 738 390 гласова (303 мандата)
- Листа Владка Мачека 983 439 гласова (67 мандата)
- Листа Божицара Максимовића 32 726 гласова (без мандата)
- ЗБОР Димитрија Љотића 23 814 гласова (без мандата) ¹⁰⁷

¹⁰⁷ Бојан Симић, нав. дело, 235-236 стр.

ПРИМЕРАН 1 ДИИ.	ТЕЛЕФОНИ:	Београд, уторак, 7 мај 1935	ПРЕТПЛАТА ЗА ЈЕДАН МЕСЕЦ	ПОЛИТИКА
	Администрација: 25-007, 29-201 Уредништво: 25-010 и 25-005	Број 9684 — Година XXXII	За сваку земљу 20, за стране земље 48 дин. РУКОВОДИ: СЕ НЕ ПЛАЋА.ЈУ.	

а листама г. Максимовића и г. Љотића по 30.000 гласова

нило споро, јер гласачи периферних
 је у много случајева нису имали
 у реду све неправе.
 Једино живо место по подне био
 је простор испред "Кола" у којем
 се наизменично наредом канцеларије
 др. Властета Матека и одлако у
 сваких неколико минута позивају
 аутомобили са гласачима на ред
 дана бираништа. У дворани "Кола"
 наизменично се прво налазила дана
 неколико стотина људи који су те
 књи на резултату са бираништва
 из Загребра и околине. Резултати
 су објављивали од изборних канцела-
 рије са балкона дворане. Свака по-
 беда, а такође су резултати само
 објављивали, дочекала је бурних
 одзивама.

Na pojedincima biračima pitanka završili su ispunjeni iz automobila i teškim mukom dovoženi do biračnice. Bilo je tu i vrlo teških bolesnika, koji nisu ko zna otišli na napravljeni ili pet koraka u svojoj bolesničkoj sobi i koji su uvaženi u zgradu pošteno i na prikladnim od porodice ili izborničkog šortesa. Među njima bilo je radnika i voljne gospođe koja su došla svojim luksuznim limuzinama.

Гласање у Загребу завршено је на свим биралиштима тачно у 6 часова. Само на два-три биралишта на периферији није обављено гласање до 7 сати, пошто је билас

На улицама и у кафанама било је
много живље него обично. Свега с

Дравска Бановина

интересовао vrlo много за izborne rezultate. Narocito velika nervoza vladala je pred podne. Vesti o rezultatima na pojedinim biranim mestima širila se sa muševitim razlikom. Mnoge su bile netačne i puštene sa računom da zabune protivnike i biraoce koji još nisu čuli glasovi.

хорич и др. Рико Фуке) 12.159; листа др. Мачека (др. Јурај Веселић и др. Јанез Клукур) 108; листа г. Љотића (др. Фран и Август Кустар) 160; листе г. Максимовића (Милутин Петровић и Милоје Милић) 161.

Ни до какâh манифестacija ни дошло ни на улици; ни на бирâh, ни у једној души се по позрâh, само дисаном рече и скупљањем речу као маџа шала. На пријатанце опозициjе, моуџтум, непољоу су утицало вести на унâрашности које је преносио радио у Загреб и Београд, чије су вести изавале побуду листу председника Маде-г. Јевћина.

За понодноко гласање, које је било да траје до 6 часова увече, изашло је врло велико учествовање. Листе г. Микеломони и Љотина допале су слабо обзир у Загребу и за њихове представнике прво се мало агито-

[illegible]

чек 134; Жюльетт 4; Максимовичи не
иш.

Срез Марииной Лили Брел: униса-
нция гласаца 24.777; гласо: 15.711;
Жюльетт (Иван Жукоский) 11.711, Ру-
дольф Сериня 3.759; Мачек 278; Ма-
ксимович 9; Жюльетт 98.

Срез метилини: укунто гласаца
1567; Жюльетт (Даво Мака) 607; Н-
и: Максимович 391, Мартина Бауш
250; Мачек (Даво Враничич) 390;
Максимович 4; Жюльетт 7.

Срез курнососов: гласаца 6816;
Жюльетт (Досия Бонко) 6337; Мачек
2448; Жюльетт 3; Максимович 1.

Срез новосовичи:
6.972; Жюльетт (Досия Матко 498, Jo-
син Палица 478, др. Јосип Рибке
1900, Фрањо Буч 399, Карло Шуп-
лик 299); Мачек (Крунослав Бату-
чич) 2.541; Жюльетт 31; Максимович

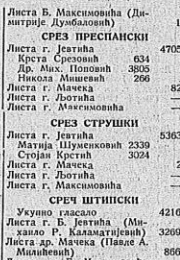
It's an Illusion

Сред првајски (Дравоград): уписаних бирача 8.860; гласало 3.230; Јевтић (Карла Добрешић) 1.814, Милан Лешарић 1.183; Мачек 231; Максимовић 0; Јотић 2;

Сред птујски: уписаних гласача 19.473; гласало 8.059; Јевтић (Давор Петров) 2.390, Михаел Бречинић (4.970); Мачек (Векослав Куконин)

ПРИМЕРАК 1 ДИНАР
 ПРЕТПЛАТА ЗА ЈЕДАН МЕСЕЦ:
 НАША ЗЕМЉА 20 ДИНАР, ИНОСТРАНСТВО 50 ДИНАР.
 ЦЕНА ОГЛАСИМА:
 РЕКЛАМНИ ДЕО: 1 см. 1 стубац 12.— ДИНАР.
 ТЕКСТОВНИ ДЕО: 1 см. 1 стубац 20.— ДИНАР.
 МАЛИ ОГЛАСИ ПО ЦЕНОВНИКУ.
 ЧЕКОВНИ РАЧУН КОД ПОШТАНСКЕ
 ШТЕДНИОНИЦЕ БР. 52204

Листа претседника владе г. Јевтића добила је апсолутну већину са 1,640.000 гласова

Листа Г. Б. Максимовића	
(Сава Д. Петровић)	79
Листа Д. Љотића (Чедомир Миљенковић)	2
СРЕЗ БОСЊИГРАДСКИ	
Листа Г. Б. Јевтића (Жи- војин Рафановић)	4617
Листа Г. Мазека (Алекса- ндар А. Стојановић, Ни- кола Миловановић)	—
Листа Г. Б. Максимовића (Станко Павловић)	3
Листа Г. Љотића (Арсен Стојковић)	—
СРЕЗ МАСУРИЧКИ	

Број уписаних бирача	4819
Укупно гласало	3720
Листа Б. Јевтића (Михајло Буровић)	3489
Листа др. Мачека (Драгутин Ранковић)	—
Листа Б. Максимовића	223
М. Нешковић	57
С. Јовановић	166
Листа Д. Љотића (Дикола М. Ђурић)	—

СРЕЗ ДОЈАНСКИ	
Број уписаних бирача	2824
Укупно гласало	2393
Листа Б. Јевтића	2393
Петко Радовић	348
Радивоје Нановић	345
Листа др. Мачека (Радован Јовановић)	—
Листа Б. Максимовића (Александар Морарцалијевић)	—

Листа др. Љотића (Јевта Чупић) —

СРЕЗ ПОРЕЧКИ

Листа г. Јевтића 3313

Д. Ђуровић	2458
Јев. Поповић	1355

Листа г. Мачека (Љубомир

Н. Трандафилов (И-
Листа г. Максимовића (И-
браим А. Камлагов (И-
Листа г. Д. Љотића (Адо

СРЕЗ НЕГОТИНСКИ	
Број уписаних бирача	2.750
Укупно гласало	2.489

Листа др. Јевтина (Душан Перовић)	2.479
Листа др. Мачека (Бошко Марковић)	4
Листа Божидара Максимо	

вића' (Јордан Д. Панић),	6
Листа Д. Љотића (Борис Баконић)	—

Ево како се победник-кандидат и

Претседнина бирачких одбора

Војислав В. Ђорђевић	2432
Милан Амповић	47
Мига Димитријевић	2706
Листа г. др. Мачека (Крста Михајловић)	465
Листа г. Д. Љотића (Милан Миловацковић)	2
Листа г. Б. Максимовића (Тодор Д. Нишанџијевић)	14
СРЕЗ ВЕЛЕШКИ	
Укупно гласало	8222
Листа г. В. Јевтића	6991
Лида Асентџијевић	2079

Тодор М. Живковић	4912
Листа г. др. Мачека (Др. Александар Ташевнић)	1212
Листа г. Б. Максимовића (Милош В. Симић)	10
Листа г. Љотића (Димитрије Вукчевић)	1
СПРЕЗ МОРИХОРСКИ	
Укупно гласало	3239
Листа г. Б. Јевтића	2833

Никола Марковић	771
Светозар С Тасић	2132
Листа г. др. Мачека (Војс- слав Дамњановић)	336
Листа г. Д. Љотића (Цвет- ко Ј. Петровић)	—
Листа г. В. Максимовића (Живојин Ј. Кнез-Мило- ковић)	1
СРЕЗ ОВЧЕПОЉСКИ	
Укупно гласало	4858
Листа г. Б. Јевтића (Тана-	3408

Листа г. др. Мачека (Томас Кленковић)	2373
Листа г. Љотића (Милан Миловановић)	1
Листа г. Б. Максимовића (Мартин Р. Никезић)	38

Укупно гласало	11804
Листа г. Б. Јевтића (Михаило Т. Лукарковић)	11143
Листа г. др. Мачека (Светозар Пауновић "Тадфе")	565
Листа г. Б. Максимовића (Светозар Д. Павловић)	83
Листа г. Д. Љотића (Мандице Маринковић)	13

СРЕЗ РАДОВНИЦИ

Укупно гласало	4075
Листа г. Б. Јевтића	4074
Јован Т. Теохаревић	626

Методије Цинишевић 1386
Др. Часлав М. Гинкитовић 2062
Листа г. др. Мачека (Ђорђе В. Манојловић) 1

Листа г. Д. Љботина (Ма-
ринко Илић) —
Листа г. Б. Максимовића
(Томо Митковић) —
СРЕЗ БИТОЉСКИ

Укупно гласало	11308
Листа г. Б. Јевтића	6703
Војислав Н. Протић	1302
Никола Марковић	1231
Петар Р. Косовић	4170

Листа г. др. Мачека (Петар
Ј. Бељановић) 4592

Листа г. Д. Љотића (Јосиф
Скоберије) 9

СРЕЗ ДОЊОПОЛОШКИ

Укупно гласало 12.001

Младен Арсеновић	2626
Стојанин - Столе Димитријевић	6856

Листа г. др. Мачека (Божидар Вазић)	2247
Листа Д. Љотића (Спира Спирћ)	—
Листа г. Б. Максимовића (Марко Петровић)	272
СРЕЗ НЕРОДИНСКИ	
Укупно гласало	8137
Листа г. В. Јевтића	6414
Стојан Ј. Дајић	2430
Орбан Савић	3984
Листа г. др. Мачека (Воза Божовић)	4

внх	801
Димитрије Вешпро-	
внх	1662
Листа Др. Мачека (Дими-	
трије Г. Војадјенић)	799
Листа Б. Максимовића (Ђу-	
ра Ђуровић)	43
Листа Д. Љотића (Драго-	
мир С. Обрадовић)	Е
СРЕЗ ПОЉАНИЧКИ	
Укупно гласало	5053
Листа г. В. Јевтића	5054

СПРЕЗ ДЕВАРСКИ

Ужунно гласало	232
Листа г. Б. Јевтића	232
Александар Јовановић	576
Радослав М. Димитров	2003
Демостен Маневин	242
Листа г. др. Мачека (Хасан М. Ребац)	

СРЕЗ ЛЕСКОВАЧКИ

Укупно гласало	14.989
Листа Богољуба Јевтића	6720
Живојин Рафајловић	6720

вића (Годор Поповић)	54
Листа Димитрија Љотића (Мирко Ђорђевић)	29

СРЕЗ ПРЕШЕВСКИ

Листа др. Мачека (Стојан Цветковић) 117
Миста Б. Максимовића (Максим П. Теодосијевић) —

Ево како се победник-кандидат враћао из свога изборног среза

Политичке и друштвене прилике у Краљевини Југославији које доводе до последњих парламентарних избора 1938.

Средином тридесетих година XX века, прва Југославија се суочава са озбиљном политичком, социјалном и међунационалном кризом. Хрватско питање и неспособност, пре свега српских и хрватских политичких лидера, угрожава опстанак саме државне заједнице и компромитује идеју на којој је прва заједничка држава јужних Словена и формирана након окончања првог светског рата. С друге стране, међународне промене које су потресале свет и стварале позорницу за фашистичке и националсоцијалистичке странке на европском континенту, постављале су Југославију пред изазове којих су се многи прибојавали.¹¹⁰ Краљ Александар је 6. јануара 1929. увео диктатуру и распустио парламент и политичке странке, чиме његова власт у држави постаје неограничена. Иако је уставом из 1931. вратио Народну скупштину, суштински је њиме правно санкционисан његов лични режим.¹¹¹ Велика светска економска криза стигла је у Југославију касније него у друге земље Старог континента, али су њене последице до темеља заљуљале шестојануарски режим уведен 1929. од стране краља Александра. Након почетне подршке коју су заговорници режима од 6. јануара 1929. уживале, под утицајем кризе медени месец је завршен и почињу први социјални немири на селу.

Убиство Александра и долазак Павла на сцену, Режимска странка ЈНС и влада Богољуба Јевтића

Краљ Александар је убијен 9. октобра 1934. у Марсеју, који је био до тог момента кључна фигура југословенске унутрашње и спољне политике. Овако драматичан догађај био је најави великих промена које ће уследити у југословенској политици. На упражњени

¹¹⁰ Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд, 1997, 17 стр.

¹¹¹ Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007, 7 стр.

престо сео је, у својству намесника, кнез Павле Карађорђевић. Без упоришта у војним и политичким круговима и са мањим ауторитетом од Александра, пред њим је стајао велики посао. Ипак, Павле је успео да искористи традиционалне поделе у руководствама политичких странака и самим војним круговима, и наметне се као централна фигура у земљи.¹¹²

Павле није имао идеју за дужом сарадњом са „старом” владом Николе Узуновића, те руководством у народу веома непопуларне Југословенске националне странке. У народу познатија као *Јенеса*, ова партија је основана после парламентарних избора 1931. Иницијатива за формирање ове странке на темељима претходне Југословенске радикално-сељачке демократије потекла је, наравно, из самог Двора, док је саму операцију спроводио посланички клуб владине листе са избора 1931. План је био представити Јенесу као огледало либерализације шестојануарског режима. Њен програм су чиниле основе управо тог режима, а пре свега интегрално југословенство и унитаристичко-централистичко државно уређење. Међутим, процес формирања партије текао је врло споро, па је спровођен у мандатима како Живковићеве, тако и Маринковићеве и Сршкићеве владе. Коначно, статут и програм странке изгласани су на конгресу јула 1933, док је за првог лидера изабран управо Никола Узуновић. Имајући у виду непопуларност странке у народу, Павле је одлучио да обори Узуновићеву владу крајем децембра 1934. и да мандат за састав нове повери Богољубу Јевтићу, претходном министру спољних послова. Јевтић у нову владу није узео ниједног истакнутијег функционера Јенесе. На захтев самог кнеза Павла и уз заузимање Британаца, министар финансија постао је Милан Стојадиновић, тада припадник фракције радикала у опозицији.¹¹³ Сам Стојадиновић о преговорима око формирања Јевтићеве владе каже следеће:

„За Јевтића је било јасно да се захтевом радикала у погледу ресора Министарства унутрашњих дела иде за тим да врши извесан утицај на будуће парламентарне изборе и стога није био расположен да им уступи ово министарство, нити да прими оне радикале које му Извршни одбор буде одредио. Јевтић је желео сарадњу са радикалима, али с тим да им не уступи важне ресоре нити да прими сувише истакнуте личности, како не би

¹¹² Д. Тешић, нав. дело, 17 стр.

¹¹³ Исто, 17-18 стр.

узели маха и дали његовој Влади други карактер. Пре свега он је и себе и своје ближе пријатеље... сматрао за радикале, премда су они били напустили странку после 6. јануара и ушли у нову владину странку ЈНС. На тај начин он је рачунао да су радикали довољно заступљени са њима тројицом и са мном као министром финансија.”

У самом извршном одбору радикала Стојадиновић је заступао становиште о потреби коначног уласка у власт, после девет година цуше у опозицији. Након Пашићеве оставке 1926, велики број угледних радикала је прогоњен од стране свих премијера, почев од Узуновића па преко Вукићевића, Живковића и Сршкића. Стојадиновић је изнео своје уверење да кнез Павле искрено жели „ликвидирање диктаторског режима”, повратак слободе и парламентаризма, те формирање владе на темељу старих партија. Уздајући се и у лично поверење које је уживао код кнеза намесника, а за које се није либио и да га јавно истиче користећи га као маркетиншко оружје, одлучио је да Јевтићеву понуду за преузимање ресора финансија прихвати.¹¹⁴

У влади је као министар војске и морнарице остао Петар Живковић, што је Павле донекле сматрао и својом обавезом у контексту спровођења Александровог тестаментa. Нова влада је, ослањајући се на старе законе, обећавала велике промене и решавање горућих политичких и социјалних тешкоћа и највеће бољке југословенске државе, хрватског питања. Владко Мачек, лидер Хрвата и ХСС, амнестиран је након што је крајем 1933. осуђен на три године затвора због „Загребачких пункција”. Потом је Намесништво распустило указом парламент и нове изборе расписало за 5. мај 1935.¹¹⁵

Петомајски избори

Петомајски избори у много чему су се разликовали од избора из новембра 1931, пре свега јер је измењени изборни закон олакшао истицање земаљске изборне листе. Ипак, јавно

¹¹⁴ Милан Стојадиновић, *Ни рат, ни пакт*, Ријека, 1970, 297 стр.

¹¹⁵ Д. Теших, нав. дело, 18-19 стр.

гласање је и на овим изборима остало на снази, као изразито недемократско обележје југословенског политичког система. Премијер Јевтић је одређен да предводи владину земаљску парламентарну листу, а за главног конкурента је имао листу *Удружене опозиције* предвођене Владком Мачеком као њеним носиоцем. Ову опозициону групацију сачињавала су вођства прешестојануарских странака, и то: Демократске странке, Савеза земљорадника, ХСС, ЈМО и странке пречанских Срба- Самосталне демократске странке. Иницијатива за овако широко политичко груписање потекла је од лидера демократа Љубе Давидовића, односно Савеза земљорадника Јована Јовановића Пижона, док ју је Мачек са задовољством прихватио и ставио се на чело листе. Ова коалиција, иако техничка и без дефинисаног заједничког политичко-социјалног програма, била је прилично изненађење и ударац за владајуће кругове. Радикали и СЛС, иако позвани да се прикључе опозицији, нису то прихватили. Одбили су и предлог Јевтића да се нађу на владиној листи. На крају, лидер радикала Аца Станојевић и СЛС Антон Коросец, позвали су своје присталице на бојкот петوماјских скупштинских избора. Поред две поменуте листе које су важиле за најозбиљније изборне такмаце, на гласачком листићу место су нашле и листа Б. Максимовића, радикалског дисидента и министра у шестојануарским владама, али и Димитрија Љотића, контроверзног лидера профашистичког Југословенског народног покрета „Збор” и министра у влади генерала Петра Живковића. Некада владајућа странка ЈНС, након губитка поверења круне, свела се на јалову групу неорганизованих појединаца. Немогућност кандидовања сопствене парламентарне листе и позив који су из немоћи упутили својим преосталим бирачима да подрже оне кандидате који би обезбедили државно и народно јединство, били су логична последица пропадања Јенесе.¹¹⁶

Држећи у својим рукама целокупан пропагандни апарат кроз контролу штампе и радија, владина листа је у предизборној трци била у повлашћеној позицији. Осим тога, и државни апарат је радио за власт, што је на овим просторима увек велика предност, а најчешће и тас на ваги. Власт је тежиште своје кампање ставила на критику и дискредитацију вођа и кандидата опозиције, оптужујући је за рад на слабљењу и разбијању државе. Богољуб Јевтић је прибегавао најгрубљем насиљу према присталицама Удружене опозиције, док је државним чиновницима недвосмислено стављано до знања да ће изгубити државну

¹¹⁶ Тодор Стојков, *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд, 1985, 9-10 стр.

службу уколико не гласају за кандидате владине листе. Овај вид притисака на бираче никада није ишчезао са наших простора, угрожавајући тако саме темеље ионако крхког демократског поретка. Када се након завршетка избора сазнало да је дошло до фалсификовања резултата на многим бирачким местима, то је подигло тензије до усијања.

На петوماјским изборима је од 3 908 313 уписаних бирача гласало њих 73,72%. Јевтићева листа освојила је 60,65%, Мачекова 37,32%, Максимовићева 1,14% и Љотићева 0,89% гласова. Тако је владина листа освојила чак 303 посланичка мандата, листа Удружене опозиције 67, док преостале две нису добиле неопходних 50 000 гласова и самим тиме су остале без мандата.¹¹⁷ Колико је изборни закон био недемократски, говори чињеница да је владина листа са мање него дупло освјених гласова, добила 4 и више пута већи број мандата. Ово је и доказ да већински избори не морају нужно бити бољи и демократичнији од пропорционалних. Ко пише изборни закон, поставља и правила игре, а у овом случају то је у суштини била круна, која је управљала политичким процесима и тежила остваривању потпуне контроле над парламентом, странкама и владом.

По завршетку избора кнезу Павлу и Главном бирачком одбору стизале су бројне жалбе вођа Удружене опозиције са доказима о полицијском насиљу те фалсификовању изборних резултата. И упркос оствареној победи, владина листа није остварила очекивани успех. Преко милион људи није прихватало политику актуелног премијера, већ је свој глас дало Удруженој опозицији. Упркос свим притисцима, претњама и уценама којима су били изложени запослени у државним службама, упркос употреби апарата силе за застрашивање политичких противника, бирачко тело је послало снажну поруку да се у највећој мери не слаже са агендом Јевтићеве владе да са новим људима спроводи стару унутрашњу политику. Узимајући у обзир све изборне нерегуларности које су обележиле петوماјске скупштинске изборе, лидери Удружене опозиције одбили су да признају регуларност резултата и састава Народне скупштине. Удружена опозиције је одлучила да њени посланици не иду у парламент.¹¹⁸

Након што се слегла изборна прашина, вођство Сељачко-демократске коалиције (ХСС и СДС) сматрало је да је циљ изборне коалиције сасвим испуњен, и да нема више потребе да

¹¹⁷ Д. Тешић, нав. дело, 20-21 стр.

¹¹⁸ Т. Стојков, нав. дело, 11 стр.

партиципира у саставу Удружене опозиције. Сам термин „*Удружена опозиција*” након тога користио се пре свега за савез демократа и земљорадника, појачаних касније радикалима око Главног одбора странке. Након овакве одлуке СДК, ДС и СЗ наставили су са својим опозиционим активностима углавном споразумно, док је Главни одбор Народне радикалне странке узимао учешће у комбинацијама око састава нове владе.¹¹⁹

Влада Милана Стојадиновића

Након компромитујућих изборних резултата, Бошко Јевтић је био принуђен да кнезу намеснику поднесе оставку на функцију премијера 20. јуна 1935, само месец и по дана након парламентарних избора на којима је, макар формално, однео победу над Удруженом опозицијом. Најважнији фактор који је утицао на уклањање Јевтића са сцене подразумевао је пре свега кршење принципа споразумевања и смиривања, које је Јевтићева влада сама прокламовала приликом свог формирања крајем децембра 1934. Сама чињеница да је Јевтић оборен баш 20. јуна је за неке стране извештаче сугерисала да би, имајући у виду да је у питању била седмогодишњица убиства Стјепана Радића и других хрватских првака у парламенту, могло доћи до преокрета у државној политици пре свега у односу на решавање хрватског питања. Јевтићев пад припремале су политичке и војне структуре које су желеле другачију владавинску комбинацију. Све те комбинације за главног арбитра су имале кнеза Павла, без обзира што он као релативно нов владалац још увек није стекао довољно чврсто упориште у поменутим гарнитурама. За разлику од Александра, Павле је био опрезнији и у политичком маневрисању углавном је деловао нечујно и преко посредника који су спроводили његове замисли. Краљевина је, као држава настала на рушевинама Аустроугарске и бивајући саставним делом версајског поретка, била подложна снажним утицајима великих сила. Тај утицај је до Александровог убиства пре свега вршила Француска. Те утицаје поштовао је и сам Павле када је, управо на сугестију француских владајућих гарнитура, одлучио да се одрекне старих шестојануарских

¹¹⁹ Д. Тешић, нав. дело, 22 стр.

политичара из владајуће Јенесе, и мандат за састав владе повери Б. Јевтићу. Избор овакве владе био је уједно и последња значајнија услуга Французима, будући да је Павле ипак био близак британским конзервативним круговима. Већ приликом избора Јевтићеве владе, Павле је показао тенденцију да ће следити савете британског дипломатског представништва у Београду, па је тако лично захтевао избор Милана Стојадиновића за министра финансија. Стојадиновић, члан Главног одбора радикала, опозиционар, словио је за финансијског експерта и пословног човека блиског британском капиталу у краљевини. Британски утицај ће још више доћи до изражаја приликом пада Јевтићеве владе.¹²⁰

Сам Стојадиновић о Јевтићевом паду, али и међународним приликама које су на то утицале каже следеће:

„Већ први месеци Јевтићеве владе показали су његову неспособност да управља земљом у озбиљном и судбоносном тренутку у каквом се она налазила после трагедије у Марсељу. Он се стално истицао као носилац Краљевог тестамената који се, према њему, имао да одражава у спољној политици у наслону на Француску, а у унутрашњој на један полудиктаторски режим. Већ сама прва верзија о Краљевој погибији, коју је Јевтић претставио да се завршила Краљевим речима :- Чувајте Југославију и пријатељство са Француском- , указивала је на то да је Јевтић у спољној политици рачунао на продужење политике, која је имала да веже мали југословенски чун за велику француску лађу. Очевидно да таква политика није захтевала никакво велико умно напрезање. Довољно је било питати за инструкције у Quai d' Orsay и радити онако како Париз буде сугерирао. Међутим, Француска је престала да буде оно што је некада била. Ослабљена ратом, а пред новим подизањем Хитлерове Немачке, она је почела да лавира, да тражи савезнике за будућу борбу која се припремала.“¹²¹

Још пре прве седнице новоизабраног југословенског парламента, почеле се спекулације око тога ко ће бити нови Павлов мандатар за састав краљевске владе. Две личности словиле су за главне фаворите круне: Милан Стојадиновић и генерал Петар Живковић. Влада је, по уставу из 1931, наравно у потпуности зависила од поверења двора. Павле

¹²⁰ Т. Стојков, нав. дело, 13-14 стр.

¹²¹ М. Стојадиновић, нав. дело, 301 стр.

свакако те одредбе устава није желео да мења, задржавајући све конце управљања политичким приликама у сопственим рукама. Најефикаснији начин да се управља кризом било је сејање раздора међу самим министрима. Управо тако су се владе након завођења Александрове диктатуре 6. јануара 1929. мењале као на траци. У таквом политичком вртлогу дошло је и до смене Узуновићеве владе Јевтићевом. Павлови најближи сарадници у изазивању кризе владе били су управо Стојадиновић и Живковић. Иако није желео да се у потпуности одрекне генерала Живковића, Стојадиновић је ипак био његов први избор.

122

Стојадиновић је био најактивнији актер у преговорима насталим након пада Јевтићеве владе, консултујући се са кнезом Павлом и Живковићем по питању наследника Јевтића и преговарајући са вођствима Главног одбора радикала, СЛС и ЈМО око успостављања осовине нове владе.¹²³ О преговорима Стојадиновић наводи:

„У погледу на личност Јевтића и његове недостатке, ја сам у свему делио гледиште генерала Живковића. Сматрао сам да у тако озбиљним тренуцима Југославија заслужује да има бољег претсетника владе. Питање је само било: Која би личност требало да замени Јевтића?

Кнез није имао неко нарочито повољно мишљење о способностима генерала Живковића, кога су у интимном кругу на двору- како ми је сам кнез Павле причао- звали „Каже”, јер је обичај да често употребљава узречицу „каже”. Кнез је сматрао да ја треба да заменим Јевтића.”¹²⁴

Уследио је састанак кнеза Павла, Живковића и Стојадиновића на двору како би се решило питање новог премијера. Стојадиновић тим поводом наводи:

„ На том састанку у троје, ја сам укратко изложио недораслост Јевтића и предложио да нову владу образује генерал Живковић. Он се сложио да Јевтића треба заменити, али одмах изјави да нову владу треба поверити мени и да ће ме он помоћи са своје стране, остајући идаље министар војске у мом кабинету. После краћег нуткања, где смо један

¹²² Д. Тешић, нав. дело, 23-25 стр.

¹²³ Исто, 27-28 стр.

¹²⁴ М. Стојадиновић, нав. дело, 303 стр.

другом уступали мандат за образовање владе, он је остао одлучно при своме гледишту, да нову Владу образујем ја а не он. Кнез Павле је то примио са великом задовољством, али није имао храбрости да то отворено испољи. Он је напротив изјавио да жали што генерал не прихвата његово и моје гледиште и да према томе не остаје ништа друго него да мени повери састав нове Владе. Истовремено буде одлучено да се криза Владе отвори на тај начин што ћу ја, као министар финансија, поднети оставку и по могућству придобити још два-три министра да то једновременно учине. Тиме ће се изазвати делимична криза владеза коју ћу се ја постарати, заједно с Кнезом, да је претворимо у општу оставку целе Владе и тако дамо прилику Намесништву да може приступити образовању нове Владе.”¹²⁵

Убрзо након овог сусрета је одржана и судбоносна седница владе, 19. јуна у 17 часова. Тема седнице било је предстојеће заседање новоизабраног парламента, али је Стојадиновић одмах наметнуо питање колективне оставке владе образлажући свој став потребом да се краљевском Намесништву пружи прилика да владу образује сходно расположењу народа. Јевтић је овим „изненадним” гестом био затечен, док су министри Којић и Поповић покушали да релативизују Стојадиновићев предлог наводећи да нема смисла подносити оставку након тако убедљиве победе коју је владина листа забележила на парламентарним изборима. То је била сасвим разумна опаска двојице министара, међутим став круне био је другачији, иако су норме демократског управљања друштвом сигурно биле на страни Јевтића. Након тога, министри Врбанић и Кожуљ су у духу споразума постигнутог између кнеза Павла, Стојадиновића и генерала Живковића, поновили Стојадиновићеву иницијативу. Иако је Живковић, супротно споразуму постигнутом на двору ћутао и практично одбијао да учествује у договореној представи, Стојадиновић је наставио са спровођењем свог плана:

„Сматрам да је оставка Владе сасвим природна последица обављених избора. Влада је имала изборни мандат и она је своју мисију обавила. Сад је ред на Краљевско Намесништво да приступи конзултовањима и омогући образовање владе у духу народног расположења. Тако је било и после претходних избора, у новембру 1931, зар не господине

¹²⁵ Исто, 304 стр.

Живковићу? Ви сте тада били председник Владе, спровели сте изборе и после тога поднели оставку свог кабинета...”¹²⁶

Упркос томе што је образложење Стојадиновића о „изборној влади која је обавила своју мисију” звучало прилично невероватно, имајући у виду редовну демократску праксу да парламентарна листа која осигура победу након тога и прва добија прилику да формира владу, Јевтић након седнице кабинета није имао другог избора него да се упутује у *Бели Двор*. Након аудијенције код првог намесника, изашао је као премијер у оставци. Политичке игре круне које дефинитивно нису пратиле уобичајене демократске норме, замењујући изборне победнике фигурама које нису водиле изборну трку, касније су за жртву узеле и самог премијера Стојадиновића.

Од пада Јевтићевог до формирања Стојадиновићевог кабинета 24. јуна 1935, прошла су свега 4 дана. То није никакво изненађење, имајући у виду интересе за рушење Јевтића који су се укрстили доста времена пре самог извођења операције, те су припреме за нову владавинску комбинацију почеле на време. Стојадиновић сведочи да су кроз његову „вилу на Топчидеру дефиловали разни угледни политичари, почев од радикала Аце Станојевића и Мише Трифуновића, преко Антона Корошеца, до Мехмеда Спахе и Шефкије Бехмена из ЈМО.” Суштински је Стојадиновићева влада формирана и пре него што је Јевтић поднео оставку. Владу су чинили представници три старе странке, радикала, СЛС и ЈМО, један демократа и три представника Јенесе. Сам Стојадиновић је био и министар спољних, Корошец министар унутрашњих послова, а Спахо министар саобраћаја. Петар Живковић био је министар војске и морнарице. Ове личности представљале су велику четворку нове владе, дајући тон и карактер њеној политици.¹²⁷ Чланови владе били су и Ш. Бехмен из ЈМО и М. Крек из СЛС. Главни одбор НРС представљали су Стојадиновић, Мирко Комненовић и Милош Бобић, а у радикале у кабинету су убрајани Светозар Станковић, Ђура Јанковић и Бранко Калуђерчић. У владу су ушли и дисиденти Демократске странке, Добривоје Стошовић и Игњат Стефановић, који је био члан ЈНС. Хрватски министри у новом кабинету били су Људевит Ауер и Милан Врбанић који су обојица били и Јевтићеви министри, али и Никола Прека, дисидент Мачекове ХСС. У владу није ушао ниједан члан

¹²⁶ Исто, 305 стр.

¹²⁷ Исто, 310-311 стр.

Главног одбора НРС. Они, с једне стране, нису желели да партиципирају у таквој власти. С друге стране, нису желели ни да се отворено супротставе жељама и политичким комбинацијама кнеза Павла. Радикали око Главног одбора странке су веровали да ће Стојадиновићева влада бити привременог карактера, орочена на доношење нових закона о избору народних посланика, о штампи и зборовима и удружењима, али и на стварање повољније атмосфере у српско-хрватским односима. ГО НРС дакле није видео Стојадиновића као свог човека, већ као тренутни избор кнеза намесника, прихваћеног од стране лидера СЛС и ЈМО. Поред тога, чињеница да је он још увек уживао подршку Петра Живковића, за радикале је била веома значајна у дефинисању односа према новом премијеру.

За кнеза Павла приликом одабира новог премијера ипак није било озбиљније дилеме. Дугогодишње пријатељство са Стојадиновићем и блискост обојице са британским послаником у Београду Хендерсоном, били су довољно убедљиви аргументи за његов коначни избор.¹²⁸ Стојадиновићев кабинет је представљао неку врсту баланса између деснице која је инсистирала на бескомпромисном државном и националном унитаризму и централизму одбацујући постојање хрватског питања као таквог, и левице која је са друге стране одбацивала шестојануарски концепт власти.¹²⁹ У новој влади јесте било неколико представника хрватског народа, међутим у њен састав нису ушли репрезенти најзначајније хрватске грађанске политичке странке- Мачекове Хрватске сељачке странке. Треба имати у виду да је један од основних Стојадиновићевих задатака био постизање компромиса са ХСС и њено укључивање у власт. Уколико би, међутим, руководство ХСС одбило обострано прихватљив компромис, онда би се могло и морало владати и без представника хрватског народа. Посебно имајући у виду да су у власт већ ушли „прави представници” српског, словеначког и муслиманског становништва, чиме се заправо хрватско подручје нашло у обручу. Тако су се у табору опозиције, која је и даље одбацивала октроисани устав 1931. и захтевала расписивање избора за Уставотворну скупштину, нашли група демократа око Давидовића, група земљорадника око Јована Јовановића са својим левим

¹²⁸ Д. Тешић, нав. дело, 31-32 стр.

¹²⁹ Исто, 33 стр.

крилом превођеним Драгољубом Јовановићем, малобројни републиканци са Ј. Продановићем на челу, али и вођство Сељачко-демократске коалиције из Хрватске.¹³⁰

Одмах по конституисању владе, Стојадиновић је у изјави за страну и домаћу јавност протумачио кризу владе Б. Јевтића, као и намере нове владе на унутрашњем и спољнополитичком плану. Стојадиновић је истицао да је до кризе владе дошло због унутрашњополитичких разлога, али и да је његов кабинет образован након најширих консултација представника свих политичких група, што годинама није било обележје југословенске политике. Стојадиновић је недвосмислено поручио да не намерава да расписује скоре изборе и да жели сарадњу са „Јевтићевом” скупштином. На спољнополитичком плану, истакао је да ће краљевина остати верна старим пријатељима и савезницима Малој Антанти, Балканском пакту и Француској. Осим тога, навео је и да ће нова влада појачати *„срдачност наших односа и са свим осталим силама у сталној тежњи да сарађујемо најкорисније на што бољем међународном споразуму, на економском подизању Европе, а нарочито на учвршћењу и организовању мира, који је потребан свим народима.”*¹³¹

Формирање ЈРЗ

Након формирања владе чије су језгро чинили припадници ГО НРС, СЛС и ЈМО, најављено је и удруживање ове три странке. То је било логично решење имајућу у виду да су оне и раније лако долазиле до споразума око успостављања различитих владавинских комбинација. Радикали су, да би неутралисали хрватски покрет оличен у Мачековој ХСС, желели да уђу у партнерски однос са СЛС и ЈМО како би лакше опколили Хрватску. Словеначки клерикалци и Спахова ЈМО су, са друге стране, имали своју рачуницу и интерес за удруживање са најснажнијом српском партијом. Њихов превасходни циљ био је да уласком у власт дођу у позицију да значајније утичу на државне послове ради

¹³⁰ Т. Стојков, нав. дело, 39-40 стр.

¹³¹ Исто, 40 стр.

спровођења интереса словеначког и муслиманског становништва у Југославији. Несугласице које су постојале између српских и хрватских политичких елита, отварале су простор за Корошеца и Спаха да се Стојадиновићу наметну као неопходни партнери у формирању странке. Важна претпоставка за формирање Југословенске радикалне заједнице био је и план о преузимању владе без претходне промене октроисаног устава из 1931, који је забрањивао постојање племенских, регионалних и верских политичких странака. У том светлу посматрано, сагласност око формирања Јерезе је лако постигнута. Стојадиновић је одлучио да нову странку назове Југословеска радикална заједница из три разлога. Реч *“југословенска”* је подразумевао да странка има опште-државни карактер, *“радикална”* да ће радикали бити њен саставни део, а *“заједница”* да ће све три странке које су је чиниле задржати своју унутрашњу аутономију.¹³²

Сукоб Стојадиновића са Главним одбором НРС

Није прошло много времена од формирања нове краљевске југословенске владе под председништвом Милана Стојадиновића, а већ су се ускомешале страсти на унутрашњој политичкој сцени. Почетком децембра месеца 1935. полиција је упозорила председника владе на активности круга око М. Трифуновића усмерене против њега, као и на постојање незваничног извршног одбора новоформиране странке Југословенске радикалне заједнице (странке коју је успоставио управо Стојадиновић након преузимања власти, а о чијој структури ће у посебном поглављу бити речи). Овај незванични орган Јерезе постојао је паралелно са званичним органима нове странке који су били под контролом Стојадиновића, а чинили су га сам М. Трифуновћ, М. Нинчић, Д. Пелеш и Л. Марковић. Основни циљ ове завереничке групе био је обарање актуелне, и формирање нове радикалске владе под председништвом Трифуновића. Позивали су се на незадовољство грађана неиспуњавањем обећања о доношењу нових политичких закона, али и на учешће у организовању ЈРЗ оних чланова Главног одбора НРС који су били део шестојануарског

¹³² Исто, 35-37 стр.

режима. Полицијски органи су такође обавестили Стојадиновића да до отвореног сукоба још увек није дошло једино захваљујући ауторитету Аце Станојевића, који је улагао напоре да сузбије сукобе и размирице подмазиване личним амбицијама. Стојадиновић је покушавао да контролише сукоб са радикалима управо преко њиховог врховног ауторитета Аце Станојевића, доказујући му своју лојалност. Тако га је у једном свом писму уверавао да му је прави противник Трифуновић, а не он. Међутим, ни радикалска опозиција није мировала, оптужујући Стојадиновића да он има најмање права да одређује ко ће давати овлашћења за формирање ЈРЗ, да се њено организовање врши помоћу органа власти и посланичког клуба Јерезе. Управо је питање посланичког клуба било основни узрок сукоба, будући да је Трифуновић веровао да ово тело по квалитету чланова не заслужује и не може бити организатор нове странке. Притисци радикалског вођства уродили су плодом. Аца Станојевић је 11. децембра допутовао у Београд, обавестивши кнеза Павла да отказује своју даљу политичку подршку Стојадиновићу. Након тога је уследила и седница ГО НРС која је потврдила ставове Станојевића. Недоношење обећаних политичких закона, одлагање распуштања скупштине и расписивања избора, неприхватање захтева за реконструкцију владе, учествовање појединаца који нису били ни чланови НРС, СЛС и ЈМО у формирању нове ЈРЗ, били су главни разлози за раскид сарадње са премијером.¹³³

Држећи апарат власти и штампу у својим рукама, Стојадиновић је лако контролисао политичку ситуацију. Потом су агенти Управе града Београда упали у просторије ЈРЗ у хотелу „Париз” које су до тада биле под контролом присталица ГО НРС, извршивши претрес. Заоштравање односа отишло је и корак даље, па су ГО НРС ускраћена финансијска средства у износу од милион динара, којима је влада до тада финансирала рад Јерезе.¹³⁴

Напади ГО НРС на Стојадиновића нису угрозили његову позицију. Иако су се против њега груписали не само ГО НРС, већ и присталице Б. Јевтића, ЈНС, Удружене опозиције, очигледно је да је подршка круне била пресудна у постојећем политичком систему. У овом конфликту, медији су играли важну улогу. Док су говори министара у целини

¹³³ Д. Тешић, нав. дело, 55-56 стр.

¹³⁴ Исто, 58 стр.

објављивани, активности лидера ГО НРС нису ни помињане у строго цензурисаним новинама. Једино место на којем се помињу зборови и конференције опозиционих првака били су полицијски извештаји упућивани Стојадиновићу. Интересантан је у овом контексту говор министра Ђ. Јанковића одржан у Ћуприји 15. јануара 1936, у којем је на оптужбе опозиције да Стојадиновић не жели да донесе нове, демократске политичке законе, већ да жели да унедоглед задржава шестојануарске, старе, рекао следеће: „*Боље је либерална примена реакционарних закона него обрнуто.*” Сукоби са ГО НРС изазвали су збуњеност међу присталицама радикала у Србији. Једна од највећих и најстаријих српских странака нашла се у процепу између старих радикалских вођа и Милана Стојадиновића, коме је ипак пришао већи део чланства. То и не треба да чуди, будући да је власт увек била најпривлачнији магнет. Све то у коначници није ишло у прилог Стојадиновићу, коме је било потребно да се пред Мачеком и ХСС представи као недвосмислени вођа српског народа, а не као лидер једне раздробљене, уситњене и сукобима изнуриване странке.¹³⁵

Борба за консолидовање скупштинске већине

Потом је 9. јула 1935. основан посланички клуб скупштинске већине који су чинила 222 од укупно 305 народних посланика. Након периода осипања овог броја, Стојадиновић је у октобру могао да рачуна на већину од 169 посланика. На ред је дошао избор председника парламента. Кандидат владе Комненовић је након успешне кампање опозиције претрпео пораз, па је тако за председника парламента поново изабран С. Ћирић из ЈНС. Овај неуспех био је значајан ударац којим је стабилност система власти Стојадиновића озбиљно пољуљана. Избор опозиционог кандидата за председника парламента снажно је одјекнуо и у домаћим и у иностраним медијима, указујући на слабост новог премијера. Ова опомена учинила је да руководство Јерезе не седи скрштених руку, и почне темељн рад на придобијању опозиционих парламентарца за клуб владајуће већине. У том смислу је и донета одлука о хитном формирању посланичког клуба ЈРЗ, на чије чело је изабран Драгиша Цветковић. Убрзо се показало да је ова консолидација редова владајуће већине

¹³⁵ Исто, 61-63 стр.

дала резултата, када су посланици ЈРЗ изабрани на седници 13. новембра да руководе свим скупштинским одборима. Контранапав Стојадиновића је успео, те је и уверење о одлагању избора за нову скупштину преовладало.¹³⁶

Атентат на премијера

Опозиција је, у немоћи да промени однос снага у парламенту, одлучила да бојкотује његов рад. Међутим, уследили су далеко драматичнији догађаји од самог бојкота. 6. марта 1936, у току експозеа Милана Стојадиновића о раду Министарства иностраних послова, посланик Дамјан Арнаутовић је испалио неколико хитаца из пиштоља у правцу председника владе. Стојадиновић није погођен, али су политичке последице биле значајне.¹³⁷ Стојадиновић на следећи начин приказује драматичне догађаје у Народној скупштини тога дана:

„ На основу фотографија које су у том моменту новинари снимили са своје галерије, могло се видети како су се, после првог пуцања, сви министри сакрили испод министарских клупа. Једино су се видела дебела и широка леђа др Корошеца, који није могао да стане у уски простор међу клупама. Док је прошла прва узбуна, стигла је у Скупштину и моја жена... Ја сам одмах после лекарског прегледа изразио жељу да Скупштина настави свој рад и тако смо, после прекида од пола сата, ушли сви у скупштинску дворану. Тада су представници свих опозиционих група дали изјаве, најоштрије осуђујући дело атентатора. Свој експозе о спољној политици наставио сам у потпуном реду и тиме је била завршена и седница Скупштине”,¹³⁸

Атентат на премијера је био изузетна прилика за власт да се обрачуна са најагресивнијом опозицијом у парламенту. Стојадиновић је тврдио да је генерал Петар Живковић био један од оних који су зазирали од економског и политичког „опоравка земље”, инсинуирајући да

¹³⁶ Исто, 71-76 стр.

¹³⁷ Исто, 85-86 стр.

¹³⁸ М. Стојадиновић, нав. дело, 349-350 стр.

је управо он инспиратор атентата.¹³⁹ Изгледа да Стојадиновић никако није могао да му опрости ћутање на седници владе на којој је рушен Богољуб Јевтић. Његове речи то најбоље илуструју:

„Под Живковићевим егидом и патронажом, а уз пуну сарадњу Јевтићеву, нарочито у Народној скупштини, био је формиран крајем 1935. године „Специјални клуб”. У тај клуб су се издвојили највероватнији Живковићеви и Јевтићеви људи, то јест они народни посланици, који су претстављали тобож „најдинамичније” а уствари најосионије и најгрлатије противнике моје Владе. Они су усто уживали репутацију „опасних типова”, „професионалних завереника”, „људи способних на све” и томе слично. Претсетник овог „Специјалног клуба” постао је стари и испробани инструмент у Живковићевим рукама, бивши четнички „војвода”, Василије Трбић, а његове десне руке у клубу били су Драгиша Стојадиновић и Танасије Динић.”¹⁴⁰

Будући да је након покушаја атентата утврђено да су у завери учествовали управо и посланици из редова Југословенског клуба Василије Трбић, Д. Стојадиновић и Танасије Динић, јасно је да је Стојадиновић за целу ствар оптуживао Петра Живковића. Постојале су бројне спекуклације у вези са самим атентатом, па чак и оптужбе да га је изрежирао сам Стојадиновић. Начин на који он сам описује своју хладнокрвност и повратак свом експозеу у парламенту свега пола сата након атентата, засигурно су давали повода таквим конструкцијама. Ипак, Стојадиновићу се не може оспорити да је био изразито вешт политичар који је сваку евентуалност умео да упрегне у функцију сопствене пропагандне машинерије. Нема никакве сумње да је један тако драматичан догађај као што је био покушај његовог убиства у парламенту, био идеална прилика да се учврсте његове позиције и као премијера и као лидера новоформиране политичке организације Југословенска радикална заједница.

¹³⁹ Д. Тешић, нав. дело, 86 стр.

¹⁴⁰ М. Стојадиновић, нав. дело, 343 стр.

Обрачун са генералом Живковићем

Председник владе се одмах након атентата окупио на Петра Живковића, користећи скупштинске пуцње као повод да га хитно уклони из владе и разреши дужности министра војске и морнарице. Уследиле су и јавне мафистације подршке Стојадиновићу организоване шитом земље. Говорници на овим скуповима се нису либили упућивања најоштријих оптужби на рачун вођства ГО НРС и Јевтићевих присталица у скупштини. Коришћене су квалификације попут „банде”, „терориста”, и слично. Било како било, политичко демотирање генерала Живковића представљало је значајну победу за Стојадиновића, оснажујући додатно његову репутацију као стабилног, ефикасног и чврстог државника. Након свега се и Павлова подршка дефинитивно окренула на страну Стојадиновића, што ће му донети значајне поене на међународном плану. Петар Живковић је после овог политичког пораза преузео вођство ЈНС, дајући Стојадиновићу у руке још једно оружје.¹⁴¹ Вођа *Земљорадничке левице*, фракције унутар опозиционог Савеза земљорадника Драгољуб Јовановић, сматра да је Стојадиновић оваквим Живковићевим маневром доведем у политички центар, између екстремнијих погледа било левице, било деснице, што је представљало идеалну позицију за уцењивање Мачека и Удружене опозиције: „Ако вам не ваљамо ми, добићете генерале, централисте, реакционаре.” Д. Јовановић је свакако имао добар увид у политичке догађаје у опозицији тога времена као један од лидера опозиционог СЗ, док је као умерен политичар могао прецизно да анализира потезе Стојадиновића који су и њега и његову политику смештали у спектар умереног лидерства.¹⁴²

¹⁴¹ Д. Тешић, нав. дело, 87-89 стр.

¹⁴² Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене- Искуства (1936-1938)*, 99 стр.

Конкордатска криза

Премијерска столица у првој Југославији одувек је била врућа. Овог пута, невоље за Милана Стојадиновића настале су због једне далеко моћније и утицајније, са пипцима у читавом свету присутне- Свете столице. Њега је као премијера, поред затегнутих српско-хрватских односа и тешке економске ситуације, затекло још једно осетљиво политичко питање. Радило се о законском предлогу *Конкордата* између Ватикана и краљевине Југославије, потписаног још 25. јула 1935. Једно тако осетљиво питање било је идеална прилика за опозицију да покуша да уздрма ојачалог председника владе. Иако је Конкордат парафирао Јевтић, Стојадиновић је одлучио да га прогура у парламенту, стављајући још једно важно *пар екселанс* политичко питање на списак обављених послова своје владе. Уследили су отпори парламентарне опозиције, али и *Српске православне цркве*. Када је дошло до сукоба жандарма и црквене литије у центру Београда, дошло је до драматичног усијања страсти. Закон о Конкордату је изгласан у начелу 23. јула са 166 гласова *за* и 128 *против*. Уследила је одмазда од стране СПЦ, која је екскомуницирала све посланике који су поджали Конкордат укључујући и самог премијера, док је Стојадиновић искључио из чланства Јерезе оне парламентарце који нису гласали за овај предлог. Стојадиновић је био свестан колико му Конкордатско питање може нанети штете, те је стога одложио изношење закона пред Сенат, како бисе прилике у Србији умириле. Изненадна смрт српског Патријарха Варнаве додатно је закомпликовала односе, посебно имајући у виду оптужбе за тровање које су одмах уследиле на рачун владајућих кругова. Посланички клуб Јерезе је, након што су се страсти донекле смириле, правдао потребу за решавањем односа између државе и римокатоличке цркве само чињеницом да су 1929. односно 1936. донети закони о Српској православној цркви и муслимаској верској заједници. Равноправност у регулисању верских односа у краљевини наметала је обавезу да се усвоји и сам Конкордат. Коначно, Стојадиновић је ставио тачку на конкордатску драму, одлучујући да га скине са дневног реда и остави у фијоци. Веровао је да је победа извојевана на гласању у парламенту довољна, али и да му се не исплати даље политичко рвање са СПЦ, која је у

српском народу уживала велики углед. И био је у праву, али је погрешно верујући да се из овог политичког кланца извукао неокрњен.¹⁴³

Сенат

Будући да је Сенат већ у конкордатској кризи имао важну улогу, као својеврсна тампон зона коју је Стојадиновић искористио како би санирао последице сукоба са СПЦ, на овом месту вреди поменути и улогу коју је горњи дом парламента прве југословенске државе имао у уставу и политичком животу краљевине.

Оснивач Сената био је краљ Александар, намењујући му улогу конзервативне кочнице превеликим уступцима које би доњи дом, Народна скупштина, чинио у процесу демократизације друштва. Када је Милан Стојадиновић преузимао власт, чланови Сената били су истакнути политичари, дисиденти из различитих странака, али и јавне ванстраначке личности. Оваква структура је сасвим логична имајући у виду мотив за успостављање бране евентуалним демократским тенденцијама страначких вођстава. Сви су подржавали Александрову диктатуру, за шта су били и награђени чланством у овом телу. Када је оборена Јевтићева влада, истакнути чланови до тада утицајне Јенесе задржали су своје позиције баш у Сенату. Сенатори су бирани од стране председника општина, банских већника, народних посланика, односно постављани указом краља на мандат од 6 година. Имали су овлашћење да упућују интерпелације влади пре свега у вези са евентуалним одступањима од октроисаног Устава из 1931, али су неретко и пропагирали идеју *интегралног југословенства*, промовишући наслеђе покојног Александра. Приликом Стојадиновићевог сукоба са Петром Живковићем, остаци Јенесе користили су Сенат као платформу за подривање утицаја председника владе. Тако су сенатори ЈНС крајем 1935. искористили институт *интерпелације*, оптужујући краљевску владу за непоштовање октроисаног устава и Александрове прокламације од 6. јануара 1929, а кроз заговарање повратка на стари и штетни страначки режим. У марту 1936, Стојадиновић је након учвршћивања своје позиције у влади и ЈРЗ, одлучио да одговори

¹⁴³ Д. Тешић, нав. дело, 91-94 стр.

сенаторима, користећи тај свој наступ како би придобио Сенат за подршку предлогу буџета. Сенатори из ЈНС су проценили да им се даље заоштравање односа са оснаженим премијером никако не може дугорочно исплатити, те су подржали његов буџетски предлог.

Стојадиновић је вешто искористио изборе за сенаторе 6. фебруара 1938, ојачавајући своје политичке позиције. Будући да су сенатори посредно бирани од стране представника локалних самоуправа, бановина и посланика Народне скупштине, јасно је да је владајућа странка имала пуну контролу над самим исходом гласања. Опозиција, знајући то, није ни кандидовала сенаторе, па су сви изабрани из редова Јерезе. Једино је ХСС успела да добије једног сенатора у Приморској, и пет у Савској бановини. Можда демократичност процеса избора сенатора најбоље илуструје податак да је на целокупном подручју краљевине гласало свега 4163 бирача.¹⁴⁴

Општински избори 1936: Увод у парламентарне изборе

Општински избори расписани су за јесен 1936. године. Стојадиновићева идеја била је да их искористи за смене неподобних локалних лидера, који су углавном долазили из редова њему супротстављених странака, што је озбиљно отежавало организовање ЈРЗ на терену. Стојадиновић је, као стари радикал и непосредно бирани посланик који је својевремено водио озбиљну кампању на територији своје изборне јединице у Црној гори, врло добро знао да без контроле над локалним властима нема ни ресурса за квалитетан страначки рад на локалу. А без страначке инфраструктуре на локалу, нема ни кредибилне политичке организације на националном нивоу. Поред тога, за њега су општински избори пружали прилику да оснажи сопствену позицију и легитимише ЈРЗ као јединог правог представника српског народа, маргинализујући тако свог главног опонента на територији Србије, Удружену опозицију. Ово је било посебно важно у моменту када је Стојадиновић планирао преговоре са Владком Мачеком о преуређењу државе и коначном решењу

¹⁴⁴ Исто, 96-101 стр.

хрватског питања. Тако је Стојадиновић у говору на седници Јерезе у Скопљу, новембра 1936, рекао следеће:

„Од свих опозиционих група озбиљно рачунамо само са др Мачеком и Хрватима, које он представља. У погледу споразума с њиме нећемо да се такмичимо с нашим опозиционарима, који мисле да помоћу др Мачека могу једном доћи на власт. Пошто тотално и трагично губе поверење народа, нико их више ускрснути не може. Сачекаћемо, да се мало слегне њиховим честим путовањима између Београда и Загреба подигнута прашина. Мирно ћемо сачекати, да се сруше све оне нереалне и фантастичне комбинације, које су се биле чуле ових дана у вези с преговорима др Мачека и београдске тзв. Удружене опозиције. Спокојни смо, јер је наш пут добро оцртан. Тачно знамо како идемо и куда идемо! Мислим да нас Хрвати разумеју и верују у нашу добру вољу.”

Припреме ЈРЗ за локалне изборе биле су опсежне и ништа се није препуштало случају. Тако је у „Самоуправи”, гласилу ЈРЗ, објављен чланак у коме се месним одборима странке наређује да се среде бирачки спискови, организују гласачка места, пронађу кандидати, организује „стална обавештајна служба” и агитација преко штампе. ЈРЗ је користила полуге власти за придобијање што већег броја гласача, па је тако 25. септембра донета *Уредба о ликвидацији сељачких дугова*. Придобиању подршке радника служио је толерантнији однос према њиховим штрајковима него иначе, а ЈРЗ се трудила и да их окупља око новоформиране организације унутар странке. У питању је био Југословеснки раднички савез, ЈУГОРАС. Секретар ГО ЈРЗ Љ. Пантић је предлагао да се из државне службе отпусте сви чиновници запослени у министарствима, а који нису били чланови ЈРЗ. Овај пример указује колико је за владајућу странку питање локалних избора било важно, али и колико је демократија заиста пустила корена у тадашњем југословенском друштву.¹⁴⁵

ЈРЗ је у кампањи одржала велики број предизборних зборова, на којима су говорници у највећем броју случајева били владини министри, што само по себи илуструје значај избора за владајућу странку. Избори су на територији Србије, у Моравској бановини, одржани у 758 општина, а листа ЈРЗ је трјумфовала у чак 619. Удружена опозиција

¹⁴⁵ Исто. 133-136 стр.

освојила је власт у 63, Хођерини „борбаши” у 36, а ЈНС у 16 општина. У Дринској бановини ЈРЗ је освојила 223 од 308 општина, у Зетској 79 од 83, у Дунавској 606 од 767 и у Вардарској 126 од 139. Дакле, од укупно 2054 општине на територији Србије, ЈРЗ је освојила 1653, УО 216, ЈНС 33, Борбаши 52, а Љотић 7. Треба напоменути да је проценат изашлих бирача у Србији био прилично низак, па је ЈРЗ освојила тек 57% од укупног броја бирача. То је донекле кварило утисак о победи владајуће странке.

Опозиција је била изразито незадовољна изборним условима, па су тако вођи УО Давидовић, Станојевић и Ј. Јовановић кнезу намеснику упутили меморандум у коме су власт оптужили за притиске и фалсификовање изборне воље грађана. Нема сумње да су на овакав резултат ЈРЗ утицали како побољшање економских прилика, тако и унапређење политичких услова у поређењу са периодом шестојануарске диктатуре. Подразумева се да су корупција и притисци власти, оличени у идејама за отпуштање државних службеника који нису били чланови ЈРЗ, одиграли традиционалну балканску улогу. Влада је победу искористила да уз фанfare домаћој и страној јавности укаже на велико поверење које су Стојадиновић и ЈРЗ уживали на територији Србије. То је, уосталом, и био Стојадиновићев приоритетни политички циљ. Стојадиновић је чак, у разговору са британским послаником у Београду, истакао како у Краљевини више и нема других странака са подршком народа, осим ЈРЗ и ХСС. Ипак, Стојадиновић није до краја могао бити задовољан резултатима. С обзиром да је наступао из позиције власти, јавно гласање је за ЈРЗ била велика предност као и потпуна контрола медија. Укупан број освојених гласова указала је премијеру да Јереза још увек није ухватила дубљег корена у народу, те се он још једном определио за одлагање парламентарних избора.¹⁴⁶

Окупљање Удружене опозиције: Блок народног споразума

Сељачко-демократска коалиција и Удружена опозиција потписале су у Фаркашићу споразум 8. октобра 1937, формирајући тако „Блок народног споразума”. Потписници су

¹⁴⁶ Исто, 141-142, 156-159 стр.

се споразумели око захтева за концентрационом владом у коју би ушли представници свих релевантних странака, укидањем Устава из 1931. и дефинисања основних принципа:

„Југославија је наследна, уставна и парламентарна монархија; у Југославији влада краљ Петар II из династије Карађорђевићеве; до пунолетства Краљева краљеву власт вржи намесништво; грађанске и политичке слободе су заштићене, а парламентарни систем владавине зајемчен; Уставотворна скупштина ће донети устав одлуком такве већине у којој ће бити већина Срба, већина Хрвата и већина Словенаца народних посланика Уставотворне скупштине.”

Стојадиновић је имао спремне одговоре на опозициони споразум усмерене против његове владе. Најпре је из њеног састава искључио шесторицу министара, који су у очима јавности били највише испрљани у конкордатској борби. Већина њих су били чланови НРС, што је требало да доведе до конфузије у радикалским редовима. Овакав потез премијер и шеф Јерезе је користио да у јавности креира утисак како о стабилности своје власти, тако и компактности саме Јерезе као њеног стуба. У дану у којем су новине писале о опозиционом *Блоку народног споразума*, премијер је пустио своју изјаву да Конкордат неће износити пред Сенат. На тај је начин ослобоио и владу и себе огромног политичког притиска, који га је већ дуже времена исцрпљивао. Вешто користећи своју пропагандну машинерију, Стојадиновић се није либио да страначко гласило „*Самоуправу*” стави у директну функцију борбе против својих политичких противника. У „*Самоуправи*” је тако објављен и чланак који дискредитује *Споразум*, пре свега на пољу најављеног решавања хрватског питања. Уместо да третира хрватско питање, *Споразум* га је остављао отвореним за нове преговоре и „даља и нова погађања”. Поред тога, опозиција је критикована и због захтева за обарање владе, распуштање скупштине и Сената и укидање Устава- што је све тумачено као позив на државни удар.¹⁴⁷

Штампа је наставила да обавља своју функцију ударне песнице Стојадиновићевог режима, објављујући низ чланака на рачун српске опозиције. На мети је била ДС, за коју се тврдило како се практично распала, да ју је велики број чланова напуштао прелазећи у ЈРЗ или ЈНС. Радикали „*више никога ни не представљају, изгубивши сваки политички значај*”,

¹⁴⁷ Исто, 169-170 стр.

док су се земљорадници распали на низ фракција. Тако је штампа дискредитовала кључне странке српске опозиције, у маниру који се, стиче се утисак, на овим просторима никада није ни променио.

Проблем за опозицију представљали су негативан став кнеза Павла према *Споразуму*, као и одбијање Мехмеда Спахе и Антона Корошеца да им се прикључе. Овакве одлуке лидера ЈМО и СЛС нису биле изненађење. Власт у рукама је много примамљивија од неизвесне опозиционе борбе у магли неизвесности. „*Боље врабац у руци, него голуб на грани*”, стара је српска изрека. Владајућа ЈРЗ одржала је велики број зборова крајем 1937, промовишући себе као заштитника јединства и целовитости краљевине Југославије, насупрот опозицији која је желела да је цела и дели. Превелики уступци које су српске странке давале хрватској страни, међу српским становништвом дочекани су крајње неповољно, оснажујући углед владе. Нема сумње да је потписивање *Споразума* краткорочно изазвало непријатност у редовима власти, али и да се врло брзо показало да је и ово удруживање ипак прилично јалово и без озбиљнијег капацитета да угрози снажну политичку личност Милана Стојадиновића. И не само то- *Споразум* је власти послужио као диверзија, која је допринела да се пажња јавности скрене са проблема Конкордата, који је представљао далеко озбиљнију непријатност. Стојадиновићу није било нимало једноставно да се бори са синергијом две кризе, конкордатске и ове друге изазване споразумом српске и хрватске опозиције. У процепу између СПЦ и Ватикана, знао је да Конкордат може да му дође главе. Уколико одустане, римокатоличка црква му то неће опростити. У светлу јачања утицаја и моћи Италије и Немачке, непријатељска *Света столица* му није требала. Међутим, краткорочнији проблем за њега је био сукоб са СПЦ, који је истог момента могао да га сурва са власти, и због тога се он одлучио да не ризикује и да конкордатско питање уопште и не износи пред Сенат. Одлучио је да проблем одложи за друго време, надајући се да ће му тада околности ипак више ићи на руку.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Исто, 172, 177-178 стр.

Разлози за превремене изборе

„ Мандат Народне скупштине изабране маја 1935 истицао је 1938. Према томе изборе је требало извршити. Саобразно уставним прописима- најдаље априла те године. Ми смо у Влади, међутим, на мој предлог, одлучили да изборе вршимо пре тог рока, у децембру 1938. Ово највише из практичних разлога. У то време сељак, који чини велику већину бирача, није заузет пољским радовима, као што је то случај у пролеће. Сем тога- рачунао сам- како је жетва била одлична у лето и јесен, а цене врло добре, индустрија и трговина у полету, могло се очекивати повољно расположење у корист Владе од стране бирача. Уосталом, на свима пољима и у свима правцима, прогрес је био очигледан. Режим је ишао поступно, али стално, путем демократизације земље, после пет година диктатуре. Југословенска валута била је потпуно стабилизирана. Односи са свима суседима уређени. Мојим путовањима у иностранство као и доласком угледних државника из скоро целе Европе, у посете Београду, подигнут је углед и моје Владе и целе земље на висину, на којој пре тога никад није био. Сви су, дакле, изглед били за повољан исход претстојећих избора. ”¹⁴⁹

Када је Стојадиновић формирао свој премијерски кабинет јуна 1935, није се очекивало да ће та влада дуго потрајати и изгурати читав мандат. Милан Стојадиновић је као искусан политичар, који је и сам својевремено водио своју посланичку кампању, знао шта му је потребно да ојача своје позиције. Тако се и одлучио на формирање Јерезе, која му је омогућила да уз снажну страначку инфраструктуру и логистику, ојачава свој и владин углед у народу. Опозиција упркос томе никада није одустала од идеје да га принуди да ипак распише нове изборе, након замишљених жељених промена изборног закона, па је у том светлу у Фаркашићу и потписан октобра 1937. опозициони споразум. Блок народног споразума се залагао за велике политичке промене у два правца: прво доношење новог изборног закона, а потом избор нове, „изборне” владе. Међутим, Стојадиновић је знао да су му стара изборна правила била једно од најмоћнијих оружја у рукама, те је на снази

¹⁴⁹ М. Стојадиновић, нав. дело, 502 стр.

оставио изборни закон из 1931. Кнез Павле, с друге стране, није желео да меша карте пред изборе нити даје ветар у леђа новим политичким играчима пре времена. *Завади на владај*, стара је политичка максима, а Павле је као човек западне цивилизације знао како да је употреби у својим стратегијским играма. Тако је и одлучио да Стојадиновићеву владу остави као изборну, која ће дакле имати тај фамозни изборни мандат. Данас је појам „изборног мандата” у нашој парламентарној пракси сасвим непознат, можда чак и апсурдан, али је у краљевини био итекако корисно оружје у рукама владара.

Разлози за расписивање превремених децембарских избора 1938. године били су вишеструки. Имајући у виду да је опозиција ипак ојачала након *Споразума* у Фаркашићу, ваљало је проверити истинско расположење међу бирачима. Недавни општински избори, уз слаб одзив бирача, сигурно нису могли да буду поуздан барометар. Другу страну медаље представљају намере кнеза намесника Павла да преиспита своју дотадашњу унутрашњу политику, за шта су изборни резултати представљали поуздан ослонац. Коначно, усложњавање и спољнополитичких и унутрашњих односа у Југославији наметали су намеснику потребу да тестира Стојадиновићев и Јерезин рејтинг, како би донео најбољу могућу одлуку која ће подржати евентуални нови курс његове политике.

За Стојадиновића је, упркос вештим маневрима формирања нове странке ЈРЗ, реално отежавајућа околност била рад са Јевтићевом Народном скупштином изабраном на петомаским изборима 1935. Колико год му је нових посланика у међувремену прилазило, бројне турбуленције које су се догађале како приликом избора С. Ћирића противно његовој вољи за шефа парламента, тако и током конкордатске кризе, учвршћивале су га у уверењу да није паметно дочекати надлазеће ветрове који су љуљали Европу са таквим, старим парламентом. Он је тражио свежу, потпуно лојалну скупштинску већину која ће му пружити недвосмислену подршку за нови спољнополитички курс продубљивања веза са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом.¹⁵⁰

Стојадиновић је о својој намери да иде на превремене парламентарне изборе, известио кнеза Павла приликом аудијенције у дворцу на Брду код Крања:

¹⁵⁰ Д. Тешић, 189-190 стр.

„То је било у месецу септембру. По обичају Кнез ме је задржао на ручку. На моје саопштење о расписивању избора, био је мало застао, као што се то код њега често дешавало, кад бих му предложио неку нову идеју или неки нови план. Увек би поставио питање о потреби, умесности. „Како би било не журити, одложити мало?“... И томе слично. Но ја сам, ипак, успео да га придобијем за своју намеру и он је опет постао расположен, чак ита више љубазнији него обично и позвао ме на партију лова, у близини дворца, на јаребице и зечеве...”¹⁵¹

Шеф Стојадиновићеве пропагандне машинерије Милан Јовановић Стоимировић, забележио је парадигматичан разговор са тадашњим премијером:

„ - Господине Јовановићу, спремајте се помали и за изборе!

Запитах га да ли ће мењати изборни закон, додавши да треба да знам за коју могућност да се спремам.

- *Вероватно, рече он, премда сам ја сад у овом тренутку само за систем срезова, па ко добије релативну већину у срезу- нека седа у парламент. Наравно да ће бити једна листа за сву земљу, дакле везивање за једну партију... Морамо да уништимо све друге странке. Све!”¹⁵²*

Стојадиновић је дакле, што се недвосмислено може утврдити увидом у његове мемоаре, био уверен у тријумфални поход на овим изборима. И био је делимично у праву. Али, увек оно вечито „али”, југословенска политика је била ћудљиве природе.

¹⁵¹ М. Стојадиновић, нав. дело, 502 стр.

¹⁵² М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 136 стр.

Милан Стојадиновић и Владко Мачек: Највећа и последња изборна борба прве Југославије

„Преостаје нам још, како се чини, да испитамо да ли је корисно праведно радити, тежити за лепим и бити правичан, па било да је скривено или не да је неко такав; или је корисно чинити неправду и бити неправедан, ако се то не кажњава и ако казна не чини да неко постане бољи но што је био.”¹⁵³

Милан Стојадиновић: Школовање, Војна служба, Смисао за тактику и стратегију

Предност Милана Стојадиновића у односу на бројне српске политичаре била је околност да он једноставно није био упрљан учешћем у Александровом шестојануарском режиму. Био је познат као успешан пословни човек са јаким везама у иностранству и пословним светом, што је увек била потенцијална предност у јавној перцепцији, под условом да изостане компромитовање на темељу оптужби за корупцију, прекомерно богаћење, и друге незаконите радње које могу пратити стицање крупног капитала.

Милан Стојадиновић је рођен у Чачку 1888, где је завршио основну школу. У Београду је студирао права, где је 1911. стекао звање доктора правних наука са дисертацијом „Немачки устав”. Специјализацију из области финансијских наука, као државни питомац,

¹⁵³ Платон, нав. дело, 111 стр.

обавља у Немачкој и Француској.¹⁵⁴ Након завршетка *Великог рата* 1918, добио је посао у Министарству финансија да би у 31. години, 1919, постао и директор „*Енглеске банке*” у Београду. Као министар у Пашићевој влади у којој је био задужен за ресор финансија, исказао се као економски стручњак стабилизујући динар. Професор београдског Универзитета и председник берзе у Београду, важио је и за једног од најбогатијих људи у Југославији. Имао је способност да стратешки сагледава политичке процесе, добро је разумео највеће силе у Европи које су кројиле судбину света, али је имао и занимљиве идеје за решавање српско-хрватског питања. Једноставно је веровао да је Југославији, попут Немачке и уједињења под Бизмарком, потребно време и стрпљење. Време је била неопходна супстанца како би се народи са различитим државним, културним и историјским традицијама и који су припадали различитим конфесијама, стопили у једну компактну нацију у којој се говори истим језиком и коју чине сроднија племена него што су то били народи који су творили немачку нацију. Ову ширину погледа и стратешку визију несумњиво је дуговао управо студијама у Минхену, Берлину, Паризу, Лондону. Не каже безразложно једна древна изрека исламског пророка Мухамеда: „ *Немој ми рећи колико си образован, реци ми колико си путовао.* ”¹⁵⁵

Тако су Стојадиновићеве погледе обликовала искуства стицана кроз живот у метрополама западне Европе. У својим мемоарима он управо говори о својим париским и лондонским данима, али и о менталитету Француза и посебно Енглеза које је имао прилику да упозна до танчина, а што ће му касније помоћи да лакше поднесе тешке дане у изгнанству на Маурицијусу, куда су га баш Енглези „спровели”:

„ *Закон о Државном рачуноводству у Француској није управо ни био модеран, новодонети закон, него један стари указ, још из доба Наполеона III, из године 1862.*

После сам увидео да су ова бирократија, формулари, стари закони и уредбе, оно што је управо стално и такорећи непроменљиво у Француској, оно што одржава континуитет у држави, упркос честих промена влада, које се мењају чешће него ли ма где на свету. Министри се мењају, али чиновништво по министарствима остаје скоро без промена

¹⁵⁴ Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле- Истина о 27. марту*, Београд, 2007, 209 стр.

¹⁵⁵ Д. Тешић, нав. дело, 32-33 стр.

изузев у кабинету министровом, које по правили долази и одлази са сваким министром.”¹⁵⁶

У Енглеској је Стојадиновић имао и извесна шалива и отрежњујућа искуства, која веома илустративно приказује:

„За Лондон сам понео препоруку из Париза за један пансион на Russel Square, који је био пун тих малих хотел-пансиона, где се за скромне паре могао имати пристојан стан, Газдарица од пансиона била је озбиљна Енглескиња, са преших 50 година, проседе риђе косе и потпуно црвеног лица, боје као у неког обареног великог морског рака, какву сам боју лица чешиће сретао у Лондону. Давала је утисак здравља и добре хране што је била реклама да се у њен пансион уђе са поверењем. Међутим била је врло строга у моралном погледу. Женске посете биле су апсолутно забрањене, али ако би неко од пансионера довео коју странкињу- која не зна добро енглески- и претставио је као своју „cousine germaine”, она би била примљена на ручак или вечеру и у најозбиљнијем тону била претстављена другим гостима у пансиону као “рођака”. Нико, разуме се, у то није вреовао, али је форма била задовољена и сви су се правили да у ту малу лаж потпуно верују. Тако сам упознао једну од карактерних особина енглеског друштва, коју у Европи називају хипокризијом.

У дневном животу правио ми је првих дана малу тешкоћу новчани систем, који није децималан као у другим земљама Европе, него сам морао учити да 12 пенса чине 1 шилинг, а 20 шилинга 1 фунту стерлинга што за моје рачуне сабирања и одузимања није тако проста ствар. Поврх тога свега међутим, у радњама нису давали цене у фунтама, него у „guinea”, која износи 21 шилинг. Тако сам упознао још једну карактерну црту енглеског народа, која се огледа у чувању традиције, старих обичаја и навика.”¹⁵⁷

За стратегију и тактику Стојадиновић се заинтересовао још у време када је служио војни рок. Он сам тврди како је војску волео и одувек желео да одслужи рок, иако су му бројни пријатељи саветовали да се ослободи службе. Почетком октобра 1913. године, обрео се у

¹⁵⁶ М. Стојадиновић, нав. дело, 42 стр.

¹⁵⁷ Исто, 50 стр.

касарни у Крагујевцу, у артиљериској јединици. И тако се први пут сусрео са стратегијским питањима, на предавањима командира Марковића :

„ Студију стратегије продужио сам и доцније, у слободним часовима, разуме се, у ограниченом облику. Нарочито када сам се одао политици у већој мери. Увидео сам да између политике и војне вештине има много додирних тачака и да се често пута исти принципи могу применити и на једном и на другом пољу људске активности. То, на пример, вреди за принцип фронталног и бочног напада; раздвојено марширање, а удружено тучење; главни напад и демонстративни напад; гоњење разбијеног противника до потпуног уништења итд. Као претсетник владе и шеф једне политичке партије, ја сам често у борби са својим противницима употребљавао методе и принципе које сам у касарни научио. Шта више, сматрам да сваки онај, који жели да дође до водећих положаја у политичком животу своје земље, мора познавати основне принципе војне вештине. ”¹⁵⁸

Оптужбе за фашистичке тенденције, блискост са грофом Ћаном, Немачка је близу

Стојадиновића су многи савременици још у време премијерског мандата оптуживали за сувише благонаклон став према Немачкој и Италији, за удаљавање од Британије и традиционалног српског савезника Француске, али и за фашистичке тенденције. Тако је М. Ј. Стоимировић у свом „Дневнику” под датумом 25. априла 1938, писао:

„ Устао сам рано и ишао на збор Југораса. То је била једна огромна антикомунистичка манифестација у оквиру ЈРЗ. Председник Стојадиновић је говорио фашистички. Грмио је против социјализма и комунизма и изрекао једну фразу у којој је, urbi et orbi, казао шта хоће: диктатуру за више година унапред, јер је рекао да жели да сједини све корисне снаге итд... ”¹⁵⁹

¹⁵⁸ Исто, 56-58 стр.

¹⁵⁹ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 183 стр.

Упркос томе што Стојадиновић није ни речју поменуо Стојимировића у својим обимним мемоарима, вероватно увеређен и разочаран његовим прелетом у Цветковићев табор након пада владе, нема сумње да су оваква сведочанства шефа његове пропаганде била болна и компромитујућа.

У предговору Стојадиновићевим мемоарима, др Душан Бибер у издању из 1970. прави следећу анализу:

„Шта би урадио Стојадиновић да је остао и даље на власти? И то, исто тако може да буде само предмет нагађања. Да ли би његова спремана диктатура, његов ауторитарни режим био само по спољашним знаковима или суштински фашистички. Ко може да тачно одговори на оваква питања? После окончаног другог светског рата Стојадиновић убеђује да никад не би пришао Тројном пакту, да такво нешто Хитлер од Југославије не би ни тражио, и томе слично. Међутим, већ у време његовог пада видело се да се Осовина није више задовољавала дотадашњом политиком чувања старих и стицања нових пријатељстава, да је тражила још видније јавне манифестације прилажења Југославије Осовини... Тражено је да Југославија иступи из Друштва народа јер се у Риму и Берлину сматрало да је, после изласка Немачке и Италије, та организација ионако још само орган западних сила. Али и Стојадиновић и његов наследник на положају министра спољних послова Александар Цинцар-Марковић давали су само обећања у том смислу, док су практичне мере изостале. У оно време Италија је желела чак склапање војног савеза са Југославијом. То је требало да буде у неку руку хоризонтално обезбеђење од претераних амбиција Немачке, кочница немачке експанзије према Јадрану, Подунављу и југоисточној Европи... Тачно је да је Стојадиновић за своје партнере у Берлину и Риму био кудикамо јача личност од својих наследника, па и претходника. Одласком Стојадиновића југословенска карта је за Ђана изгубила 90% од своје вредности. Геринг је априла 1939. у Риму отворено говорио да је Стојадиновић био свакако бољи партнер за Осовину од сасвим безначајног Цветковића. А када је шеф квислиншке управе у Србији, генерал Милан Недић, за време рата посетио Хитлера, овај је са носталгијом изјавио својим сарадницима да је Стојадиновић био човек сасвим другог калибра у поређењу са утиском млиставости који је на њега оставио Недић. Стога није ни чудо да је Ђана дуго заносила могућност да једнога дана Стојадиновић опет дође на власт. Он је маштао о доласку

италијанских трупа у Београд, које би Стојадиновића вратиле на власт... И после свога пада Стојадиновић је одржавао тесне везе са дипломатским представништвима Италије и Немачке, чак и за време своје интернације. Вероватно су нацисти имали своје комбинације и у току рата. Преко шпанолског посланства у Анкари замољена је британска влада да Стојадиновића премести са далеког Маурицијуса ближе Европи, на пример у Египат, како би га његова родбина могла посетити. Ваљда се ту, у ствари, рачунало са посетом Ромелових тенкова Каиру, чија се офанзива у Африци тада припремала.”¹⁶⁰

Мусолинијев министар спољних послова, гроф Ћано, који је имао врло пријатељски однос са Стојадиновићем, за њега говори:

„Он је фашист. Ако то није на основу отворене изјаве о страначкој припадности, он је то свакако на основу свога схваћања власти, државе и живота. Стојадиновић већ има особине диктатора.”

Џејкоб Хоптнер, међутим, упркос овим Ћановим „похвалама”, објашњава да је Стојадиновић пре свега био *реалиста* који је деловао у корист своје државе. Био је изузетно самоуверен, циничан и тврдоглав, али је своју политику могао успешно да води једино уз допуштење кнеза Павла, бивајући тако његовим представником у јачању безбедности Југославије. Хоптнер у свом приказу Стојадиновићевог кокетирања са Хитлером и Мусолинијем закључује:

„Стојадиновићево схваћање и показивање своје моћи у улози председника владе и министра вањских послова, и његово ново занимање за методе ауторитативне државе, полако су уносили нове елементе на југославенску позорницу. Је ли његова изражена жеља да се изједначи с Мусолинијем и Хитлером била само још једна ласка фашистичким вођама или искрено признање особних амбиција?”¹⁶¹

Др. Бибер с друге стране наставља да, у предговору за „*Ни рат, ни пакт*”, развија тезу о томе како је Стојадиновић у својој суштини био фашиста:

¹⁶⁰ М. Стојадиновић, нав. дело, XXVII-XXVIII стр.

¹⁶¹ Џ. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, 113, 121 стр.

„ Је ли Стојадиновић стварно тежио фашизацији своје странке и земље уопште? Је ли он морао да сиђе са власти, како су то у своје време сматрали Херман Геринг, Галеацо Ћано, бугарски цар Борис и други, пошто је кнез Павле желео да предухитри учвршћење фашистичке диктатуре. Стојадиновић нас у својим меомарима уверава да су поздрав „вођа” измислили неки Цветковићеви пријатељи, да је он то забранио, да је фашистичка инсцениација дочека Ћана спроведена по директиви Цветковића, да су униформисане формације имали и Мачек и Коришец, и да у једној многонационалној држави фашизам уопште није било могуће увести. Сваки народ, према Стојадиновићу, могао би да има свог народног вођу, али се нико није би могао наметнути другима. Овакво размишљање на први поглед је доста логично. Познато је да је фашизам у правом смислу речи дошао на власт у више мање хомогеним националним државама, изажавајући интересе пре свега ситне буржоазије тих нација... Тачно је и то да су униформисане формације, које су направиле такав утисак на Ћана јануара 1939. године у ствари бројале само 300 младића, који су трчали од железничке станице до седишта Главног одбора ЈРЗ... Међутим такве спољне манифестације могле су се приметити и на оном великом предизборном збору ЈРЗ у Новом саду у недељу 13. новембра 1938, на збору који се, приказан на филмском журналу, како нас сада обавештава Стојадиновић, нимало није допао кнезу Павлу. „Кнезу је сметала моја популарност у народу”, уверава нас сада Стојадиновић. Али, немачки посланик у Београду Виктор фон Херен, извештавајући о том збору записује да се тада први пут испољио ауторитарни карактер, који је према фон Херену Стојадиновић настојао дати својој странци... Тенденција да се све до најмањих појединости копирају националсоцијалистичке и фашистичке методе при томе се увек и потпуно неприкривено манифестује”.”

Др Бибер оптужује Стојадиновића да је с једне стране говорио Енглезима о потреби изградње двопартијског система у Југославији баш по узору на британски, док је са друге Немцима говорио да се угледа на нацисте, а Италијанима да му је узор фашистичка странка. Бибер се позива на „поверљиви разговор” са дописником гласила нацистичке странке Немачке 3. октобра 1936, у коме Стојадиновић *наводно* каже:

„Јесте ли приметили како ја имитирам Хитлера?”¹⁶²

Са једне стране стоје странице које су исписивали актери и сведоци догађаја у првој Југославији, док се са друге помаља историографија настала након 1945, и која носи своје идеолошко обележје. Тешко је анализи лика и дела Милана Стојадиновића приступити објективно, узимајући у разматрање само једну од ове две стране. Могло би се рећи да је Хоптнер, као посматрач извана, представљао својеврсну тампон зону за идеализацију Стојадиновића као „највећег премијера којег је Србија икада имала”, али и за његову потпуну фашизацију и демонизацију. Опаска коју даје у свом делу *„Југославија у кризи”*, тврдећи да је он био *„реалиста* који је радио у интересу своје државе”, можда је и најважнији допринос који је Хоптнер дао разумевању Стојадиновићеве политике у смутним временима порађања Трећег Рајха, без обзира на све њене спољашње манифестације.

М. Ј. Стоимировић у контексту контроверзних Стојадиновићевих шаховских покрета приближавања Немачкој приказује парадигматични дијалог са тадашњим амбасадором краљевине Југославије у Берлину, Ивом Андрићем:

„ Андрић ми је рекао да Председнику подмећу да је германофил. Председник је рекао Андрићу: „ Ја морам да будем обазрив према Немачкој, јер нећу да сам чекам ту аждају на Дунаву!”¹⁶³

Затечена привредна ситуација и економски успеси владе

Какве је економске прилике Стојадиновић затекао као премијер?

„ Предратна Србија, као претежно пољопривредна земља, зависила је не само од добре жетве, већ исто тако и од међународних цена на тржиштима. Скоро 85%

¹⁶² М. Стојадиновић, нав. дело, XXVIII-XXX стр.

¹⁶³ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 139 стр.

становништва бавило се земљорадњом или стошарством. Земља се обрађивала веома примитивно, орало се воловском запрегом а жњало руком. Вршидба се обављала на гувну, са коњем који се непрестано вртео у круг и својим копитима истеривао зрно из класова... Прилике на селу знатно су се измениле после уједињења и то на штету српског сељака. Требало је заштитити домаћу индустрију из Хрватске и Словеније, што је имало двоструко неповољне последице. С једне стране куповала се скупља и лошија домаћа роба, а с друге наш извоз аграрних производа наилазио је на теškoће, којих пре тога није било. Тако, на пример, наше вино није могло да се извози за Чехословачку и Немачку, зато што смо били ставили прохибитне царине на њихово пиво. На то су те две земље одговориле драстичном царином на наше вино. Међутим, у Југославији преко илион становника бавило се виноградарством, а имали смо укупно седам пивара у целој земљи. Ради тога су Чеси и Немци пили лоше вино а ми слабо пиво... Појавили су се нови проблеми. Ваљало је спровести аграрну реформу у пречанским крајевима, уз оштету бивших власника, босанских бегова и војвођанских велепоседника. У Војводини смо наследили и нешто сасвим ново за наше појмове: "сеоски пролетаријат", односно пољопривредне раднике који су живели од својих бедних надница. Њима је додељена земља, бесплатно, да је сами обрађују и живе од свог труда, као наши сељаци у крајевима с ове стране Саве и Дунава. Међутим, ускоро се појавила несавесна пропаганда да ће се тако додељена земља одузети или скупо наплаћивати. Заведени и склони да поверују да им нико неће ништа бадава да поклони, ови нови земљопоседници почели су да продају земљу у бесцење и то махом бившим сопственицима. Морало се донети законодавство ради заштите „паора“, како се тамо називају сељаци.

Главни државни приходи потицали су од пореза, непосредних и посредних, од државног монопола на со, дуван, петролеј и шибице, од царинских дажбина и нешто мало од државних привредних предузећа. Ова последња била су најчешће пасивна, као железнице, па уместо да пружају приход, држава је морала да попуњава њихове губитке", вели Милан Стојадиновић у својим мемоарима.¹⁶⁴

Када се подвуче црта, узимајући у обзир затечено стање и почетне позиције, може се слободно рећи да је привредна политика била најуспешнији аспект деловања

¹⁶⁴ М. Стојадиновић, нав. дело, 493-494 стр.

Стојадиновићеве владе. Последице глобалне Велике економске кризе у краљевини Југославији најозбиљније су се осећале у периоду од 1930-1934, те је новом премијеру запао врућ кромпир да их баш његова влада санира. Стојадиновић се са разарајућим дејством кризе ухватио у коштац економским концептом који је комбиновао *државну интервенцију и јавне радове*. Лансирао је „*Нову економску политику*” која је подразумевала развијање сопствене индустрије и прераду сирових материјала у земљи, отварање нових и реорганизовање многих постојећих фабрика. У том смислу, његови највећи подухвати су били изградња нове ваљаонице и високих пећи у Зеници, изградња електрорафинерије бакра у Бору, реорганизација фабрике целулозе у Дрвару, изградња фабрике алуминијума у Лозовику, подизање топионице олова у Трепчи. Рударство и прерада метала давали су посебно видљиве резултате. 1938. године Југославија заузима *друго место у Европи* по производњи *цинка*, а *прво место* по производњи оловне концентрисане руде и производњи *бакра*.

Велика средства су улагана у поменуте јавне радове што неодољиво подсећа на амерички „*New deal*”, који је спровео председник Рузвелт почетком тридесетих година. Држава је била и наручилац великих послова и послодавац и организатор откупа производа. Држава је такође преко *Поштанске штедионице*, *Државне хипотекарне банке* и *Народне банке* пласирала милијарде у изградњу железнице, путне инфраструктуре и јавних зграда. У пољопривреди, толико важној за прву Југославију имајући у виду огроман проценат пољопривредног становништва, Стојадиновић је мудро обезбедио државну интервенцију кроз монополе за пшеницу, опијум, воће и уљарице, те помоћ приватницима кроз откуп стоке. Будући да је према подацима из 1932. године било преко 800 000 презадужених сеоских домаћинстава, Стојадиновић доноси *Уредбу о ликвидацији сељчких дугова*, којом све дугове према повериоцима преузима *Привилегована аграрна банка*. Ово је био још један генијалан маркетиншки потез нове владе, с обзиром да је презадужени сељак већ одавно престао да плаћа дугове. Тако је заправо држава, кроз преузимање сељачких дугова од банака, помогла самим банкама које су запале у проблем. Све је, у суштини, за сељака остало исто, осим пропагандних вести у новинама о тобожњем великом успеху уредбе.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Б. Симић, нав. дело, 42-44 стр.

Политичке и медијске „слободе”

Време Стојадиновићеве власти не може се сматрати периодом цветања политичких и медијских слобода. Штампa је била под контролом његовог пропагандног апарата, опозиција се налазила под сталним притисцима, полицијски органи су будно мотрили рад њених првака и организацију зборова, док су их медији игнорисали, странкама опозиције су одузимања финансијска средства, док су запослени у државној управи били уцењивани чланством у ЈРЗ да не би остали без посла. С друге стране, тешко је оцењивати демократичност власти Јерезе тридесетих година прошлог века на темељу данашњих критеријума. Држава је била млада, веома хетерогена по питању пређашњег државно-правног искуства, верске припадности и економске развијености. У њен састав су улазиле како територије које су већ 50 година биле самосталне, попут Србије и Црне Горе, тако и оне које су биле у саставу Аустроугарске и Отоманске империје. Југославија је била исцрпљена од ратова и вапила је за политичком стабилношћу. Међутим, сложени српско-хрватски односи су стављали омчу око врата свакој политичкој гарнитуре, старе структуре попут муслиманских бегова грчевито су се бориле да задрже привилегије, док је сиромашно сељаштво грцало у дуговима. Ни све то као да није било довољно, па су младу југословенску државу са све већим интензитетом притискале велике експанзионистичке силе које су се претећи помањале на њеним границама. Како је сам Стојадиновић видео стање политички и медијских слобода и своју улогу у изградњи институција? :

„ Али док сам с једне стране настојао да оживим зачмалу привреду и да земљу поведем ка општем напредку и благостању, дотле сам, с друге стране, спровео потпуну демократизацију земље, у духу традиција радикалне странке. Од 6. јануара 1929, на све до мог доласка на власт, била је забрањена свака, па и најмања политичка активност, изузев у оквиру монополистичке, владине странке ЈНС. Била је заведена најстрожија цензура и листови нису смели да објаве, под претњом забране, ништа што цензори не би претходно одобрили. А они су били завели систем по угледу на Абдул Хамида, код кога је постојао извесан број забрањених речи, које се ни у ком случају и ни под каквим

околностима, нису могле употребити. Код југословенских цензора била су забрањена имена „бивших” политичара, као и ма какав рад забрањених странака. Појам „бивши² политичари означавао је опозиционаре пре шестојануарском режиму.

Премда су за време моје владе остали на снази ранији политички закони, њихова примена је била сасвим либерална. Тако је био омогућен слободан рад свима бившим странкама, без обзира што се то косило са постојећим законским прописима. Већ и сама моја странка, Југословенска радикална заједница, која се састојала и три „забрањене” племенске, па и делимично верске странке, била је у супротности са словом закона. Политички живот је нагло узео своје раније размере и листови су поново били препуни политичких вести. Сви су могли несметано да држе зборове под ведрим небом, а штампана је придавала исти значај говорима и изјавама опозиционих политичара, колико и владиним присталицама.”¹⁶⁶

Оптужбе за неприступачност Стојадиновића

Ни Милан Стојадиновић, као сваки лидер, није био имун на оптужбе за „неприступачност”. И сам М. Ј. Стоимировић тврди да је то била његова велика мана:

„ Видео сам вечерас Цветковића из Њујорка који ми вели: „ Ја четири месеца чекам да будем примљен код Председника.” Неко ми рече: „ Министар правде га три месеца вија да му да оставку.”

С ким и у чему проводи време тај човек? - то је питање. Он га дели на разговоре са својим ишурцима Чолак-Антићем и Казимировићем и са својим братом. Посланици, сенатори- сви вичу на његове шефове кабинета. У ствари, Стојадиновић је заиста врло неприступачан. Он се изоловао и не воли никог да види ко не долази да му прича нешто

¹⁶⁶ М. Стојадиновић, нав. дело, 498 стр.

интересантно или да му ласка (Његов брат Драгомир ми вели: „ Брат не воли песимисте, он воли само оне који су устању да му створеоптимистичку атмосферу.”)

Вечерас сам срео Драгу Јефремовића. Он ми вели: „ С твојим Миланом је свршено.” Ја не могу да дођем до Стојадиновића. Он је, међутим, нашао времена да прими Јоцу Поповића из Пресбироа и да с њим остане тако дуго да се овај хвали да је био код Председника два сата, а разговарали су о некаквом филму о Председнику!!!”¹⁶⁷

Тешко је отети се утиску да свако жели да ужива у друштву председника. Међутим, неретко лидери изгубе критеријум о приоритетима, мислећи да ће баш њихова власт вечно трајати. Тада изазивају гнев код дојучерашњих сарадника и присталица, који тешко подносе чињеницу да више нису неопходни као што су некад били, а да су неки нови „ласкавци” са атрактивнијим „поклонима”, постајали нови први трубадури на двору.

Унутрашња политика

Може се рећи да унутрашњу политику владе Милана Стојадиновића карактерише „либерална примена“ закона из периода шестојануарске диктатуре краља Александра. Најзначајнији закони који су третирали политичке слободе нису измењени, али у великом броју случајева нису ни примењивани. У том смислу је слобода за опозициони рад ипак била значајно већа, без обзира на чињеницу што опозиционе странке нису постојале формално. Одржаван је велики број јавних опозиционих збора, који додуше нису бивали пропраћени у медијима. Од 1935-1939. осетно је поновно буђење страначког живота, које се понајбоље илуструје управо у великом броју одржаних збора. Тако је, на пример, само у једној недељи новембра месеца 1937. одржано 150 оваквих скупова. Од тог броја, владајућа Јереза одржала је 15, водећа хрватска странка ХСС 27, а Јенеса и Удружена опозиција по 7. С друге стране, оштра цензура штампе, притисци државног апарата и јавно гласање били су наличје Стојадиновићевог режима. Тако Тодор Стојков

¹⁶⁷ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 143-144 стр.

тврди како је Стојадиновић ишао обрнутим смером од својих обећања. Започео је мандат негујући приличну толеранцију, да би се, приближавајући се крају, опредељивао за све недемократскије методе. Тако је наместо обећане демократизације земље све више примењивао методе шестојануарске диктатуре. Писац га овде оптужује и да је употребљавао методологију „својих савезника у Берлину и Риму”, што је по њему још више утицало на обарање популарности премијера у народним масама. Ипак би се могло закључити да је Стојадиновићев владавински систем био демократскији од шестојануарског, али не и демократски у својој суштини.¹⁶⁸

Стојадиновић и „хрватско питање”

Стојадиновић није игнорисао постојање хрватског питања, већ се трудио да се ухвати у коштац са њиме. Његови саговорници на том послу могли су да буду једино Хрватска сељачка странка и њен вођа Владко Мачек. Мачек се у време Александрове диктатуре, супротстављањем концепцији „интегралног југословенства”, наметнуо као кључни представник хрватског народа. Иако је заједнички именитељ покрету којем је стајао на челу био одбијање централизма, треба поменути да је овај политички блок у Хрвата био доста хетероген. Мачек је морао да балансира између фракција које су желеле компромис са Београдом и крајње деснице (франковаца) који су одбијали постизање било каквог решења унутар краљевине Југославије. И све док се налазио у опозицији, Мачек је имао лагодну позицију. Како су његови основни захтеви на повраћај у стање од 1918. године и расписивање избора за Уставотворну скупштину за владајуће елите у Београду били неприхватљиви, унутрашња кохезија у хрватском политичком корпусу постајала је све јача. Међутим, иако је Стојадиновић решавање *хрватског питања* поставио као један од централних задатака своје владе, на том плану није постигнуто ништа. Осим једног састанка између њега и Мачека који није дао резултате, нових сусрета између њих није било. Стојадиновић је био спреман да понуди Мачеку улазак неколико министара из

¹⁶⁸ Б. Симић, нав. дело, 38'39 стр.

редова ХСС у нову владу. То је била политика „малих решења”, заснована на Стојадиновићевој идеји да решење односа са Хрватима одложи до пунолетства младог краља Петра, како би их потом довео у шах мат правећи споразум са Берлином и Римом на спољнополитичком, односно са ЈМО и СЛС на унутрашњем плану.¹⁶⁹

Како је сам Стојадиновић видео свој први и последњи сусрет са вођом Хрвата Мачеком?:

„Крајем 1936 извршени су општински избори у целој земљи и они су показали да је Југословенска радикална заједница већ ухватила корен у народу. У српским, словеначким и босанско-муслиманским крајевима, већина бирача изјаснила се за кандидате ове нове странке, у ствари наследнице трију старих. У крајевима где живе Хрвати, велика већина гласала је за кандидате Хрватске сељачке странке, чији је шеф био др Влатко Мачек.

После овог успеха моје странке, изгледало ми је да је дошао моменат да ступим у директан додир са др Мачеком. Обојица смо несумњиво били претставници народа. Са Мачеком је, пре мене, одржавао везе кнез намесник Павле, са мојим знањем и у договору са мном.

Мој сусрет са Мачеком био је тако удешен да не изгледа ни као да ја њему идем у посету у Загреб, ни као да он мени долази у посету у Београд. Договорено је да се сусретнемо у ловачкој кући индустријалца Deutsch-Мацељски, на граници између Хрватске и Словеније, у малој шумици недалеко од железничке пруге Љубљана-Загреб, близу станице Брежице.

Наредио сам Бану др Ружићу у Загребу, да не предузима никакве полицијске мере осигурања у погледу на моју личност, да сва та питања остави самом домаћину и Мачеку. Ја сам тамо отишао потпуно сам, у пратњи једино шефа кабинета др Драгана Протића.

Док смо од железничке станице ишли као ловачкој кући приметио сам мале групице од 2-3 сељака, наоружане батинама. То су били људи из Мачекове ”Сељачке заштите”, који су осигуравали пут и целу околину места где смо се имали састати.

Ја сам био обучен сасвим неформално, у ловачком оделу, са knickerbocker панталонама, пошто сам претпостављао да ће и Мачек бити у обичном оделу. И одиста, затекох га у

¹⁶⁹ Исто, 39-40 стр.

оделу затворено мрке боје, од грубе тканине, сличну униформи робијаша по југословенским казним заводима. Он мисли да тиме највише импонира својим присталицама и да бар по својој спољашњости подсећа на сељака кад већ није по свом звању. Капут, прслук и кошуља били су му раскопчани... У малој, ниској, полумрачној соби почесмо наш дуги разговор...

- Таква кристализација народних расположења на националној бази, биће здрава основица за уређење и сређење свих наших унутрашњих питања. Моја би жеља била да се настави тамо где су били започели Пашић и Радић 1925, које други ометаше да истински српско-хрватски споразум до краја у дело приведу. Међутим, међународни положај Југославије после смрти краља Александра био је несређен, непријатељи са свију страна, и тако сам тим проблемима морао да посветим своју пажњу на првом месту.

Затим само изложио смернице моје спољне политике: сређивање односа са Италијом; приближавање Немачкој нарочито на привредном пољу: јачање односа са савезницима из Балканског пакта, са тежњом да и Бугарска уђе у тај пакт; одржавање Мале антанте у границама предвиђеним уговором; никакве политичке или војне савезе са било којом од великих сила, препуштајући њима да саме међу собом уреде своје односе и реше спорна питања.

Мачек је сва та моја излагања примао са отвореним знацима одобравања. На крају мог експозеа убацио је једну нову идеју: да би у споразум или савез Мале антанте и Балканског пакта требало увући и Пољску.

- Тако би- рече он- био створен један моћан блок сељачких држава од Балтичког до Јадранског мора...

Ту је можда проговорило његово, делимично, пољско порекло. Онда пређосмо на питање наше унутрашње политике, и док сам ја о спољној политици водио прву реч, сад преузме иницијативу др Мачек. Очевидно се он ту виче осећао “код своје куће”.

По њему, на прво место, има да се преуреди цела државна организација и да се од принципа унитарне државе пређе на принцип федерације.

Ја на то приметих да за такву промену постоји, пре свега, теškoћа у Уставу од 1931, који је писан у духу унитарне државе. Чак и кад бисмо се сложили да га треба мењати, велико је питање да ли је опортуно да се такве дубоке промене врше под владом Намесништва. Пре би се могло сматрати да би намесници имали да предаду младом Краљу, кад ступи на престо, онакво државно уређење какво су га затекли...

- Напротив- одврати живо Мачек.- Дужност је намесника не само да очувају опстанак државе, него и да га ојачају. Ако се овако продужи, они ће довести у опасност и једно и друго. Што се тиче саме процедуре, кад је краљ Александар септембра 1931 могао сам, по својој вољи, да октроише један Устав, утолико пре може то да уради народ претстављен у својим политичким партијама. Ако се ми сложимо и намесници даду свој пристанак, ко је онда противан?

- Веома жалим, али ја тим путем не бих могао да идем, нити тако што намесницима да саветујем.

- Грешите- рече Мачек убедљивим тоном. Баш Ви лично требали бисте да се ставите на чело тог покрета. Око Вас би се сви скупили. Онда би цела ствар ишла без икаквих теškoћа.

Ја сам се, међутим, до краја одлучно одупрео идеји др Мачека.

- Ја Вас потпуно разумем и сматрам да Ви, у садашњим приликама, на челу Хрватске сељчке странке, друкчије не можете говорити. Али разумејте и Ви мене. Ја лично сматрам да је Југославија, децембра 1918, требало да се формира на бази Протићевог уставног пројекта, који је предвиђао широке народне самоуправе у историјским границама, чувајући државно јединство, али одбацујући централизам. Сада, међутим, после 20 година заједничког живота и после прокламовања два Устава, оног из 1921 и овог из 1931, оба на бази унитарне државе, изгледа ми сасвим немогуће враћати се на 1918, како Ви предлагате. Као Пашићев сарадник раније, а као претсетник владе сада, ја сам стао отворено и недвосмислено на страну браниоца садашњег државног уређења. Мени лично апсолутно је немогуће да свој став сада мењам. Али ћу Вам предложити нешто друго. Наставите Ви свој савез са србијанском опозицијом, тако да се у земљи створе два велика покрета: један унитаристички, други федералистички. Таквих

ситуација било је и у другим државама, на пример у Великој Британији, у питању Ирске. И Ви и ја остаћемо на својим садашњим становиштима. Ову садашњу, уствари Јевтићеву Народну скупштину, немогуће је дуже задржати у животу. Њу ћемо распустити и ићи на сасвим слободне изборе, па нека народ пресуди између те две политике. Тако ће се видети снага појединих партија у народу и ко у име њега има право да говори. Онда ће намесници, а и Ви и ја, имати да изведемо одговарајуће “наравоучење”, и видећемо шта има да се ради.

Ова моја идеја имала је успеха.

- А када би се имали ти избори да изврше?- упита он.

- Врло брзо- одговорих. – На пример у јесен ове године.

- Али свакао не са овим изборним законом!- узвикну Мачек.

- Сигурно да не! Спремићемо нови изборни закон. Ја ћу Вам га претходно поднети на увид и оцену, па ћемо после ићи на изборе.

- Добро- рече Мачек смиреним гласом. Али молим пожурите са тим пројектом да ми га пошаљете што пре.

На томе је завршен наш разговор. Ако нисмо дошли до споразума о томе како да се реши хрватско-српско питање, ми смо се ипак споразумели којим путем да се иде па да се до тог споразума дође. То је био пут демократски: конзултовање народног мишљења путем нових избора за Парламенат...

Том приликом видео сам се са њим први и последњи пут. Он је на мене оставио утисак човека који искрено мисли оно што говори. Убеђен је да је на правом путу и са тога пута ништа га не може скренути. ¹⁷⁰

Из овог детаљног приказа јединог разговора вођеног између Стојадиновића и Мачека, може се закључити да су вође српског и хрватског народа имале тврде позиције. Ниједан није желео да одступи од својих ставова. Можда из чистог опортунизма, или из уверења, тек Стојадиновић није показивао превелики интерес да хитно решава хрватско питање,

¹⁷⁰ М. Стојадиновић, нав. дело, 465-470 стр.

ако је уопште и намеравао да га икада реши на компромисан начин. Стиче се утисак да је предлог о двопартијском систему, засигурно формиран и под утицајем његовог британског искуства из временаведеног у Лондону, био оруђе за замазивање очију Мачеку и ново одлагање решења српско-хрватског односа. Стојадиновић се припремао за велико прекомпоновање на геостратешкој карти Европе, и желео је да га дочека као доминантни политичар у земљи, очекујући да ће се правилним постављањем према Хитлеру, наћи у позицији да хрватски проблем решава из позиције јачег. Међутим, све ове његове амбиције биле су проблематичне за кнеза намесника Павла, који је несумњиво са протоком времена губио поверење у свог премијера. Ауторитарне тенденције и наметање у јавности као политичког вође чврсте руке, нису биле од помоћи Стојадиновићу у његовом односу са круном. Павле је био и забринут бројним упозорењима да Стојадиновић, под утиском пријатељства са италијанским министром спољних послова грофом Ђаном, има амбицију да политичке односе у краљевини форматира баш по угледу на Италију. То је подразумевало да је италијански краљ *Виторио Емануеле III* (савојска династија) био потпуно подређен Мусолинију, коме је претходно поверио формирање владе, да би након тога овај постао апсолутни и неконтролисани владар Италије. Павлу се засигурно није допадала идеја паралеле са нејаким италијанским краљем.

Нема сумње да је Стојадиновићева влада била прва од проглашења шестојануарске диктатуре која није негирала постојање хрватског питања. Нови премијер се определио за постизање споразума са Мачеком, допуштајући снажење његове ХСС, која је то обилато користила оснивајући сопствене безбедносне јединице у виду “*Сељачке заштите*”, али и гласило странке “*Хрватски гласник*” и то у времену када је цезура медија била широко распрострањена. За Стојадиновића јачање франковаца у Хрватској није представљало проблем, већ средство за притисак на Мачека како би га принудо на компромис са Србијом. Међутим, формула “*Један народ, једна држава, један краљ*” довољно говори о томе колико је он заиста био заинтересован за преуређење Југославије. Само одбијање уставних промена пре Петровог пунолетства последица је политичке школе коју је усавршио у Радикалној странци Николе Пашића. Мачеку је, баш као и 1925. Пашић Радићу, нудио неколико министарских места и формирање новог кабинета, уз доношење новог изборног закона (и расписивање избора на основу њега) и обећаних нових закона о слободи политичке мисли и удруживања. Тако је Стојадиновић покушао да одигра са

Мачеком потез нудећи му шаргарепу, односно “мало решење”, одлажући Мачеково “велико решење” о преуређењу државе за после пунолетства младога краља. Врло је реално да Стојадиновић никада не би пристао на федерализацију земље, што се да закључити и из његовог става да је лек за Југославију “време и само време”.

*“Уколико је могла Бизмаркова Немачка, уколико је могла Италија да се уједини и опстане, зашто не би могла и Југославија”, мислио је премијер Стојадиновић.*¹⁷¹

Тодор Стојков сматра да су и Стојадиновић и кнез Павле били одлучни противници федералистичког уређења државе, и да га никада не би дозволили. Обојица су у федерацији видели велику опасност по будућност државе, игноришући тако захтеве опозиционих кругова, нарочито оних из Хрватске. Међутим, обојица јесу били спремни за систем широких аутономија у појединим деловима краљевине, и то је најдаље што су били спремни да иду у погледу преуређења државне структуре.¹⁷²

Односи са Антоном Корошецом

*„Тачевић ми вели: Корошцу није пријатно да Стојадиновић добија на изборима, јер то приближује споразум са Хрватима, а у томе случају Словенци имају бити жртвовани, и зато Корошец ради да или ослаби Стојадиновића или да потисне споразум са Хрватима.- Све су то ствари очајно компликоване, ствари изван логике и у логици ствари.”*¹⁷³

Антон Корошец, свештеник римокатоличке цркве и политички лидер словеначких клерикалаца био је једна од кључних фигура југословенске политике пред други светски рат. Уз Корошчеву и подршку његове Словенске људске странке (СЛС), Стојадиновић је успео да заједно са лидером муслимана из Босне и Херцеговине Мехмедом Спахом и његовом Југословенском муслиманском организацијом (ЈМО) формира нову партију ЈРЗ.

¹⁷¹ М. Радојевић, нав. дело, 127 стр.

¹⁷² Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд, 1985, 124 стр.

¹⁷³ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 80 стр.

Јереца никада не би успела да преузме узде од ЈНС, да није било са једне стране подршке круне оличене у кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу, а са друге Антона Корошеца као лидера Словенаца. Вешто користећи сукоб између Срба и Хрвата око устројства младе југословенске државе, Корошец се трудио да увек буде саставни део свих владавинских комбинација, како би за Словенију извлачио максималну корист. Етнички углавном хомогена територија Словеније није се суочавала са изазовима који су оптерећивали просторе хетерогених области у Хрватској и Босни и Херцеговини. Тако је Корошец имао широк маневарски простор у којем је неретко био важан ослонац круне у креирању владавинских комбинација, опкољавању Хрватске и спутавању преамбициозних српских политичких лидера.

Милан Јовановић Стоимировић водио је занимљив разговор 13. јуна 1937. са Стојадиновићем о Корошецу:

„Пређосмо на рећ и о Корошцу. Рекох:

- Изгледа да ме он слика понегде као комуниста!

- Ах, он свакога ко му се не свиди слика као комуниста!... узвикну љутито Председник. Морао сам да га оштро опоменем последњих дана!... додаје он, мислећи ваљда на сукобе у Словеначкој.- Запамтите једном за свагда: Ми и Корошец смо заједно, али је он једно, а ми сасвим друго. Запамтите то, Јовановићу, понављам вам, једном за свагда... Са његовим клерикализмом не може даље да иде овако као до сада. Ја то не дозвољавам. Он је видео да су се Хрвати узмували, па се боји да ми нешто не дамо Хрватима, а да то исто не добију Словенци! Витлања по Словеначкој ми се ни мало не свиде. Данас су запалили соколски стадион у Љубљани. Ја то мотам да осудим и да Корошца вратим на своје место.”¹⁷⁴

¹⁷⁴ Исто, 137-138 стр.

Стојадиновићева спољна политика

„ 7. VI 1937... Увече на пријему у част Von Neurath-a, немачког министра спољних послова у Гардијском дому...- Председник је био натмурен, нерасположен. Уверавао је Андру Милосављевића из Политике да он мора да води политику неутралисања Југославије, “ пошто би свака друга политика била ризик и лудост.” Каже : “ Ја сам веран свима нашим савезницима, али ја нећу да будем оруђе ником од њих. Ја задржавам право да мислим својом главом. Ја нећу да се везујем ни за какве блокове и осовине, јер не знам ко ће с ким бити у случају рата. Замислите шта ће бити ако сутра букне нека револуција у Немачкој? Или ако се Немачка ипак споразуме с Русијом?... Зашто да ја будем међу онима који ће бити остављени на цедилу?” (Андра Милосављевић га је тупо слушао, не противречећи, нити пак одобравајући.) Председник је настављао : “ Ја хоћу слободу акције и става. Хоћу пријатељство са целим светом. Нећу да се осврћем на француске љубоморе и на то што пишу против мене плаћена пера у Паризу. Ја имам своје тачно мишљење и о г. Пертинаксу и о гђи Табуи. Они пишу по команди из Москве. Ја нећу да ми ставове диктира Москва!... Французи немају разлога кад тврде да сам ја ма кога издао. То није тачно. Ја сам за време санкција био мањи од макова зрна. Извршио сам сваку нашу обавезу. И био сам срећан што се Италија сручила на Абисинију, што је отишла у ту авантуру, која ће је црпили читаву једну деценију... За то време, ми ћемо се економски ојачати, социјално средити, војнички спремити. Јер облак који је отишао на Абисинију, био је у ствари спреман за нас, он је те муње, громове и градобитину требао да проспе на нашу главу...” Also sprach Stojadinović! ¹⁷⁵

Стојадиновић је поред дужности премијера обављао и функцију министра спољних послова, водећи активну спољну политику. Њен темељ су били билатерални споразуми, постепено удаљавање од традиционалног српског савезника Француске и приближавање Берлину и Риму. Посланик Немачке у Београду, фон Херен, као приоритете Стојадиновићеве спољне политике окарактерисао је осигурање од Бугарске и Мађарске кроз регионалне пактове у виду Балканског пакта и Мале антанте, али и осигурање Југославије у односу на Италију кроз јачање односа са Немачком и лабави ослонав на

¹⁷⁵ Исто, 130-131 стр.

Енглезе и Французе. Нема сумње да Стојадиновић овакву политику није могао да конципира и води без сагласности кнеза Павла, али и Британаца који су на кнеза намесника имали одлучујући утицај. „*Чување старих и стварање нових пријатељстава*”, била је омиљена Стојадиновићева спољнополитичка крилатица. На овакву спољнополитичку оријентацију краљевине утицале су нове околности које су се рађале у Европи. Слабљење Француске и Друштва народа, односно јачање Италије и Немачке, уводили су Европу по Стојадиновићевим речима прожетим хумором, из стања колективне безбедности у „*колективну несигурност*”. Он није желео да подређује Југославију интересима великих сила које нису могле, а можда нису ни желеле, да јој помогну пред нарастајућом силом оличеном у нацизму и фашизму. Са те полазне премисе Стојадиновић је вукао све своје потезе као министар спољних послова.

Најважнији билатерални уговори закључени су са Бугарском и Италијом почетком 1937. Споразум са Бугарима, познатији као „*Пакт о вечном пријатељству*”, за Стојадиновића је био важан будући да се њиме Бугарска одрекла претензија на Цариград (данас Димитровград), Босилеград и југословенски део Македоније и обећала подршку југословенским аспирацијама на *Солун*. Солун је био вечита тежња српске политике, могло би се рећи још од времена *Душановог царства*, коју је следио и Милан Стојадиновић. Стојадиновић је, међутим, опрезно приступао традиционално варљивим односима са Бугарима. Паралелно са „*Пактом о вечном пријатељству*”, он је припремао војне конвенције са Турском и Румунијом, за случај да се покаже потреба за интервенцијом против самих Бугара.

Југословенско-италијански споразум обезбедио је Стојадиновићу признање граница краљевине од стране Рима, гаранције за извесна мањинска права Југословена у Италији, сузбијање усташког покрета и трговински споразум. С друге стране, за Мусолонија је овај споразум био део италијанске „шире слике”, која је подразумевала одвајање Југославије, а затим евентуално и Румуније од Мале антанте и Балканског споразума, што би све требало да зада ударац француским и чехословачким интересима на Балкану.

„*Чување старих пријатељстава*” подразумевало је продужење споразума са Француском 1937 (првобитно потписаног 1927. на период од 10 година), те Стојадиновићеву посету

Лондону исте године. Све то није много помогло да Стојадиновић не почне да постепено губи поверење у Паризу и Лондону.¹⁷⁶

Политика према Немачкој

У односима са Немачком лежи кључна разлика између Стојадиновићеве и спољнополитичке оријентације свих претходних краљевских влада. Значајно је унапређена, пре свега, трговинска сарадња која је обављана путем клиринга. Југославија је увозила производе немачке индустрије, док је немачко тржиште постало главна тачка за извоз југословенске пољопривреде. Односи су до те мере напредовали, да је 40 % укупног југословенског увоза отпадало на Немачку у 1938. години. У периоду од 1936-1939, југословенски увоз из немачке порастао је са 23,7% на 50%, а извоз са 26,7% на 49,9%. То су биле драматичне спољнотрговинске промене, које су битно диктирале и спољнополитичку оријентацију земље. Стога, иако је краљевина Југославија остала чланица Балканске Антанте (Румунија, Турска, Грчка, Југославија) и Мале Антанте (Чехословачка, Румунија и Југославија), ово чланство је изгубило дотадашњи значај. Пормене које су потресале Европу мењале су некадашње приоритете Југославије да се кроз поменуте савезе осигура од мађарског и бугарског ревизионизма. Судбина граница краљевине сада је зависила од Хитлера и Мусолинија, будућих владара континенталне Европе.¹⁷⁷

Стојадиновић је одговарао на приговоре о приближавању Немцима како он води *југофилску*, а не германофилску, англофилску, италифилску или франкофилску политику. Био је то згодан одговор, уобичајен за лидере са ових простора кроз разне епохе.¹⁷⁸

Стојадиновићев шеф пропаганде М. Ј. Стоимировић дао је у свом „Дневнику” поглед из перспективе премијеровог сарадника управо на Хитлера, бацајући можда и другачије

¹⁷⁶ Б. Симић, нав . дело, 34-35 стр.

¹⁷⁷ Исто, 36-37 стр.

¹⁷⁸ Исто, 197 стр.

светло на однос тадашњег југословенског режима према Немачкој. Он је приликом посете Нирнбергу, присуствовао и Хитлеровом митингу 12. новембра 1938:

„ Увече је био говор Хитлеров, луд, пуст и нетактичан говор, иако је он иначе један тактични хистерик. Употребио је рђаве изразе за Бенеша. Свет је био згранут, чак и сами трезвенији Немци. Имао сам утисак да он не може да израсте из улоге једног обичног партизана, да њега интересује само његов предмет, да није у стању да дође до једног вишег личног достојанства. Нешто женствено побеђује у њему. Уместо државног поглавара из њега говори проповедник, полемичар, новинар. Он устаје на большевизам и на капитализам, на масоне и на католике, на демократе и на аутократе. Збрзава, заплиће, противуречи, смољави, заговнава. Док ми то слушамо, у бочној соби до нас Hitler-Jugend игра карте. О лажи, о вечита људска комедију! Хитлер изговара похвале сам себи, као да је мало оних који га хвале! Он не уме да се заустави, не зна за облик кратке алокуције. Он дрнда и гњави. Њега заноси пљесак масе- а то је опасно. У два минута пред 8 увече је био најлуђи. Мени се смучило.- У 10 сати сам узео воз и побегао у Минхен, да тражим себи конач, самоћу, да нађем себе и логику!”¹⁷⁹

Стојадиновић и Аншлус

Промена спољнополитичког курса Југославије била је можда и понајбоље видљива у односу према припајању Аустрије Немачкој, познатијем као „Аншлус”. Председник владе је лично одобрио текст „Крв није вода” објављен у партијском гласилу ЈРЗ „Самоуправи”, а који је наговештавао прихватање овог чина. Затим је преко шефа Централног прес бироа Луковића упути свој став дописницима из иностранства, а којим појашњава да Југославија Аншлус третира као унутрашње питање немачког народа, и оптужује неактивност великих сила за ову новонасталу реалност. Поред тога, Стојадиновић истиче да је за Југославију

¹⁷⁹ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 209 стр.

Аншлус мање болно решење од рестаурације Хабзбурга, старог страха југословенског народа.¹⁸⁰

Дипломатске вештине

Његова техника у односима са страним државницима и дипломатама била заснована на грађењу присних личних односа. То је било нарочито изражено у односима са грофом Ћаном. Стојадиновић је поруке присности посебно волео да упућује приликом држања здравица, па је тако приликом посете француског министра Бастида алудирао на њихово познанство из времена када ни један ни други нису били на високим положајима. Међутим, он је најбољи утисак остављао на лидере из фашистичких земаља. Тако Црњански сведочи да су се немачке новине утркивале која ће више премијерових фотографија да објави, док је Ћано преко краљевског посланика у Риму поручио Стојадиновићу следеће :

„ Молим Вас изразите моме пријатељу др Стојадиновићу моје дивљење према његовој снажној личности и смелом ставу, који уноси у вођење своје земље. На мене још нико није до сада учинио такав утисак као др Стојадиновић, а моје пријатељство према њему заснива се на некој врсти духовног афинитета. Ја се још увек радујем, што сам у њему нашао тако ненадмашног партнера, а верујем да ће његова, већ сада снажна европска фигура, увек имати да каже своју реч у међународној политици. Изразите му моје истинско поштовање и најпријатељскије поздраве. ”¹⁸¹

¹⁸⁰ Исто, 195 стр.

¹⁸¹ Исто, 194 стр.

Милан Стојадиновић у песми: „Омиљени” лидер?

О пропаганди друге половине тридесетих година у краљевини Југославији сведоче бројне народне песме које су исписивале Стојадиновићеве присталице. Милом или силом, из идолопоклонства или жеље да се задржи или добије „државни посао”, тек у то време нижу се лепршави стихови на рачун премијера Југославије. Тада друштвене мреже и компјутерски програми за величање лидера нису постојали, али је зато и песма била довољно снажно оружје.

87-211

Njegovoj Ekscelenciji
Dr. MILANU STOJADINoviću
Predsedniku Vrh. Vlade
prigodom poseta Malinski
~ ~ ~

Zdravo došo Predsedniče
Kraljevske nam Vlade,
Zdravo došo Spasitelju
Jugoslavije mlade!
Zdravo došo na Malinsku
na to more plavo-
Gdje svi Tebe ushićeno
Pozdravljaju: - Zdravo!

Krčki narod sa veseljem
U moć Tvoju gleda:
Niti Aci, niti Vladku,
Zacjelo se neda...
Jer Ti jesi - Jugoslavije
Kormilar jedini
Koji skijechi staze Kralja
Koj' nas ujedini!

Ispevao 22. Jula 1948

Pineć, Niko, invalid,
(pučki pesnik)
MALINSKA, otac kć

Н А Р О Д Н А П Е С М А

Господину Дру Милану Стојединовићу, Београд.

Гусла моје мој волосу свети
Ево пу нас у руке узети
Да заштитим гласно и слободно И знамра измаштене масе
И да речем признање народно
Навем милом Претојединику владе
Што му дела Европа признаде
Као вођи нашег народа
Где царује слога и слобода
Где царује правда и весела
Од кад дође на управу земље
Осо Милан Стојединовићу
Илади витез велике дубави
Одрам народу и младој држави
Добратворца земље и народа
Милан нам је послан од Господа
Да уреди народ и државу
На постанак знамну управу
Што ће насом земљу управљати
Да држава хо перивој цлати
На темељу ошјесне политике
Намау траже данашње прилике.

Милан чува државне симболе
И мимет Паша Николе.
Бад је Милан ступао на славу
и црну за знаменску команду
Бастероо бунтовнике старе
и дучазе лавце и ризаре
И оне вође лавне политике
и народних маса заводнике
Што нам земљу у црно знамне
И нирадне славе погребине
Све народне заводите масе
И државне испразнише масе
Милан ал је оваје растероо
Бог милосни му је помогао
Да уреди државне проблеме
И све стара што бијашу нама
Милан реви разудио и смео
Он разудио задужено село
Салацина набала алугове
И ошале им се врата дугове
Јон подише многе андушине
Спрочио је колевне мамине

И све друге селачке потребе.
Милан сред братав ожа себе
И знамра измаштене масе
И Народне правке уза се
Окупио на их побратао
Љубав братску сауду је посијао
Милан сазва народна трибуна
Да витешке дужности испуни
Словеначког духовног оца
Дипломату Антона Коренца
Муслимине наму братав крагу
Од свих уза Ошаку Нежмед-агу
Као овога Богом побратима.
Милан ове братав Хрватима
На их вружи руку шавирева
Бјечког кира и ујемисла
Уклопио свако разадриша
Гајешко Хрватског витеза
Јон се ошмо сућик дачек чина
На не Милан и Бачко Мачека
Да доведе у Краљевску владу
Да држава све бутуа признаду
Да је Милан народна геније
И велики вођ Југославије
Што уреди унутра државу
и поштва основцу државу
Као је тако успјех постигнуо
и државни понос подигнуо

Средио је освану политику
Сва Европа мимет државнику
Прихватио је да је вођ народа
И витешки мир и слобода
Он је донос наву Краљевину
Им велику одику и мисну
У Милана на четврто место
Донос је земљу на првенство
На све ошрит мир је паклучио
Трговачкојдуке отворио
Јон му се је ошоро кпунио
Бад је вјесни Саван потискоо
Се Бугарским Претоједином владе
Милан вјерав добарник остала
И доврши велику задлаћу
За овој народ и словенску братав

о л а

ИЗ НАРОДА

Тројица највећих државника наше садашњице.

Кад Црни Облак земљу прекри
Због марседеке тратедије
Кад думњани сви мисљаху:
"Наше земље више није"

Амњетом МУЧЕНИКА
Кога својом БРАТУ даде,
Да Му чува ТВОРЕНИЈУ!
Да Му Она не пропадне!

Да је чува и сачува,
До времена ЖЕЛЕНОГА!
Докле ПЕТАР не порасте,
и земљи ТАТУ својој!

БРАТ власт прими ал' ПАМЕТНО;-
За спас КРУНИ и ДРЖАВЕ,
Изабра БАС три ВЕЛИКАНА
Три највеће УМНЕ главе.

Да Би земљом Управљате,
Док Он влада место Брате,
И док ПЕТАР не ојече,
и ПОЈАХАТ МОЋНЕ хате!

Ви тројица ко три Царе,
Схвати јући ДУЖНОСТ СВОЈУ.
Примите се ТЕМКОГ подла
Да СПАСИТЕ земљу ову.

Примисте се ТЕМКОГ посла!?
У НАЈТЕЖЕ МОЋНЕ ДАНЕ!
Кад думњани свуд мисљаху,
"Да ће свих нас да НЕСТАНЕ"

"Да ће пропаст земља наша
Да јој ДРУГОГ лека није"
Али су се преварили!
Неможе бити МАЛОСИЊЕ!-

Кнез Намесник МУДРА главе,
Знаде ИЗАБРАТ државника,
Знаде ИЗАБРАТ умне главе,
ВРЕЊЕ СЕБИ САРАДНИКА.

На знамет БРАТА својој,
СВЕТОГ КРАЉА МУЧЕНИКА,
Врши мудро НЕУМОРНО
С БАС три славне државника.

Види народ да ЈЕ ДОБРО
Свуд УСПЕХИ на све стране,
Ресцисти се што НЕБАЛА
Наша нико сад да ЛАНЕ.

Јер Би КРУНИ и ДРЖАВУ,
Од пропасти бачувате,
А думњани и злотворе
На све стране УЊУКАТЕ!

Поздрављам БАС:СА "ЖИВЕЛИ"
НА ЧАС ПОНОС И НА СЛАВУ!
"НА СТРАХ БРАГАМ"и свакоре,
Ко не луби земљу ОВУ!

На Мосову марта 1938. године.

"Југословен *Поздрављам*"

Владко Мачек: Почеци

„ Они, који га први пута виде, кажу: „ изгледа несломив у својој непомирљивости и подпун господар самога себе. У његовим одговорима нема попуштања ни дипломације...”

Други опет кажу... „ мален скроман човјек. Први дојам: једноставност и отвореност. Очи и лице привуку човјекову пажњу и не пуштају је.”

Бијела коса, прерано посиједила, говори о тамницама, о путевима међу бајунетама, на крају којих путева је могла чекати слобода или смрт...

Јест, то је др Владко Мачек!

Др Владко Мачек рођен је 20. сријња 1879. године у Јастребарском, као син инженира Ивана Мачка и Иде рођ. Матасовић, кћерке граничарског капетана. Пучку школу полазио је у Јастребарском, средњу школу у Загребу, гдје је свршио право и промовиран на ћаст доктора права 1903.године. Затим је прешао у судачку службу, па је као млади судач служио у Загребу, Петрињи, Самобору и Иванцу. У тој је служби био до 1905. г., па се је након тогао посвјетио одвјетничком звању. Као одвјетнички перовођа био је у Крапини, а касније као одвјетник у Св. Ивану Зелени све до почетка рата. За вријеме рата боравио је на фронти, а после рата је отворио одвјетничку писарну у загребу...

Политиком се почео бавити већ 1903. г., као присташи Хрватске Сељачке Странке. У странци је постао једним од првака, па је г. 1920. изабран за подприједседника странке. Почетком године 1919. био је затворен све до вељаче 1920. То је било због познатог меморандума на председника мировне конференције Wilsona. За вријеме злогласне „Обзнане” био је опет пола године у затвору. Дне 23. Вељаче 1927. г. изабран је за председника Обласне самоуправе загребачке области.

У своје слободно вријеме др Мачек се бавио литерарним радом, па данас имамо много његових пјесама и пријевода. Студирао је славенску књижевност, а нарочито руског писца Лава Николајевића Толстоја...”

Мачек је био под утицајем размишљања Толстоја, па је тако о његовом животу и раду писао како је, док је као студент боравио у Кијеву, посетио извесну племићку забаву. За сво то време га је, док се забављао са дамама и испијао скупа вина, по цичој зими чекао његов кочијаш. Кочијаша је пронашао напола смрзнутог наредног јутра, и једва га повратио свести. То је младог Толстоја подстакло на размишљање о неправедним друштвеним односима између оних који попут њега „*ништа не раде и нико не користе, проводећи читав живот уживајући у свим добрима овога света*” и људи попут његовог кочијаша који граде, раде и трпе зиму и глад. Толстој је закључио да су овакви друштвени односи могући будући да се читав друштвени поредак темељи на грубој сили, коју као и свако зло и сваки други узорк неправде, треба срушити. На овим књижевним и филозофским темељима је обликована политичка идеологија будућег вође хрватског народа.¹⁸⁶

Када је Стјепан Радић убијен 1928. у атентату у Народној скуштини краљевине СХС, Владко Мачек постаје лидер Хрватске сељачке странке. На Радићевој сахрани он је одржао говор, који је окончан следећим речима :

*„ И баш зато, што су се београдски силници бојали Твога властитога народа под водством топлине љубећега срца Твога, ради тога одлучише да кидишу на живот, који нас води к слободи, који нас води к правници. Учитељу, вођо наш! Ти се дијелиш од нас. Земне останке твоје засипати ће захвални народ Твој цвијећем из поља и вртова својих, а Ти, који си се вјечно сјединио с апсолутном праведношћу, са апсолутном добротом, остави дјела духа својега међу нама, да његовом помоћу извијемо свој Хрватској домовини и свему Хрватском народу коначну судбину. ”*¹⁸⁷

¹⁸⁶ Мирко Глојнарић, *Вођа говори*, Загреб, 1936, 43-46 стр.

¹⁸⁷ Исто, 60 стр.

Политичка начела

Мачек је, од момента када је преузео вођство ХСС након Радићеве смрти 1928, па све до слома Југославије 1941, успевао да држи под контролом различите струје у хрватском друштву. Успевао је да направи баланс између кругова који су негирали заједничку југословенску државу, али и који су желели остварење хрватских интереса унутар краљевине. Као стрпљив политичар, познатији и као „*ћутљивац из Купинца*”, према Београду је примењивао тактику „политике пасивности”, уверен да су време и међународне околности на страни Хрвата. Хрвати, наравно, нису седели скрштених руку, па су тако поред ове привидне пасивности веома интензивно радили на придобијању пријатеља изван земље за своје циљеве, за одвајање Србије од Црне Горе и Македоније и продубљивање разлика међу српским политичким елитама. У придобијању пријатеља у иностранству, Мачек је према Француској, Чехословачкој и Великој Британији деловао указујући на тежње Хрвата за мирним решењем и одбијању милитаризма, али и на могућност решавања хрватског питања изван Југославије. Британцима је предочаван значај Далмације, посебно у светлу доктрине премијера Невила Чемберлена о значају Средоземља за Британце. Хрвати су рачунали да ће, упозорењима о катастрофи за британске интересе у случају да Немци и Италијани овладају Далмацијом, привући њихову пажњу. Поред тога, Хрвати су оптуживали Србе да су се окренули Солуну, уместо Јадранском мору. Ова стратегија се показивала успешном, будући да су Британци све мање полагали на значај српског фактора који је био разбијан сукобима међу српским странкама, али и били незадовољни продуженим режимом диктатуре и Стојадиновићевим заокретом ка Берлину и Риму. У почетку су покушаји интернационализације хрватског питања били неуспешни, али са фашистичком агресијом и немачким разбијањем Аустрије и Чехословачке на основу принципа самоопредељења, ствари се мењају у корист Хрвата, које временом почињу да подржавају Немачка, Ватикан, СССР али и Британци.

За разлику од Радића, Мачек није одбијао сарадњу са клерикалним круговима. Пуштао је утицај Ватикана у ХСС, што се показало веома корисним након конкордатске кризе и заоставања односа Римокатоличке цркве према Југославији и СПЦ.

Мачек је, не желећи да поново падне „у милост и немилост Србима, као 1918”, одлучио да формира наоружане јединице у оквиру *Хрватске сељачке заштите*, за које је тврдио да броје 150 000 људи. Маштајући о распаду Југославије, припремао је терен покушавајући да изазове раздор унутар српских политичких елита, па је тако одржавао присне везе са Драгољубом Јовановићем из СЗ. Опкољавање Србије, кроз приближавање пречана са Хрватима, било је посебан елемент његове тактике. Он је веровао у анимозитет не само Хрвата и муслимана, већ и Срба изван Србије према Србијанцима, па је тако подстицао аутономаше у Војводини, обраћао се Црногорцима као засебном народу, а Македонцима подилазио тврдњама да су оно „македонски Словени”, а не Бугари или Срби. Мачек је кокетирао и са српским бирачима, учествујући на митингу у Београду августа 1938, али није био задовољан изборним резултатима своје листе у Србији. Маневрисао је између владајућих кругова и опозиције у Србији, настојећи да међу њима уноси раздор. Ипак, највише је полагао на односе са кнезом Павлом и премијером Стојадиновићем, знајући да ће пре од власти издејсговати уступке за хрватску ствар. Тако је у разговорима са њима инсистирао на државном преуређењу на темељу повратка на стање из 1918, предлажући распуштање парламента, образовање неутралне чиновничке владе, доношење новог изборног закона и спровођење избора за Уставотворну скупштину. Залагао се за федералистичко уређење државе у којој би централна власт задржала ресурсе финансија, спољне политике и војске. Када се први пут сусрео са кнезом Павлом 21. јуна 1935, први намесник га је упитао „*да ли Хрвати уопште желе овакву државу*”, на шта му је Мачек одговорио „*да су је у почетку хтели, очекујући веће слободе и права, али да би се сада већина Хрвата на слободним изборима вероватно определила за независност Хрватске.*” Једино што је и Хрвате и Југославију одвраћало од брзог развода, било је спољнополитичко окружење. Мачек је поштовао Павла више од Александра, и предлагао му чак и промене у Намесништву, како био он постао *de facto* једини намесник, што би користило и лакшим договорима са хрватском страном. Мачек је чак, обогаћујући своје федералистичке идеје, вођи земљорадничке левнице Драгољубу Јовановићу предлагао и концепт „двојне монархије”, у којој би Врбаска и Дравска бановина припале Хрватској, а

остала подручја Србији. Овај предлог могао се тумачити као претња отцепљењем, уколико се Хрватима не омогући да око Загреба окупе све територије које су биле до 1918. у саставу Аустроугарске монархије. Оно што је дефинитивно одвраћало Мачека од авантуристичких акција отцепљења биле су традиционалне италијанске аспирације на јадранску обалу и немачко продирање према истоку. У таквој констелацији, вероватно је да је за Мачека идеално решење био стари сан хрватске буржоазије о дуализму, тј. „двојној југословенској држави.” Тако би Србе и Хрвате делили Сава, Дунав и Дрина, Србија би била одсечена од Срба у Хрватској, Војводини и Босни чиме би српски етнички корпус и потенцијал за доминацијом био поцепан.¹⁸⁸

Мачек преузима ХСС након убиства Радића, Нереди у Загребу

„ Мој избор за председника ХСС прошао је глатко. Иако је интелигенција међу страначким заступницима била дјеломично за Предавца (који је без сумње био агилнији од мене), сељачки заступници били су листом за мене. Пошто су сељаци имали већину, Предавец је одлучио да ме он сам именује за председника пред главном скупштином, па сам тако био једногласно изабран.

Положај ми није био нити најмање лаган. Услијед догађаја 20. липња у београдској Скупштини и услијед Радићеве смрти, цијела Хрватска је била у неописивом узбуђењу, те је постојала бојазан да сваки час може негдје доћи до оружане побуне. Већ на дан атентата у београдском парламенту биле су у Загребу оштре демонстрације, који је резултат био неколико теже, а неколико лакше рањених. Док је Радић још лежао болестан у својој вили, устријелио је један младић насред улице и упо бијела дана једног београдског новинара, јер му је нетко наводно рекао да је тај новинар дошао у Загреб да понови атентат на Стијепана Радића.

¹⁸⁸ М. Радојевић, нав. дело, 128-137 стр.

Кроз девет година славио је режим дан 1. просинца као дан „народног уједињења”. Све те прославе пролазиле су незапажене, јер су се састојале тек у томе да су војнички и грађански државни намјештеници морали ићи у цркву. Ове године (била је то десетгодишњица) хтио је режим у својој неразумности учинити ту прославу свијечанијом него пријашњих година. Било је одређено да имају код те прославе судјеловати не само државни намјештеници, него и ђаци средњих школа. Настала је узбуна. Ђаци не само да нису хтјели судјеловати код те прославе, него су умјесто тога припремили по загребачким улицама оштре демонстрације. На торњевима католичке првостолне цркве освануле су, у часу када су пред цркву стигли генерали, три црне заставе, које су држала у рукама три студента. Интервенирала је полиција, којој је успјело двије заставе збацити на плочник, али је трећа запела о неки орнамент, те су морали доћи ватрогасци да је скину. Како се генералима није хтјело чекати док ватрогасци дођу, окреноше се и одоше у православну цркву.

Међутим су по загребачким улицама бјеснеле демонстрације, којима се придружило и грађанство и радништво. Резултат је био неколико теже, што лакше рањених, и један мртав младић од 18 година. Имао сам тешке муке спречавајући да се демонстрације по Загребу и по осталим крајевима Хрватске не претворе у отворени револт. Чинио сам то не само зато што сам се држао упута свог покојног предсједника Стјепана Радића и што сам и сам био увјерен да је ненасилан начин најбољи, него и зато јер сам држао, а држим и данас, да је глупост пребацити политичку борбу на терен, на којем мораи знати унапријед да ћеш бити слабији.”¹⁸⁹

Овако је Владко Мачек у својим мемоарима описао ситуацију насталу након убиства Стјепана Радића у парламенту 1928. године. Те се године навршавало десет година од уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, и тада је он преузео вођство највеће хрватске странке, ХСС. Ситуација је у Загребу била наелектрисана до те мере, да се очито тражио и најмањи повод за протесте и инциденте. Тешко је *a priori* поверовати политичким вођама да не стоје иза демонстрација које организују, наводно „спонтано”, друштвени слојеви који су заправо њихове присталице. Мачек и вођство Хрватске сељачке странке сигурно су добро промислили шта им је чинити након Радићевог убиства.

¹⁸⁹ Владко Мачек, *Мемоари*, Загреб, 1992, 82-83 стр.

Александар је озбиљно размишљао о увођењу диктатуре, а Хрвати су предосећали да ће маневарски простор за рад на остварењу њихових народних тежњи тако бити значајно сужен. Протести, за које би се могло наћи разумевања с обзиром на брутално убиство хрватских посланика у Београду, били су ретко расположиво оруђе за привлачење пажње страног фактора. И сам Мачек то посредно признаје у својим сећањима:

„ И моји другови и ја чинили смо све што је било у нашој моћи да заинтересирамо демократије западног свијета за политички немогуће стање у Југославији. Једна од првих прилика нам се пружила када се једно 14 дана после смрти Стјепана Радића (21. коловоза 1928) састала у Берлину... Интерпарламентарна унија, којој је била задаћа јачање парламентаризма и промицање братства и мира међу народима. ”¹⁹⁰

Односи са Србима и СДС Светозара Прибићевића

„ Посве другачија била је ситуација на селу. Сељак је одмах у почетку схватио својим здравим разумом да постоји погубна да ријешивши се мађарског господства потпаднемо под српско. Осим тога, сељаштво је дајући у рату највећи принос у крви, стекло (нећу улазити у питање да ли с правом или не) увјерење да су цареви и краљеви они који су криви за ратове, па се оприједило за републику. И сада се тражило од сељаштва, које је било ослобођено једне династије, да се подвргне другој династији, коју је пота бене сматрало инфериорнијом од оне пријашње. Настао је диљем цијеле горње Хрватске духовни револт, тако да у Хрватским селима ниси чуо друго него поклике: „Живица Република!“ У тим поклицима су једнако судјеловали и људи и жене, и старци и дјеца. Не знам чија је била паметна идеја да су у поједина села били послани омањи одреди србијанске војске која је почела људе ударати кундацима од пушака говорећи: „ Ево ти

¹⁹⁰ Исто, 83 стр.

поздрав од краља Петра!” Наравно да је нато поклику „Живица Република”, слиједио и поклик „ Доље краљ Петар!”¹⁹¹

Тако је Мачек описивао расположење у хрватском народу у првим годинама заједничке државе, које је засигурно послужило као основа за програм његовог будућег политичког деловања. Ниподаштавање династије Крађорђевића као „инфериорније” у односу на Хабзбурговце, шта год то значило, било је темељ свих каснијих политичких размирица између Хрвата и Срба. Одбијање за повиновањем врховном ауторитету државе, у овом случају круни, као и монопољу силе оличеном у војсци, били су алармантни знакови који су указивали да ће тензије око решавања хрватског питања само још више нарастати.

Како је Мачека видела каснија комунистичка историографија, сликовито приказује прилог Саве Косановића, писца предговора мемоарима Светозара Прибићевића. Косановић нам помаже да боље разумемо Мачекову политичку идеју, његов однос према Југославији и Србима, али и касније политичке одлуке које је доносио и које су бациле мрљу на његову биографију:

„ Др Владимир Мачек је стицајем прилика изнесен на површину у опозицији. Са једне стране наглом смрћу Стјепана Радића, а са друге нужношћу да Срби у опозицији покажу да су солидарни са Хрватима у борби против диктатуре и државног поретка. У току тих борби показало се безброј пута да Мачеку недостају атрибути политичког вође. Окупљање Хрвата у опозиционој борби око Мачека ишло је механички, инерцијом а прогресивнијих Срба по нужди и по њиховој политичкој свести, јер алтернативе није било. Режим диктатуре својим безумним поступцима олакшавао је Мачеку одржавање без напора као вође Хрвата, а као вође опозиције по невољи. Тако је у Хрватској долазило већ у диктатури до превладавања франковачких и клерикалних елемената, који су се касније трагично стопили у усташтво, сасвим противно духу оригиналног Радићевог покрета- јасно антиклерикалног, словенског и у првом реду за јединство са Србима. Тим елементима, којима је Мачек олакшавао пуни размах- кад му се приговарало за ово одговарао је: „ Нека режим види да има радикалнијих од мене”- сметали су у првом реду Срби из Хрватске, па сви прогресивни, и нарочито сви југословенски оријентисани људи,

¹⁹¹ Исто, 52 стр.

јер су ублажавали оштрину и јер су чували идеју југословенске заједнице и олакшавали стварну везу са Србијом. Ти су били у најтежем положају и под диктатуром, и у Бановини Хрватској уочи рата, а постали прве жртве Павелићевог злочина. Спорост и неодлучност београдске опозиције олакшала је тај Мачеков развој. Али погрешке у Хрватској- уски шовинизам- олакшавале су неодлучнима да буду још неодлучнији, и режиму да то искористићава. Мачек са своје стране самостални није никад учинио нешто што би олакшало југословенски положај. Чак ни 1935 или 1938, кад је био носилац опозиционе листе за целу државу. Увек је настојао да што јаче подвуче издвојен став хрватства, без разлике политичког опредељења- не само према српству, него и према Југославији. (више него значајан је пример како је Хрватски дневник 1936 објавио лепу депешу Николе Тесле, којом се 1936 захвалио Мачеку на поздраву: „ Поносим се мојим српским именом и хрватском домовином. Живела Југославија.” Хрватски дневник је избрисао „ Живела Југославија.”

... Шовинизам и природна реакционарност, на пробирање најгоре околине гурала је Мачека да тим путем води Хрватску у трагедију, какву је доживела са Павелићем. То га је исто наводило- осим неодлучности појединих београдских вођа опозиције и њихових пропуштања подесних момената- да радије склапа споразум са кнезом Павлом, него са опозицијом, као и да форсира потпис пакта са Хитлером 1941. Због тога је са негодовањем примио преврат од 27 марта... Повратио се у Загреб уочи доласка Павелића, да позове своје присташе на сарадњу са НДХ...

Дубљи узроци неких ставова откривени су јасно тек после рата, 1946, кад су објављени мемоари Галеаца Ђана, Мусолинијевог зета и министра иностраних послова, који баш у томе периоду, око 1939, заједно са Мусолинијем, одржава везе са Мачеком и његовим емисарима, који су од Италије тражили новчану помоћ против Југославије.

Мачек нигде није покушао да демантује Ђана.”¹⁹²

¹⁹² Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1952, 81-82 стр.

Након убиства Стјепана Радића, Народна скупштина је наставила са радом без учешћа хрватских парламентарца. Мачек и Светозар Прибићевић, лидер пречанских Срба и Самосталне демократске странке, настале отцепљењем из ДС, наставили су са ангажманом против „српске хегемоније”. Тежње за српском доминацијом тангирале су и Србе у Хрватској, који су се осећали изолованима бивајући одвојени од Србије, па је агенда вође Хрватске сељачке странке за тешњим повезивањем Хрвата и Срба из Хрватске била прилично логичан стратешки избор. Тако је то бар приказивао Мачек у својим мемоарима. Међутим, треба имати у виду и да је што чвршће повезана Југославија била у интересу Срба из Хрватске, који су се осећали безбедније уз подршку Београда. У Хрватској, они су били само мањина, док су у Југославији били део најбројнијег народа. Мачек и Прибићевић су кренули у кампању међу грађане, те су организовали и три велике заједничке „скупштине” у Сиску, Госпићу и Пакрацу које је све одликовала измешаност српског и хрватског становништва.¹⁹³

Аудијенција код краља

Југославија је у том периоду ишла ка диктатури. Крајем децембра 1928. избила је криза владе, па је у јануару 1929. краљ позвао Мачека и Прибићевића у аудијенцију. Мачеку је то био први сусрет са Александром, којег је интересовало шта су узроци хрватском незадовољству и постоје ли начини да узму конструктивно учешће у процесу консолидације земље. Мачек је у разговору истицао да се од самог зачетка краљевине СХС политика водила не само „*без Хрвата, већ и против њих*”, те да су „Србијанци” Југославију посматрали као увећану Краљевину Србију, а не као истински заједничку државу. Том приликом се позвао на изреку мађарског државника Деака, који је у односу на цара Фрању Јосифа рекао: „*Ако се прслук криво закопча, нема друге него га опет цијелога раскопчати и изнова правилно закопчати.*” Мачек је, дакле, предлагао повратак на стање из 1918. и преговоре са „правим представницима” хрватског народа.

¹⁹³ В. Мачек, нав. дело, 83 стр,

5. јануара, пре повратка за Загреб, Мачек је позван и у другу аудијенцију код краља Александра. Који је од њега затражио детаљну визију уређења државе. Мачек је изложио програм федерализације Југославије, тада још увек формално краљевине СХС, који је подразумевао поделу на 7 федеративних јединица подељених по историјским границама онако како су изгледале у моменту распада Аустроугарске Монархије. Тих 7 историјски поткрепљених јединица, према Мачеку, биле су: Словенија, Хрватска с Далмацијом, Босна с Херцеговином, Црна гора, Србија, Војводина и Македонија. Мачеков програм федерализације подразумевао је да свака јединица има свој парламент и владу задужене за све аутономне послове. Када му је краљ саопштио да ће позвати чувеног правника Слободана Јовановића да се са њиме консултује у вези тумачења предложеног државног уређења, Мачек му је одговорио:

„Величанство, то није важно. Нијемци су се године 1871. под Бизмарком ујединили тако да се није дирало не само у границе појединих њемачких држава, него су чак остале на челу тих држава и њихове локалне династије. Оставили су пак професорима да се још данас натежу да ли је уједињена Њемачка федерација, конфедерација или нешто друго. Па ипак се морао сложити готово цио свијет да тако уређену Њемачку побиједи.”¹⁹⁴

Диктатура, Октроисани устав, Размишљања о Југославији, „Загребачке пунктације”, Затвор

6. јануара 1929. краљ Александар коначно уводи лични режим суспендујући устав, распуштајући парламент, забрањујући политичке странке. Краљ је кренуо путем забране компромисног националног унитаризма, забрањујући сва етничка обележја и уводећи нову идеолошку концепцију „интегралног југословенства”. Назив државе промењен је у *Краљевина Југославија*, која је подељена на 9 бановина. Самим тиме, српски се народ нашао у свим Бановинама осим Дравске у којој су провлађивали Словенци. Народи су измешани, што је дало законску подлогу идеји *интегралног југословенства*, спречавајући племенске тенденције и сепаратизам, и дајући југословенску основу власти. Српске

¹⁹⁴ Исто, 84-85 стр.

политичке странке помириле су се са новим режимом, укључујући и забрану рада политичких странака, док се део прешестојануарских елита приклонио новој режимској политичкој конструкцији, Југословенској радикално сељачкој демократији, која касније прераста у ЈНС. Након октроисања Септембарског устава од стране краља 1931, и одржавања парламентарних избора на којима је учествовала само једна, владина листа, грађанска опозиција заузима одлучније позиције. Мачек ради на промовисању хрватских интереса у иностранству, оптужујући шестојануарски режим да је хрватском народу ускратио њихова историјска права на државни грб и заставу, али и да је сузбијао католичку веру и хрватски језик. С друге стране, Мачек је чекао српску грађанску опозицију састављену од радикала, демократа и Савеза земљорадника да се најпре међусобно усагласи, а да потом направе договор у вези будућег заједничког деловања. Међутим, будући да су радикали увек били на позицијама државног унитаризма и ширих самоуправа, упркос мекшим позицијама демократа и земљорадника који су показивали спремност да прихвате „сложенију форму” уређења Југославије, договор међу српском опозицијом напосто није био могућ. Српска грађанска опозиција је имала добре односе са Самосталним демократама, партнерима ХСС унутар СДК, сачињене од пројугословенски оријентисаних Хрвата и пречанских Срба. СДС, чији је лидер С. Прибићевић већ тада био у интернацији у иностранству, била је ослабљен приклањањем делова њене структуре из Словеније и Хрватске самом шестојануарском режиму, што је ослабило њене позиције у односу на ХСС унутар Сељачко-демократске коалиције. То је додатно ослабило темеље за споразумевање између Срба и Хрвата, будући да је Прибићевићева изворна идеја била да сарадњом са пројугословенским елементима унутар ХСС обезбеди основу за јачање југословенске идеје. Међутим, са јачањем франковачког, екстремног клерикалног крила унутар ХСС на које је Мачек жмурио и чак га и охрабривао, и са ослабљеном позицијом СДС у односу на такву ХСС, југословенска идеја губи своју једину озбиљнију потпору у Хрватској.¹⁹⁵

Мачек је у борби за државно преуређење наступао са идејама попут „*персоналне уније између Хрватске и Србије*”, те седам потпуно суверених покрајина, поред којих би централна власт задржала само оно што јој је неопходно да постоји. Заједничке границе и

¹⁹⁵ М. Радојевић, нав. дело, 20-23 стр,

царине, заједничке амбасаде, можда заједничка војска, и останак у заједничкој држави једино и искључиво из разлога које је диктирала спољна политика, а не „занесењачке” идеје југословештва из 1918. и времена ослобођења од аустроугарске чизме. Мачек је у писму упућеном 1932. Ситон Вотсону изнео размишљања о Југославији:

„Нећу сад улазити у разматрање да ли је била сретна мисао стварање саме југословенске државе обзиром на чињеницу, што баш средином те државе пролази кобна културна и геополитичка линија (прекретница), на којој је још моћно римско царство пукло на двоје. Сигурно је, међутим, да су начин и методе којима је држава стварана (без консултовања народа) довеле до постојеће кризе и да ће довести и до њеног распада, ако се стање не врати на 1918. годину. Србија мора и Хрватској и Црној гори признати њихов насиљем и преваром отети државноправни суверенитет... Становништву Босне са Херцеговином и Војводине треба омогућити, да одлучи плебисцитом, хоће ли формирати своје самосталне јединице или се желе у цјелини или дјеломице прикључити Србији или Хрватској или Црној гори.”

Најупечатљивији делови овог писма Ситон Вотсону, попут повратка на стање из 1918, осуде „српског хегемонизма и апсолутизма” и захтева за федерацијом били су инкорпорирани у програмски документ СДК, сачињен на састанку од 5-7. новембра 1932, познатији као „Загребачке пункције”. Састанак је одржан на иницијативу вођства СДС, а Мачек је на њега позвао и познатог франковца Будака, како би их придобио уза себе и приказао јединство хрватског народа, доке је Анте Трумбић давао тон дискусији заговарајући српско-хрватско јединство на територијама Хрватске, Босне и Херцеговине и Војводине. Загребачке пункције су осудиле „србијанску хегемонију”, шестојануарску диктатуру и истакле захтев за повратак на 1918. Оно са чиме самосталне демократе никако нису биле задовољне, било је изједначавање апсолутистичког режима са Србијом, као и захтев да се из западних делова земље „уклони свака власт и уплив србијанске хегемоније”. За њих је Трумбићево иступање било изразито „противсрбијанско”, позивајући на неприхватљиви „санитарни кордон” на Дунаву, Дрини и Сави.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Исто, 23-26 стр.

Мачек је у овом периоду био врло активан у пропагирању хрватског питања у иностранству, па је тако дао интервју за угледни и утицајни франуски „*Le Temps*” за који је изјавио:

„ Тако звано српско-хрватско јединство је фикција. Додуше, ми говоримо истим језиком, али сам језик није достатно обиљежје народног јединства. Норвежани и Данци, Енглези и Американци имаду исте језике, па ипак нијесу по један народ, што више, они су се, бивши неко вријеме уједињени, подијелили. Потребна су друга обиљежја: заједница културе, вјере, наше се разилазе, а што је најтеже, постоји хрватска и српска народна свијест. Ту су два народа, а не један, и ако су интелектуалци тих двају земаља радили дуже од пола вијека, да из двају народа створе један народ. Њихови напори су се изјаловили, а послје спајања тих двају народа у заједничку државу ми смо се још више удаљили један од другог, него ли што бијасмо прије.

Могло би се рећи, да нијесам објективан, али ја оптужујем због тога резултата хегемонистичке тежње Србије. Тијеком десет година заједничкога живота подузели су београдски режими један за другим све, да скрше хрватски народни осјећај и да србизирају нашу земљу. Диктаторски режим наслиједио је сите заблуде, и његов „југославизам” не бијаше у том смјеру ништа друго, већ бацање пјеска у очи иноземству. Према тому је јасно, да се ми боримо само за очување наше народне и правно-политичке индивидуалности. Наши напори не иду за потпуним одвајањем, али ми хоћемо да будемо слободни на нашем територију, да будемо господари наше крви и нашега новца...

Будућност ће овисити куд и камо више од Срба, него ли од нас. Ако дођу на владу људи, који су искрени присташи потпунр једнакости, - у том правцу не видимо још никаква знака, - могу ствари ријешити лојалним пактом. Иначе сам освједочен- а вријеме не мијење на ствари ништа, - да ће се Југословеска држава морати распасти и да ће се уистину распасти.”¹⁹⁷

Пред доношење „пунктација”, Мачек се залагао за решење хрватског питања унутар Југославије, задржавајући маневарски простор и за другачија решења. Тако је и у

¹⁹⁷ Мирко Глојнарић, нав. дело, 137-139 стр.

интервјуу „Њујорк тајмсу” истицао да Хрвати траже своје порезе и „пушку на хрватским леђима”, те уклањање „страних србијанских трупа” из Хрватске.

Нема сумње да су управо „Загребачке пункције” Мачека одвеле у затвор крајем јануара, 1933, када је и почело његово суђење пред Судом за заштиту државе. Приликом суђења, сам Мачек је неке своје ставове ублажио или чак негирао. Истицао је да је он заправо за решење хрватског питања у границама постојеће државе, јер би њено раздруживање значило рат. Осим тога, устврдио је како ће са „што мање заједничких послова”, Хрвати бити задовољнији.¹⁹⁸ 21. децембра 1934. увече се сазнало да је Владко Мачек пуштен на слободу. Тада је и започела нова ера односа са круном, коју је након Александровог убиства представљао кнез намесник Павле Карађорђевић. У телеграму упућеном кнезу, Мачек је написао следеће:

„Захваљујући на краљевском акту којим ми је враћена слобода, надам се и вјерујем, да је овај акт први знак добре воље, да се приступи правилном рјешењу хрватскога питања- у границама заједничке нам државе.”¹⁹⁹

Како је, међутим, кнез Павле гледао на Мачека? Њих су се двојица сусрела први пут у новембру 1936, у Словенији. Милан Стојадиновић у својим мемоарима овако преноси Павлове утиске, које му је по његовим речима пренео:

„Са Мачеком сам имао дуге разговоре, али ми је требало много стрпљења да његову посету до краја издржим... Каква је уистини међународна ситуација у свету он појма нема. О стању у земљи његова је теза: промена Устава и федеративно уређење државе. Но питање наше унутрашње политике нисам додиривао у појединостима, премда сам му ставио до знања да за српске политичаре из Удружене опозиције немам нарочитих симпатија. За време нашег разговора Мачек је с времена на време отварао своју кутију са крижаним дуваном, вадио пакетић цигарет-папира, полако завијао цигарету и пошто би је превукао лево и десно преко језика, залепио би је и почео пушити. Те његове гестове ми је било најтеже да посматрам... – рече ми Кнез са очигледним изразом гађења.

¹⁹⁸ М. Радојевић, нав. дело, 26-27 стр.

¹⁹⁹ Мирко Глојнарић, нав. дело, 195 стр.

Тако је, дакле, стварно изгледао први сусрет „европског аристократе” са претставником хрватских сељака. Његово порекло по очевој страни је словеначко, а по мајци аустријско и пољско. Према томе, Мачек, иако у оно доба вођа хрватског народа, уствари нема ни једне капи хрватске крви и то према ономе што он сам о своме пореклу каже. У контрадикцијама политике Хрватске сељачке странке ово је један куриозитет више...”²⁰⁰

„На слободи“, Предлог за модел Слободне Ирске, „Југословенство је фикција”, Оснивање Хрватске сељачке заштите

Мачек је пуштен на слободу на годишњицу рођења и смрти свог оца. Убрзо након тога, 27. децембра 1934. дао је интервју за енглески „*Daily mail*”. Новинар је поставио кључно питање повратка ширем либерализму, на шта је Мачек одговорио:

„ Ја не видим никаква знака промјене у држању режима, премда многи страни листови мисле, да то могу констатирати. Једна сигурна учињена ствар јест моје пуштање на слободу. То не означаје никакву нову еру. Ја то и не очекујем.”

Ојачавајући тврдњу да ХСС подржава 600 000, односно 90% свих хрватских гласача, Мачек је изнео и следеће захтеве:

„ Слободна Хрватска, која би имала независне статуте по узору Слободне Ирске унутар Британскога царства. Промјена устава, тако, да би Хрватска постала независном државом са правом, да одреди по својој вољи начин односа са Београдом на федеративној бази...

Југославенство је фикција. Оно није постојало никад, осим у душама неколицине интелектуалаца, а родило се у Хрватској прије рата. У народу о њему није било свијести,

²⁰⁰ М. Стојадиновић, нав. дело, 465-466 стр.

а диктатура га је убила и као идеју. Ми Хрвати као народ (нација) немамо никаква хисторијскога јединства са Србима.”²⁰¹

Мачекове речи биле су оштре, тешке и осуђујуће за протагонисте идеје југословенства. Интегрално југословенство након убиства краља Александра доживљава коначни слом, док између хрватског и српског народа поново нарастају тензије. Долазак *националсоцијалиста* 1933. на власт у Немачкој уноси нову реалност у геополитику Старог континента, али и идеје ове екстремне идеологије у југословенско друштво. Скори насртај Хитлерове гвоздене машине рата осећао се у ваздуху, па су тако и српски и хрватски лидери, свако из своје рачунице и перспективе, планирали стратешко позиционирање. Мачек је предосећао да ће до коначног распада Југославије сасвим извесно доћи, те се ужурбано и припремао за такав исход. Упркос слаткоречивим порукама које је упутио кнезу Павлу након што је пуштен из затвора, Мачек својим потезима никако није одавао утисак човека који је желео искрени договор са Србима. Након што су 5. маја 1935. одржани парламентарни избори, на којима је листа премијера Богољуба Јевтића поразила Мачекову парламентарну листу, почињу нове неприлике у Хрватској. Мачек у мемоарима сведочи како је тада започео нови прогон хрватских сељака, па су тако жандарми без икаквог повода пребијали људе у пољима:

„ Зато сам посебном окружницом основао Хрватску сељачку заштиту, са задаћом да се сваком таквом насиљу одупреу силом. Акопрем је та организација била по нарави ствари посве илегална, власти су за њу знале, али се нису усудиле у њу дирати. Заштита је била организирана у ројеве, водове, сатније и батаљоне, па је била способна на ударце чекићем о дрвену даску скупити се за тили час на било којем мјесту гдје је пријетила нека погибел. Као оружје имала је та заштита тек гдјекоју ловачку пушку, а углавном су као оружје служиле сјекире, жељезне виле за гнојиво, па и обичан колац. Након оснотка заштите творни нападаји су престали, па се је дјеловање те заштите свело на присуствовање код разних странаčkih парада.”²⁰²

„Санитарни кордон” на Сави, Дунаву и Дрини, који је пропагирао искусни хрватски политичар Анте Трумбић, добијао је сада и своје безбедносне импликације. Стојадиновић

²⁰¹ М. Глојнарић, нав. дело, 201-202 стр.

²⁰² В. Мачек, нав. дело, 114.115 стр.

брзи договор са Хрватима није желео, али се Мачеку под сенком нацистичке најезде више него журило да постави темеље нове, самосталне хрватске политике.

Сусрет са Стојадиновићем

Због толерантног односа према ХСС и њеним настојањима да обнови хрватски национални покрет, Стојадиновићева влада је била под сталним нападима како Јенесе, тако и православних епископа. Стојадиновић је, због својих настојања да реши хрватско питање путем договора, оптуживан за издају српских интереса и напуштање аманета краља Александра. Упркос свему томе, Стојадиновић је веровао да идеја југословенске државе по узору на уједињену Немачку није немогућа, па је тако наставио са својим активностима које би довеле до преговора са Мачеком. Тако је 1936, спроводећи тактику приближавања ХСС-у, одлучио да не омета оснивање гласила ХСС, „*Хрватског дневника*”. У спровођењу овакве политике, Мачек је уживао подршку кнеза намесника Павла, али су ставови друга два намесника Перовића и Станковића, била ближа позицијама ЈНС него владе.

Након покушаја атентата на Милана Стојадиновића у београдској скупштини његова је популарност порасла, па су се створили повољнији услови за провођење његове старе идеје за постизање српско-хрватског споразума. У наводној тајној размени мишљења између Стојадиновића и Мачека, премијер је ХСС-у обећавао политичке реформе у смислу проширења надлежности бановинске управе. То је подразумевало право бана (кога би постављао краљ) да лично поставља све чиновнике, право Бановине да самостално уређује социјално старање, просвету и здравство и да прикупља непосредне порезе, док би посредни припадали централној државној каси. Уколико би све наведено било прихватљиво за вођство ХСС, дошло би до реконструкције владе и уласка хрватских министара у њен састав, а потом би били расписани и нови избори. Наравно, Стојадиновић није намеравао да мења актуелни октроисани устав из 1931. Стојадиновић је сигурно имао идеју да попуштањем стега у Хрватској, омогући јачање плурализма и

конкуренције Мачеку, доводећи до слабљења позиција ХСС. То је и довело да одређених последица, оличених у јачању струја које су биле противнице заједничке државе, попут католичког клера и франковачко-ушашке фракције некадашње Странке права. Мачеков утицај тако заиста и јесте слабио. Франковци су Мачека оптуживали да је сервилан према властима у Београду, па су чак започели и пројекат обнављања рада Странке права. Власти у Београду су рачунале да ће кроз јачање десничарских франковачких елемената у Хрватској, чије су идеје почеле да захватају и делове саме ХСС, приволети Мачека да пристане на решење хрватског питања без промене државног уређења Југославије. С друге стране, вођство ХСС је рачунало да ће својим контактима и сарадњом са Удруженом опозицијом приморати Стојадиновића на компромис. И не само то, већ су и они рачунали да би јачање десничарских франковачких организација и појачани утицај Павелићеве ушашке емиграције, могло да заплаши владу и примора је на попуштање под захтевима ХСС. Било је то својеврсно „врзино коло”, у којем су и влада и ХСС гледале једним око на нарастајућу хрватску десницу, рачунајући да ће је баш они искористити као своје оружје. Таква је била атмосфера у којој је припреман први сусрет Мачека и Стојадиновића.

Мачек је сусрету са Стојадиновићем посветио тек половину једне стране у својим „Мемоарима”. Таман толики је значај придавао идејама тадашњег премијера за споразум између Срба и Хрвата. Овако је вођа Хрвата описао сусрет који се 27. јануара 1937. одиграо у Словенији, у ловачкој кући загребачког индустријалца Дојч Мацељског:

„Састанак је био прилично кратак, углавном испуњен закуском, коју нам се сервирао наш мацељски кућедомаћин, па је било очито смо један и други дошли на тај састанак само зато да удовољимо жељи кнеза Павла. Др Стојадиновић разлагао ми је линије своје вањске политике, истичући како је врло важно бити у пријатељству са сусједним државама. Кад сам му ја одговорио да је то доиста истина, он је чини се од свег разговора запамтио само то, па ми је на расанку рекао : „ Штета што се не можемо сложити у унутарњој политици тако како се слажемо у вањској!” Како је то рекао на самом расанку, нисам имао прилике да му разјасним како се ни у вањској политици баш посве не слажемо. Сав разговор о унутарњој политици састојао се у томе да ме је Стојадиновић наговарао нека уђем у његову владу. Међу иним употребио је у ту сврху

мало необичан аргумент , рекавши : „ Ето видите, ја се никако нисам слагао с бившим председником Јефтићем, па сам ипак ушао у његову владу. Нисам ушао сигурно зато да га у тој влади помажем, него зато да га у самој влади рушим. Уђите и ви тако у моју владу!” Вијдело се дакле из свега да је колико Стојадиновићу толико и пријашњим диктаторским режимима било једино до тога да ме, увукавши ме у владу, пред народом компромитирају, а даље нека иде како иде. ”²⁰³

Стојадиновићев својеврсни хроничар, М. Ј. Стоимировић, био је забринут резултатима овог сусрета:

„ Стојадиновић се данас срео са Мачеком у Дојчеву замку код Загреба... Од 11 до 4 био разговор. Изгледа да је све пало у воду, јер Правда забрањена, а и загребачки листови...

Јутрос никаквих вести о садржају разговора које су водили Мачек и Стојадиновић. Већ то ћутање представља један рђав знак у погледу бар овог правца: да засад није ништа постигнуто. Било ми је зато врло тешко писати уводник за сутра о тој ствари, не знајући апсолутно ништа поближе. Председник је данашњи дан провео на Бељу, у дипломатском лову са страним посланицима. Овај лов је добро био предвиђен, јер је тако разговор са Мачеком испао узгредан сусрет, циљ пута: лов на Бељу.- Ја мислим да Мачека не може ништа задовољити сем претерани захтеви. Њему није до споразума и он измишља захтеве да би био одбивен. Одбивен, он онда кука пред Хрватима како му Београд не да „ ниш ’ – а у ствари његова партија држи Загребачку општину, Бановину итд. Хрватско питање решено, он би био нула, а још гора судбина би имала да постигне његове разне кортеше. Зато они и не мисле на решење хрватског питања...

Изгледа да су М. Стојадиновић и Мачек закључили само један пакт о ненападању, а да се ни о чем другом нису споразумели. Из неких хрватских новина се види да су Хрвати тренутно и тиме задовољни. Управо: нису незадовољни. Што се тиче Срба, ни нама се не би допадало да је Миланче дао Мачеку неке уступке. Сва је ствар сад у томе да му само није дао нека обећања. Претпостављам да је он Мачеку дао неки експозе о спољној ситуацији и да му је објаснио стање у Европи. ”²⁰⁴

²⁰³ В. Мачек, нав. дело, 122.123 стр.

²⁰⁴ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 98-99 стр.

Мачек и Хитлер, Мусолини

М. Ј. Стоимировић је у свом дневнику, пред децембарске изборе 1938, указао на контакте које је вођа Хрвата Владко Мачек одржавао са Хитлером и Мусолинијем:

„ 17. новембар 1938. Дуго сам разговарао са Едуардом Ћалићем, дописником Самоуправе из Загреба, који ми рече да Мачек, окр ужен бившим аустријским ђенералштабним официрима, хвата везу са Хитлером, шаље му своје изасланике, изиграва фашисту итд. У сваку руку, Мачек би хтео да се приближи Италији, односно Мусолинију, верујући да ће му они дати независност. ”²⁰⁵

Након окончања децембарских парламентарних избора у Југославији, пада Стојадиновићеве и формирања нове Цветковић-Мачекове владе, италијански министар спољних послова гроф Ћано писао је у свом дневнику о садржају разговора са Мачековим изаслаником Карнелутијем у мају 1939:

„ Разговор са Карнелутије, који се вратио из Загреба, данас потврђује да је Мачек чврсто одлучио да одбаци сваки споразум са Београдом и да припрема побуну. У посебном записнику утврдили смо и уговорили следеће тачке: 1. Италија са 20 000 000 динара финансира Мачеков хрватски покрет; 2. Мачек се обавезује да ће припремити револуцију у року од четири до шест месеци; 3. Одмах ће позвати италијанске трупе да осигурају ред и мир; 4. Хрватска ће се прогласити независном државом у савезу с Римом; имаће своју владу, али министри спољних послова и народне одбране биће заједнички с Италијом; 5. Италија ће моћи да држи оружане снаге у Хрватској и да има свога генералног намесника, као што га има у Албанији; 6. После неког времена, донеће се одлука о могућностима склапања персоналне уније.

²⁰⁵ Исто, 209-210 стр.

Дуче је прочитао и одобрио записник. Жели да га потпише и Мачек. Због тога сам га по сигурном човеку послао у Загреб.”²⁰⁶

Природа и деловање политичких странака које су узеле учешће на изборима 1938.

Југословенска радикална заједница: Формирање странке

Одлуку за формирање нове странке донео је председник владе у договору са Антоном Корошецом и Мехмедом Спахом. Назив „Југословенска радикална заједница” требало је да покрије три кључне тачке политике нове режимске партије:

- 1. Реч југословенска давала је странци општедржавни карактер, истовремено обухватајући Спахову Југословенску муслиманску организацију у свом називу;*
- 2. Реч радикална означавала је Стојадиновићеву Радикалну странку;*
- 3. Реч заједница обележавала је унутрашњу аутономију све три странке које су твориле нову организацију- Радикала, ЈМО и СЛС.*

Нову странку је у српским областима организовао Главни одбор радикала, међу Муслиманима ЈМО, а међу Словенцима СЛС. Нова странка, популарно називана „*Јереза*”, требало је да има заједнички Главни одбор, са амбицијом да се три оснивачке странке постепено стопе у јединствену организацију. У том контексту јавност је обавештена да се оне распуштају, док су њихови чланови позвани да се учлане у ЈРЗ. Мана нове партије било је одсуство организованог учешћа Хрвата у њеном оснивању. Поједини Хрвати ипак јесу били укључени у њену структуру, како би се у случају постизања српско-хрватског споразума, задржала отворена врата за организованије активирање хрватског елемента,

²⁰⁶ Н. Миловановић, *Пукотине краљевства*, Београд, 1978, 295-296 стр.

пре свега ХСС. Сам Стојадиновић је нову партију назвао „*троножац*”. Узор новој странци је, у државно-правном смислу, била Енглеска, па се ЈРЗ у том смислу залагала за уставну, парламентарну монархију под династијом Карађорђевића. Грађанима су се гарантовала лична и политичка права, док су државно и народно јединство сматрани неповредивима. Стојадиновић се иначе залагао за увођење двопартијског система у краљевини, по узору на САД и Велику Британију. Залагао се за велике странке које би деловале на територији целе земље, без обзира на верску или националну хетерогеност у њиховом саставу. Само уз њихову помоћ се по његовом мишљењу могло сачувати државно и народно јединство. Тако би Мачек предводио *федералистички* блок који би чинили ХСС, демократе, земљорадници и самосталне демократе, док би ЈРЗ преводила *унитаристички* блок. Стојадиновић је веровао да су Хрвати уједињени са српском опозицијом, и с друге стране српски радикали измешани са Словенцима и босанским муслиманима, били идеална комбинација за решење унутрашњих проблема и консолидацију Југославије.²⁰⁷ С друге стране, за словеначку СЛС и муслиманску ЈМО, мотивација за формирање заједничке странке са радикалима налазила се у рачуници да се игра на поделе између доминантних грађанских политичких структура Србије и Хрватске, и тако обезбеди учешће у власти. То је Југословенској муслиманској организацији и Словенској људској странци давало простор и одрешене руке да се обрачунају са левичарима и конкуренцијом у Босни и Херцеговини и Словенији. Осим тога, одредбе важећег устава забрањивале су функционисање племенских, регионалних и верских странака, тако да је удруживање у једну заједничку, југословенску партију, било једино могуће ређење. У марту 1933. измењене су одредбе *Закона о политичким организацијама*, по којима је свака политичка странка морала да има своје организације у половини свих срезова у краљевини, који су морали да се налазе у најмање две трећине од укупно 9 бановина. Ове одредбе Закона о политичким организацијама практично су онемогућавале опстанак традиционалних, етничких политичких странака, па је оснивање Југословенске радикалне заједнице било питање нужде коју је власт у Београду наметнула политичким елитама. Представници Главног одбора радикала, ЈМО и СЛС потом су упутили кнезу Павлу меморандум 18. јуна 1935. којим су му се ставили на располагање за формирање

²⁰⁷ М. Стојадиновић, нав. дело, 317-319, 321.322 стр.

нове владе и дефинисали као своје приоритете успостављање једне нове странке, у коју ће ући „они елементи на које се влада ослања”.²⁰⁸

Оснивање Јерезе, која је рачунала не само на велики део српског становништва, већ и на већину Словенаца и готово све муслимане, обављено је званично 19. августа 1935, када је странка регистрована. *Програм* странке објављен је већ сутрадан у највећим дневним листовима „*Политика*” и „*Време*”, а оно што је био новум било је признање сва три имена- Срба, Хрвата и Словенаца, њихове равноправности и широких самоуправа као основе за будуће уређење заједничке државе. И не само то, већ је програм нове странке прокламовао и опште, тајно, једнако и непосредно право гласа, али и слободу штампе.²⁰⁹ *Време* наводи да програм ЈРЗ није ни централистички ни федералистички, већ да управо брани најшире самоуправе задовољавајући потребе „свих редова у југословенској држави”. *Време* је, несумњиво подстакнуто од најужег Стојадиновићевог круга, изразило очекивање да ће и Хрвати и Словенци прићи новој странци. Изузети су били „југофашисти” Богољуба Јевтића, како их је називао пропагандни апарат власти.²¹⁰

Програм Јерезе објављен је 20. августа у издању Канцеларије ЈРЗ са седиштем у хотелу „*Париз*”. Сам програм је имао 10 тачака, у којем је истицана девиза „*Са народом и за народ*”. Поред, у дневној штампи горе наведених, четири кључна програмска начела била су: *јединство државе и народа, монархија и династија Карађорђевића*. Посебно се истиче да ће ЈРЗ имати у виду да је држава састављена од територија које су у прошлости живеље засебним животом и стицале различите административне и политичке навике. Програм наглашава потребу за што простијом, јефтинијом и приступачнијом државном администрацијом. Принцип судске независности и сталности судија требало би да обезбеди „јефтину и брзу правду”. У погледу финансијских питања, у Програму се наводи да треба смањивати непосредне порезе и све намете који погађају сиромашније грађане. Увођење прогресивних пореза, као инструмента за остваривање социјалне правде, наметало се као једно од најважнијих програмских начела. „Васпитавање и просвећивање народа” оствариће се кроз већа издвајања за просвету, док ће се у погледу верских слобода поштовати слобода вероисповести, уз примену принципа раздвајања црквене и државне

²⁰⁸ Т. Стојков, нав. дело, 47-48 стр.

²⁰⁹ Б. Симић, нав. дело, 31-33 стр.

²¹⁰ Т. Стојков, нав. дело, 54 стр.

власти, као једног од основних обележја секуларне државе. У питањима спољне политике и војске, Програм ЈРЗ обећава „посебну бригу о војсци”, која мора бити „добро опремљена, сложна и задахнута народним идеалом.” Циљеви спољне политике Јерезе су „чување мира и уговора о миру, као и обезбеђење добрих и пријатељских односа са суседима и свим другим државама; неговање што тешњих веза са нашим савезницима и пријатељима ради одржавања мира заједничким напорима и ради обезбеђења независности и интегритета државе. У практичном раду она има да се оснива на постојећим уговорима о миру у оквиру Друштва народа”.²¹¹

Статут и програм ЈРЗ

У периоду када су прецизирани Статут и Програм Јерезе, Милан Стојадиновић је у свом излагању у Народној скупштини пласирао своју филозофију о потреби изградње својеврсног двопартијског система у Југославији, а по узору на Сједињене државе и Велику Британију. Нема сумње да је и у овом случају, на Стојадиновћеве политичке идеје утицало његово бављење у Енглеској у младости, упркос бројних критичких ставова које је имао на рачун самих Енглезе, неретко указујући на хипокризију њихове политике. У том контексту он је и бранио одредбу из постојећег устава од 1931, а која забрањује формирање партија на племенској, верској или регионалној основи.²¹²

Статут Југословенске радикалне заједнице предвиђа следеће органе странке: Земаљску скупштину, бановинске скупштине, среске и општинске одборе, бановинске одборе и Главни одбор. Врховни орган странке је свакако била *Земаљска скупштина*, чије су одлуке била обавезне за све друге органе. Она је доносила и Програм странке, као најважнији партијски документ. *Главни одбор* био је руководећи управни орган странке, који је руководио странком и њеном имовином, и постављао директора страначког листа *Самоуправа*. Бројао је 75 чланова, али је за хитније послове постојао и ужи Главни одбор,

²¹¹ Д. Тешић, нав. дело, 39-42 стр.

²¹² Исто, 38 стр.

који је из својих редова бирао *извршни одбор* странке. Упркос тежњама да Јереза постане јединствена странка, она никада није успела да превазиђе своју *тројаку природу*, те је до самог краја постојања била и остала једна лабава коалиција странака. Могуће је да је Стојадиновић на свом коначном салду, плаћао рачун и ове погрешне процене. ЈРЗ је остала у историји запамћена као само једна од режимских хибридних политичких странака, какве су уосталом биле и ЈРСД и ЈНС.²¹³ Све то не треба да чуди имајући у виду да је ЈРЗ заправо формирана „одозго”. Ни политичким елитама из периода шестојануарске диктатуре законска ограничења нису представљала препреку, иако је она за све остале била несавладива, да формирају нову странку. Исто тако је било и са оснивањима Јерезе. Лидери Јерезе су приложили сву потребну документацију и од МУП-а затражили одобрење за рад странке 16. октобра 1935, које је, ни мање ни више, добијено већ сутрадан. Продужена рука круне радила је изврсно свој посао, стварајући утисак да се нова странка формира управо „одозго”.²¹⁴

ЈРЗ и хрватско питање

У политичком смислу, највећу пажњу су изазивале последице формирања Јерезе у односу на хрватско питање. Удруживање три странке остављало је утисак да се око Хрватске ствара својеврсни обруч, па су и чехословачки и британски посланик истицали да ће успостављање нове странке довести до погоршања односа са Хрватском. За Мачека је формирање странке било позив да одустане од максималистичких захтева и придружи се тројној коалицији, али и претња да ће нова влада бити довољно стабилна да управља и без ХСС.²¹⁵ Након Стојадиновићевог дефинитивног раскида са радикалима око Главног одбора, ЈРЗ се намеће од друге половине 1936. као једина странка која има капацитет да као представник српског народа преговара са ХСС око решавања хрватског питања и преуређења државе. Таква амбиција нове странке наметала је потребу да се привремена

²¹³ Исто, 42-43 стр.

²¹⁴ Исто, 49 стр.

²¹⁵ Исто, 44 стр.

општинска, среска и бановинска руководства трансформишу у територијалне организације странке у пуном капацитету. Постојање паралелних организација између Стојадиновићеве ЈРЗ и ГО НРС, отежавало је раст Јерезе на терен, стварало конфузију и одвраћало народ од масовније уписа у чланство странке.

Прва скупштина Јерезе

Прва земаљска скупштина ЈРЗ одржана је у Београду, 1. јуна 1936. Пред 327 делегата, првом конгресу нове странке присуствовали су и чланови владе, посланици и сенатори који су јој приступили. Најважнији говорник био је свакако Милан Стојадиновић. Он је релативизовао проблеме са којима се суочавала Југославија, истичући како су друге државе биле у још већим потешкоћама:

„Погледајте како је код многих других- ја не желим овде да именујем ниједну страну земљу посебице, па ћете видети да је код нас бољевнега код многих и многих... Југославија је велика и природно богата земља,ци да све буде у реду недостају јој само мало више слоге и међусобног разумевања, поштовања туђег мишљења, једна искрена жеља за братским споразумом.“

Стојадиновић је оштрицу својих критика усмерио ка ЈНС, много више него ка *Удруженој опозицији*. Истицао је да проблеми око решавања хрватског питања трају пуних 18 година, а да политичари из шестојануарских странака нису ништа учинили да их реше. Такође се, управо у контексту покушаја да се постепено дође до компромиса са ХСС, заложио за „културне, привредне, административне и финансијске аутономије” у земљи, остајући истовремено на чврстом становишту одбијања федерације. На економском плану је указао на бригу о сељацима исказану у виду смањења пореских терета, што је представљало важан елеменат и његове социјалне политике. Неуморно је истицао, па и на овом конгресу, либералну примену реакционарних закона, тврдећи да се „народу враћају демократске и грађанске слободе”. У спољнополитичком делу свог говора, премијер је

наговестио раскид са традиционалном политиком ослоња на Француску и Малу Антанту. Немачки посланик у Београду Фон Херен дао је врло индикативну оцену првог конгреса Јерезе:

*„ Конгрес је показао добру режију и доказао је опозицији да је Стојадиновић успео да младој странци пружи изненађујуће чврсту организацију. Повољна слика јединства и чврстине нарочито је истакнута околношћу да су бројни покушаји предузети последњих недеља да се тзв. ванкупитинска опозиција споји у јединствени блок, пропали због крутости вође Хрвата Мачека. Независно од тога колико је висока оцена бројчано изражене снаге владине странке- а процене о томе се јако разилазе- ни опозиција неће моћи оспорити да поред хрватског блока не постоји у земљи ниједна политичка група тако чврсто организована и тако јасна у свом програмском истицању циља као што је нова странка коју је створио Стојадиновић. Конгрес је протекао без икаквог призвука неуспеха”.*²¹⁶

О атмосфери на првом конгресу Јерезе писао је М. Ј. Стоимировић, дан након његовог завршетка:

*„Данас је завршен конгрес Југословенске радикалне заједнице. Председник је говорио много о официрима партије, команди, вођству, плану борбе, затим о војницима, дисциплини итд. а затим је дигао руку и поздравио салу а la Hitler. То ми се није допало. И много се смејао. Мало брижности би му више доликовало. Али, у основу, његов се говор допао маси, која му је пљескала до френезије. Најзад, ужи Главни одбор је био изабран, он је остао председник Странке. Дај Боже да нам сада све окрене на добро. Да Спахо не вуче на једну, Корошец на другу страну. Да Бог помогне ову земљу.”*²¹⁷

²¹⁶ Т. Стојков, нав. дело, 150-154 стр.

²¹⁷ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 58 стр.

Организовање странке на терену

У организовању странке на терену, Стојадиновић је користио владине министре, како би што кредибилније парирао Удруженој опозицији и радикалима у Србији. На територији Србије, до краја 1936, ЈРЗ је организовала партију у 36 од 37 срезова, а у Дунавској у 47 од 51 среза. У Моравској бановини ЈРЗ је организована у 40 срезова и 764 општине, а у Зетској у 26 од 32 среза.²¹⁸ Ширење страначке структуре пратило је и увећавање чланства. Будући да је ЈРЗ била странка власти, њено чланство чинили су пре свих припадници државног апарата- од чиновника, до народних посланика, министара и председника општина. У редовима чланова били су и земљорадници, адвокати, трговци и занатлије. Јасно је да су режимској странци пре свега прилазиле оне категорије становништва које су зависиле од власти и страховале за сопствене привилегије, или рачунале на њихово стицање. То је за једну партију увек било и предност, али и слабост. Предност док се странка налази у власти, када може уз широку мрежу „уцењеног чланства” да делује брзо и лако, а слабост у фази преласка у опозицију, када долази до осипања истог тог интересима везаног чланства, и готово неизбежног пропадања партије.²¹⁹

Како би ојачала своје позиције, посебно у Србији, ЈРЗ се нарочито фокусирала на придобијање омладине за своје чланство. То је било од посебног значаја, имајући у виду појачани рад националистичких организација попут Љотићевог *Збора*, Хођериних *Борбаша* и *Орјуне*, те КПЈ, међу младима. Странка је упутила совејврски проглас младима, у којем је критикована политика дотадашњих влада према младима. Такође је основана и партијаске школа Јерезе у марту 1937, када је свечаном отварању присуствовао и сам Стојадиновић. Предавања су обухватала обуке из области националне историје, беседништва, социологије, економије, политичких наука и пољопривреде. Управо су омладинци ЈРЗ чинили униформисане редарске службе које су очарале и самог грофа Ђана приликом посете Београду, а за које многи историчари па и савременици Милана

²¹⁸ Д. Тешић. 132 стр.

²¹⁹ Исто, 313 стр.

Стојадиновића, тврде да су неодољиво подсећале на фашистичке униформисане одреде. Стојадиновић је то, свакако, у својим мемоарима одлучно негирао.²²⁰

„Самоуправа”

Руководство Јерезе је врло добро разумело значај медија, те је од формирања странке 1935. до Стојадиновићевог пада почетком 1939, финансирало већи број листова. Главно гласило и прави мегафон ЈРЗ, била је *„Самоуправа”*. Идеја је била да се и кроз назив овог гласила укаже на непрекинути континуитет са старом *Народном радикалном странком* и њеним истоименим листом, који је први пут изашао 1881, а последњи пут на дан увођења диктатуре 6. јануара 1929. Дужности листа описане су у чланку од 8. маја 1936, када су наведене његове „специјалне дужности”:

„ Самоуправа је централно јавно гласило наше странке, које увек говори у име странке, у коме се изразито испољава политички ауторитет Главног одбора и углед Странке, и кроз чије ступце струји живот и рад целе странке;... Самоуправа је врховни орган над свом осталом штампом Странке.. и према њој се морају управљати сви остали листови наше странке.”

При редакцији *„Самоуправе”* је основан и *Партијски прес биро ЈРЗ*, са циљем да се успоставе што чвршће везе са осталим листовима у Југославији. Прес биро је листовима широм земље упућивао готове чланке, које је требало објавити. Овакав вид медијске контроле био је важно средство за јачање имиџа ЈРЗ и Стојадиновића, али и за гушење сваке друге опозиционе активности. Новинар Милан Јовановић Стоимировић, више пута цитиран у претходним поглављима, био је као шеф Партијског прес бироа, важна фигура у пропагандној машинерији владајуће странке. Иако је Стојадиновићева влада истицала да су за њеног мандата унапређене медијске слободе, посебно у односу на период шестојануарске диктатуре када је изменама *Закона о штампи* слобода писања и извештавања ограничена, реалност је сугерисала да нису баш сва обећања испуњена. За

²²⁰ Исто, 333-339 стр.

разлику од времена диктатуре, када је спровођена и превентивна цензура кроз рад државних тужилаштава и Централног прес бироа, Стојадиновић јесте осигурао већу слободу штампе, пре свега у складу са својим начелом „либералније примене реакционарних закона”. Међутим, његово обећање дато у јулу 1935. пред Парламентом, да ће ускоро бити донети нови Закон о штампи, уз нове политичке законе, ипак није испуњено. Опозиција је, наравно, отро критиковала стање слободе медија у земљи. Тако је НРС у октобру 1937. обавестила своје чанство да је влада забранила листовима да објаве текст споразума постигнутог између Удружене опозиције и СДК.²²¹

Британци о ЈРЗ

О природи ЈРЗ и свим наведеним тенденцијама Стојадиновићевог политичког круга, детаљно сведоче извештаји које је амбасада Велике Британије из Београда упућивала министарству спољних послова у Лондон:

„Поменута тактика представљала је само један аспект све присутнијих покушаја г. Стојадиновића да у странку и владу уведе ауторитарне методе. Нема никакве сумње да је он за време посете Италији, крајем 1937, и Немачкој, почетком 1938, био импресиониран начином на који су се Фирер и Дуче обрачунали са свим видовима опструкције и опозиције, и да је настојао да следи њихов пример приликом разрешавања озбиљних унутрашњих проблема са којима се суочавао. Током године се готово ништа није чуло о обећаним политичким законима; уведена је зелена значка, по фашистичком узору, за све чанове Југословенске радикалне заједнице, а постајало је све очигледније да чланство у странци представља неопходан услов за запослење у владиним надлештвима. Владаина радничка организација „Југорас”, коју је марта 1937. основао г. Цветковић, министар за социјалну политику, у 1938. се такође развијала на ауторитарним основама. Сви радници у владиној служби били су принуђени да се учлане у организацију, тако да је

²²¹ Исто, 349-352, 356-357 стр.

број чланова крајем 1938. достигао око 250 000 (од којих је 150 000 било у владиној служби), од укупно 700 000 радника колико је било запослено у целој земљи. Г. Стојадиновић је такође основао омладински покрет чији су се чланови појављивали у зеленим кошуљама.”

Стојадиновић је у својим мемоарима оштро критиковао британску политику лицемерја и двоструких стандарда, бранећи се и тако од оптужби да је кокетирао са фашизмом и уводио ауторитарни систем у земљу.²²²

Удружена опозиција и Сељачко – демократска коалиција (ХСС, СДС)

Британци су пажљиво пратили дешавања, како у владајућој ЈРЗ, тако и у југословенској опозицији. У предратну зору, ваљало је пажљиво анализирати дешавања на простору који је од давнина представљао раскрсницу између истока и запада, водећи ка стратешкој тачки Босфора и Дарданела, на којој су се Британци традиционално сукобљавали са Руском Империјом. Међутим, на шаховској табли сада се нашла и моћна Хитлерова Немачка, пружајући своје пипке дубоко у политичко-економски живот балканских земаља. За Британце је то био недвосмислени позив да се активно позабаве унутрашњим политиким кретањима у Краљевини Југославији:

„ На унутрашњем плану владини напори били су углавном усмерени на консолидацију владајуће странке и на припрему скупштинских избора, које је наводно намеравала да распише пре истека мандата законодавног тела, маја 1939. године. Ипак, требало је сачекати октобар да влада и званично распише скупштинске изборе за 11. децембар. Г. Стојадиновић знао је да за себе већто извуче корист из септембарске кризе, с обзиром да је она представљала озбиљан ударац опозицији, која га је непрестано критиковала због његове спољне политике, и која сада није могла одговорити на његове аргументе да би се Југославија нашла у незавидном положају да се којим случајем била везала искључиво за западне демократије. У недостатку било каквог конструктивног програма,

²²² Живко Аврамовски, *Британци о краљевини Југославији*, Загреб, 1986, 678 стр.

*опозиционе странке, са једним изузетком једне безначајне групе фашистичке тенденције, под г. Љотићем, одлучиле су да своју судбину вежу за др Мачека и иступе јединствено са његовом странком. Такав поступак би и могао бити разумљив у случају три странке, које су заједно са Хрватском сељачком странком и Самосталном демократском странком образовале тзв. Удружену опозицију, и које су октобра 1937. са др Мачеком потписале чувени споразум, чиме су, да подсЕтимо, регулисале процедурална питања, а да нису ни дотакнуле суштину проблема. Међутим, такав поступак потпуно је несхватљив када је реч о Југословенској националној странци, на челу са др Јевтићем и генералом Живковићем, која је била ултрасрпска и на власти када је др Мачек бачен у затвор 1933. године.”*²²³

Зачеци сарадње СДК и УО

Вероватно кључна странка у пројекту укрупњавања југословенске опозиције, била је *Хрватска сељачка странка* Владка Мачека. Супротстављајући се концепцијаМа интегралног југословенства и државног унитаризма, она је себе поставила на браник одбране националних интереса Хрвата. Овакву улогу ХСС је потврдила великим успесима оствареним на општинским изборима 1933, односно петوماјским парламентарним 1935. ХСС је била масовна странка, својеврсни хрватски покрет који је окупља сеоску сиротињу, раднике, банкарe и индустријалце. Мачеков посао да обезбеди јединство политике у тако разноврсном политичком покрету, није био нимало лак. Он је балансирао између интереса горњих друштвених слојева унутар ХСС, који су желели компромис са владајућим круговима у Београду зарад заштите сопствених привилегија, интереса франковаца која као крајња десница није пристајала на решење хрватског питања унутар Југославије и интереса левице.²²⁴ Међутим, за Стојадиновића је тренутни главни политички проблем представљала Удружена опозиција, неформална коалиција три српске странке- радикала, демократа и Савеза земљорадника. УО је за тачке окупљања имала захтев за демократизацијом кроз укидање шестојануарских закона и државно преуређење

²²³ Исто, 627 стр.

²²⁴ Т. Стојков, нав. дело, 61 стр.

које ће се остварити споразумо са Хрватима, односно ХСС Владка Мачека. Проблем УО била је ненаклоњеност кнеза Павла њиховој политичкој агенди, а лични анимозитети између њених лидера и све ауторитарнијег премијера Стојадиновића, нису јој много помогли у развијању политичке акције међу народом и у штампи.²²⁵

Први облици сарадње између српске Удружене опозиције и СДК јављају се у освит петомажских избора 1935. На ове изборе опозиција излази под вођством Мачека, а у њеном саставу биле су ДС, СЗ, ХСС и СДС. Радикали су се на овим изборима одлучили да апстинирају, још увек се надајући некаквом договору са круном око партиципирања у будућој власти. Након тријумфа владине листе под командом актуелног премијера Б. Јевтића, демократе, СЗ, ХСС и СДС се због „изборног терора, насиља и фалсификата” одлучују на бојкот рада парламента, оптужујући нову владу да наставља са провођењем шестојануарске политике, истичући притом споразум Срба, Хрвата и Словенаца као неопходан предуслов за опстанак и развој заједничке државе. Тако је започела прва фаза сарадње унутар југословенске опозиције, и управо након ових догађаја СДК је и престала да се сматра делом Удружене опозиције.

Након одржаних избора и пада Јевтића, те формирања нове владе Милана Стојадиновића, дошло је до познатог разлаза између радикала око ГО, и новог премијера. Радикали се тако придружују демократама и СЗ у ономе што су две потоње странке, наставиле да одржавају као неформалну *Удружену опозицију*. Мачек је за то време лавирао између Стојадиновића и српске УО, настојећи да користи њихов ривалитет за остварење хрватских националних циљева. Премијер Стојадиновић је, са друге стране, држао српске странке из редова УО у „полу легалном стању наслеђеном из периода диктатуре”, дозвољавајући им већу слободу деловања, али их и по потреби притискајући репресивним мерама држаног апарата кад год му је то било потребно.²²⁶

Последице шестојануарске диктатуре по етаблиране српске политичке странке-демократе, радикале и земљораднике, биле су веома неповољне. Странке су разбијене, обезглављене, чланство се осипало, а радикали су притом били измучени и компромитовани вишегодишњим учешћем у власти и корупционашким скандалима.

²²⁵ Б. Симић, нав. дело, 40-41 стр.

²²⁶ М. Радојевић, нав. дело, 42-45 стр.

Одсуство подршке круне било је можда и највећи изазов са којим се српска опозиција суочавала.²²⁷

Требало би овде напоменути да странке УО нису у својим називима имале одредницу “српски”, пре свега будући да су се у њиховом деловању још увек осећали остаци идеје интегралног југословенства. Осим ове чињенице, треба као објашњење узети у обзир и околност да су ДС и СЗ акценат стављали на демократизацију земље и питања социјалне политике, док радикали као осведочена српска странка, нису ни имали потребу да епитет „српски” посебно истичу. Упркос томе, у деловима СЗ окупљеним око Бранка Чубриловића, постојале су иницијативе да се партија назове „српском земљорадничком”, што је образлагано осећањем „да сељаци хоће да србују, као што Хрвати хрватују”: То се ипак није догодило, понајвише захваљујући томе да СЗ. Иако није пустио корене међу Словенцима и Хрватима, ипак није био уско национална политичка организација.²²⁸

Структура Удружене опозиције

У погледу социјалног састава чланства странака УО, радикали јесу баштинили традицију окупљања сељака, али су као последица дугог учешћа у власти, њене редове ипак све више чинили богатији слојеви становништва, пре свега власиници крупног и средњег капитала. Демократе су у својим редовима окупљале махом „србијанску интелигенцију”, трговце, занатлије, пословне људе и чиновнике. У чланству њеног ГО налазимо пре свега адвокате, лекаре, индустријалце, апотекаре, трговце, судије, бивше министре и посланике. Упркос склоности демократа ка „интелектуалном набоју”, њен лидер Љуба Давидовић успевао је својом простодушношћу и угледом поштенос човека да разбије уштогљену слику Демократске странке и донекле је приближи ширим народним слојевима. Коначно, СЗ су, што је потпуно логично, чинили пре свега земљорадници, од оних сиромашнијих до прилично богатијих. У чланству странке били су и адвокати, инжењери, лекари,

²²⁷ Исто, 46-55 стр,

²²⁸ Исто, 76-77 стр.

публицисти и свештеници, док странку суштински нису водили земљорадници, већ ужи круг пословних људи и интелектуалаца. Управо због тога су на рачун Савеза плуштале оптужбе да су они обични „*теразијски земљорадници*”. Неретко су изражаване сумње у разлоге лидера странке Јована Јовановића Пижона да као стари дипломата и веома богат човек, води једну сељачку странку.²²⁹

Радикали су се суочавали током година у опозицији са озбиљним изазовима фракционашких подела, осипања чланства и сужавања територије на којима су некада доминирали. Тако је Радикална странка, под вођством Аце Станојевића, полако губила своја упоришта како у пречанским крајевима међу тамошњим Србима, тако и у самој Србији где је дуго времена важила за водећу српску странку. У тренуцима формирања УО, радикали су највећи утицај задржали пре свега на просторима предтратне Србије и то у Моравској бановини, западној Србији и Шумадији, и на самом југу. Нешто присталица имали су и у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Далмацији, Војводини, и веома мало у Словенији и Хрватској. Демократска странка, с друге стране, највећи део својих присталица имала је на територији Србије у којој је представљала водећу опозициону снагу. Њени бирачи били су равномерно распоређени у читавој Србији, а поред тога извесну врсту монопола полагала је на Македонију у којој је уживала велику подршку, посебно у Кумановском срезу. Ван Србије, знатно мање подршке имала је у Црној Гори, а затим и у Војводини и Босни и Херцеговини. Савез земљорадника је највише присталица стицао у крајевима Југославије у којима су задржани облици феудалних и колонатских односа, односно у којима није било решено аграрно питање. Тако је СЗ значајан замах добијао у Далмацији, Војводини (посебно у Банату, јужној и средњој Бачкој) и Босни и Херцеговини, чак и више него у самој Србији. Највећу подршку уживао је у Врбаској бановини, посебно у Босанској Крајини и уопште узевши у читавој Босни и Херцеговини, где је важио за странку са већом подршком и од демократа и од радикала. У самој Србији, Савез земљорадника је уживао приближну подршку коју су имали радикали, али је каскао за демократама. Симпатизере је имао и у Црној Гори, где су првог посланика добили тек на изборима 1927. Идеја вође фракције земљорадничке левице унутар СЗ, Драгољуба Јовановића, да од ове странке направи једну велику југословенску сељачку странку,

²²⁹ Исто, 80-82 стр.

наилазила је на бројне отпоре. Тако су се томе у Македонији супротстављале демократе, у Лици, Банији и Кордуну СДС, у Далмацији ХСС, а у Војводини Војвођански фронт.²³⁰

Услови за рад опозиције

Стојадиновић је, обећавајући доношење нових политичких закона, тежио да омогући повољнију политичку атмосферу од оне која је владала од 1929-1935. Тако је УО оперисала у мање више „полу-слободном” стању, између легалности и илегалности, организујући зборове и конференције, за које јој је истовремено увек била неопходна претходна дозвола власти. Опозиција је тако зависила од расположења самог режима, па је неретко била жртва репресије, када су жандарми тукли присутне на зборовима и растеривали их ватрогасним шмрковима, док су представници режима који су увек присуствовали сваком опозиционом скупу могли да устану и прекину га, ако би били незадовољни тоном дискусије. То није могло да се назове нити слободом, нити демократијом. Треба напоменути ни да сама опозиција није показивала спремност да се до краја супротстави овим насилним тенденцијама режима. Састављена претежно од старијих, грађанских политичара који су школовани у западним демократијама, они нису били спремни да преузимају ризике, да долазе у непријатности које су носили судски процеси, полицијске присмотре, хапшења и гунитак привилегија. Д. Јовановић тако сведочи да је Милан Грол, један од лидера и каснији председник демократа, страховао да претерано левичарење и револуционарне методе могу грађанску класу одвући у реакцију и фашизам. Грол је био склонији стрпљивом ишчекивању потеза који би западне демократије требало да повуку према нарастајућим фашистичким силама у Европи, када би и грађанска опозиција у Југославији требало да се истински пробуди. Д. Јовановић истиче и да су власти веома пажљиво бирале своје „омиљене опозиционаре!”, а да је избор увек падао на Љубу Давидовића. Сам Давидовић је провео више времена у опозицији него на власти, али није био склон рушилачким методама и дефетизму, имао је изражене „социјалне нагоне и национално сећање”, и као такав је био идеална опозиција која

²³⁰ Исто, 82-86 стр.

суштински не може да угрози власт. С друге стране, Д. Јовановић је политичар који је међу српским лидерима био највише пута хапшен. Тежио је да од својих хапшења и прогона, по угледу на ХСС, ствара политички капитал. Он се није либио да на зборовима провоцира полицију на реакцију, која је често и прибегавала сили, на чему јој је Јовановић био неизмерно захваљан. Често је умео да говори да му је „полиција највећи помагач”. Међутим, Стојадиновићев режим био је све само не наиван, па је тако партијско гласило ЈРЗ „*Самоуправа*” истицала да „Јовановића неће хапсити попут претходних влада, јер би он то волео”. Иако најагилнији опозициони вођа, који је својим стилем рада угрожавао и друге опозиционаре посредно их откривајући као салонске политичаре, ипак није успевао да до краја изгради култ „мученика”, јер режиму то никако није одговарало.

Посебну тешкоћу у раду УО представљале су финансијске неприлике. Поред тога што нису имале утврђен и редован прилив финансија, странкама опозиције је и по законима шестојануарске диктатуре одузета и сва имовина. Радикали су је, додуше вратили на кратко 1935. приступањем Јерези, али су је потом поново и изгубили разлазом са Миланом Стојадиновићем. У овом примеру можда лежи и сав апсурд југословенске демократије тридесетих година XX века. Будући да су странке опозиције биле под притиском режима који је неретко забрањивао објављивање чланака о њиховим скуповима у медијима, или њихово свођење на најмању меру, али и забрањивао листове попут „*Правде*” и „*Политике*” због про-опозиционих чланака, једини пут да се дође до бирача било је штампање летака, брошура и страначких листова. Међутим, власти су и у овом погледу биле бруталне, те су заплене страначких материјала и забране излажења страначких листова биле више него честе.²³¹

²³¹ Исто, 87-94 стр.

Осипање Удружене опозиције након петوماјских избора

Након што је УО наступила заједнички на петوماјским изборима 1935, на којима је владајућа већина извојевала победу, а потом под притиском оптужби за фалсификовање изборних резултата премијер Јевтић поднео оставку, дошло је до поменутог опозиционог осипања. УО напуштају СДК и ЈМО, па се под овим лабавим појмом почела подразумевати сарадња демократа и СЗ, а од почетка 1936. и радикала. Након петوماјских избора, опозиција је ипак наставила са живим активностима и управо у том периоду одржава *највећи опозициони митинг* који је међуратна Србија икада видела, одржан у Крагујевцу 25. августа 1935. Тада је Љ. Давидовић и најавио велико удруживање опозиције, што је испраћено еуфоријом присутних, али и каснијим разочарењем будући да није дошло до зближавања ДС и СЗ по узору на СДК. У првој половини 1937, демократе преузимају иницијативу за ближе повезивање са радикалима и СЗ, лансирајући иницијативу за дефинисање програма државног преуређења, и настојећи да у таквој будућој конструкцији Удружене опозиције баш они имају водећу улогу. Радикали, с друге стране, нису били одушевљени оваквим тенденцијама и све више су вршили притисак на свог лидера Ацу Станојевића да се отресе Демократске странке. За њих је удруживање по принципима СДК било неприхватљиво, будући да су и даље баштиници традиције старе Радикалне странке која је некада била најмоћнија српска странка. Велика доза гордости, али и жеље за повратак на дане старе славе, гурала је остареле радикалске лидере у деструктивно понашање. Реалност је била нимало весела за оно што је преостало од некада славне, Пашићеве радикалне странке. Изморени од предугог бивања на власти, уљуљкани у стечене привилегије и велика очекивања, погођени смрћу Пашића 1926, завођењем диктатуре 1929. и разлазом са Стојадиновићем 1935, радикали напосто више нису били ни сенка некадашње странке. Ипак, и даље су имали своју рачуницу од које нису желели да одустану. Савез земљорадника је више него јасно одбијао губљење сопствене суверености унутар Удружене опозиције, сматрајући да је његов програм пре свега економско-социални, а не политички као код грађанских странака, и да такав програм може бити остварен једино формирањем велике југословенске сељачке странке. Утапање у УО се у овакву стратегију СЗ никако није уклапало. Будући да нису били део ниједне владе од оснивања странке 1919. све до 1939, земљорадници нису желели да

поделе одговорност за стање прилика у краљевини са демократама и посебно радикалима, од којих су нарочито зазирали. За овакво самостално иступање, земљорадници су посебно критиковани од стране демократа које су претендовале да се ставе на чело опозиционог покрета. Иако су и саме у својим редовима имале тзв. „*дворске демократе*”, ипак су уживали углед странке која није стала уз режим диктатуре, која је била много мање у власти него радикали и која није била спремна да се зарад власти одрекне својих програмских начела. С таквим имицом, демократе су себи давале за право да се сматрају лидерима УО, а дисонантни тонови који су стизали из СЗ кварили су јој планове. Велике суревњивости међу различитим крилима УО, смањивале су њен потенцијал за велики политички резултат. Окупљање три странке заснивало се пре свега личним односима њених лидера, који су смогли снаге да за локалне изборе 1936. позову своја чланства да се обуставе све неслоге и заваде. Можда је разлог томе био и чињеница да је УО овим изборима придавала мали политички значај. Међутим вођству УО много већу главобољу изазивала су иступања Д. Јовановића, који је као лидер *левог крила СЗ*, настојао да ојача своју популарност. Његове иницијативе за успостављање великог српског сељачког покрета доживљаване су као претња опстанку УО. Демократе су посебно зазирале од њега и његовог утицаја на Љ. Давидовића, страхујући да би он могао да га инаугурише за свог наследника. Посебан проблем за демократе представљале су активности фракције „*демократсе левице*”, окупљене око Ивана Рибара. Након што је демократска левица упутила предлог вођству УО да се уместо три одвојене страначке организације, иде у формирање једног јединственог опозиционог ентитета, уследиле су оптужбе за разбијање јединства унутар УО, док их је Демократска странка коначно све и искључила из свог чланства. Разлоге оваквим реакцијама вођства УО треба тражити и у страху од кокетирања ДЛ са комунистима, што би довело до падања у немилост кнеза намесника Павла, а последично и онемогућило долазак Удружене опозиције на власт. Посебно велико изенађење представљао је договор УО са ЈНС о заједничком изласку на изборе 1938. ЈНС је била странка која је носила шестојануарски режим и важила за бескрупулозног противника УО. Међутим, Удружена опозиција је у сарадњи са ЈНС видела математичку шансу за освајање већег броја гласова. Мачек је, с друге стране, желео на својој листи странку која има готово идентична програмска начела као ЈРЗ, чиме је настојао да ослаби Стојадиновићев ауторитет. Лидеру ХСС је био неопходан и што

бољи резултат међу Србима, па му је било свеједно која му странка те гласове доноси. Резултати избора су показали да је ЈНС заједничкој листи донела око 122 000, од чега у Србији 41 000 гласова. То није било занемарљиво, али отвара питање колико је гласова изгубљено непринципијелним удруживањем УО и ЈНС.²³²

Кључни фактори пред изборе 1938: Стојадиновић, Мачек и УО

Три кључна политичка фактора у краљевини пред парламентарне изборе 1938. били су премијер Стојадиновић, Владко Мачек са својом ХСС и Удружена опозиција, која је деловала као прилично нејединствен политички фронт, заглављен између ЈРЗ и ХСС. Лишене заједничког програма, без финансија и оптерећене поменутих сукобима, и старим и новим, три странке УО нису имале нимало лак посао пред собом. Ипак, оне су представљале кичму српске политичке сцене. Са Стојадиновићем су се сукобљавале како на унутрашњем плану, захтевајући демократизацију друштва, тако и на спољном, оптужујући га за приближавање осовини Берлин-Рим, увођење фашистичких манира у друштво, одустајање од старих савезника Француске, Велике Британије, Румуније и Чехословачке, занемаривање обавеза у Лиги народа и рушење Мале антанте. Са амбицијом преуређења државе, УО је желела договор са ХСС око решавања хрватског питања. Будући да су радикали и демократе важали за државотворне странке, за ДС и УО није било лако да објасне бирачима у Србији излазак на петомајске изборе, и то недуго након атентата на краља Александра, на заједничкој листи са ХСС предвођеној Мачеком. Вођства српске опозиције оптуживана су за издају и подржавање сепаратизма, за разбијање Југославије и рушење *аманета краља Александра*. Тако је УО много времена трошила на убеђивање бирача да је Хрватима заједничка држава потребнија него Србима, будући да се налазе на удару Италије, и да је коалиција са ХСС у интересу решавања нагомиланих политичких и економско-социјалних проблема у Југославији. Сам Владко Мачек је гајио доста неповерења српским опозиционим странкама, неретко их оптужујући

²³² Исто, 105-125 стр.

да им је једини циљ долазак на власт а не државно преуређење земље. Њему и јесте на неки начин било свеједно са којим ће се српским странкама договорити, једини циљ је био задовољење хрватских националних тежњи. Први Мачеков избор за постизање договора превасходно је била круна, односно кнез Павле, кога је више ценио него Александра. Будући да је Павле гајио анимозитет према УО, која га је заузврат неретко критиковала, Мачек је намеравао да искористи дисонантне тонове у владајућим српским круговима за своју ствар. Директан договор са кнезом намесником био би пречица, али је био спреман и на евентуални договор са УО. Због тога ју је и пожуривао да се што пре изјасни за програм преуређења државе. УО је, у жељи да одобровољи вођство ХСС и ублажи неповерење Загреба, предлагало скори договор о сарадњи који би у први план ставио демократизацију друштва, као увод у решавање свих осталих притања. За ХСС то међутим није била ни опција- они су решавање хрватског питања стављали изнад свега осталог. Да ли су вође УО заиста искрено веровале да је демократизација услов *sine qua non*, или су тактички приступали споразуму са Хрватима, тешко је закључити.²³³

Док је трајало усаглашавање првака ДС, радикала и СЗ око заједничког програма за преуређење државе са којим би се изашло пред вођство СДК, у лето 1937. је избила *Конкордатска криза* која је озбиљно уздрмала владу. Конкордат је био идеално место за критику Стојадиновића, за стицање поена на српској политичкој сцени и повезивање са интересима СПЦ. С друге стране, претеривања у овом критичком правцу могла су да изазову несугласице са Мачеком. Тако се вођство УО одлучило да, уз балансирану критику Стојадиновића и појединачна јасна и оштра сврставања одређених страначких лидера уз гласове СПЦ (Ј. Јовановић је примера ради објавио два текста о преминулом патријарху Варнави), обрати кнезу Павлу. Кнезу намеснику је предложено формирање једне концентрационе, народне владе, у којој би и УО била вољна да учествује и која би хитно приступила решавању свих горућих проблема. Павле на ову иницијативу није ни одговорио, док је Мачек на крају ипак био незадовољан држањем УО у Конкордатској кризи.²³⁴

²³³ Исто, 137-151 стр.

²³⁴ Исто, 173-176 стр.

Блок народног споразума

Неслагања унутар саме УО, између УО и СДК, сложени међународни односи, тензије изазване Конкордатском кризом и страх од евентуалног договора између Стојадиновића и Мачека, довели су до компромисног споразума 8. октобра 1937, и стварања „*Блока народног споразума*”.²³⁵ То је био први пут од стварања заједничке државе, да су лидери радикала, демократа, земљорадника, ХСС и самосталних демократа постигли споразум који предвиђа поступак унутрашњег преуређења краљевине. Најзначајнији елемент споразума био је формирање Уставотворне скупштине са задатком да донесе нови устав. Устав би био изгласан, уколико би га подржала већина посланика из сва три народа, чиме би се избегла мајоризација било које врсте. Ипак, ефекти овог споразума који је добио велику пажњу и домаће и стране јавности, био је мањи него што се очекивало. Кнез Павле је одбио да повери представницима „*Блока*” формирање владе, негативно се изјашњавајући о споразуму. Представници УО користили су постизање споразума за ојачавање тврдње да су оптужбе да је ХСС против државног јединства, биле неистините. ХСС је, с друге стране, у сврху задобијања подршке хрватског народа за споразум, истицало да су водеће српске опозиционе странке потврдиле позицију Хрвата да је Устав из 1931. неодржив, и да је потребно приступити преуређењу државе без позива хегемоније и на бази равноправности. Будући да је кнез Павле одбио да подржи споразум, странке *Блока* су наставиле да врше искључиво благи притисак који је укључивао повремене зборове, као и састанке руководства странака на којима је потврђивана верност споразуму. Најзначајнија политичка акција подршке споразуму десила се августа 1938, када је Мачек посетио вођства УО у Београду. Мачекова посета је била савршена прилика да народ исказе незадовољство радом владе, па се тако упркос владиној пропаганди и позивима на бојкот, те упркос мерама органа безбедности, на демонстрацијама за време Мачековог боравка у Београду окупило преко 50 000 људи. Сам контакт лидера са народом трајао је доста кратко, након чега су се повукли на консултације и усагласили резолуцију којом потврђују верност споразуму. Ипак, овај састанак није значајније допринео унапређењу односа у опозицији.

²³⁵ Исто, 176 стр.

Стојадиновић се одлучује за парламентарне изборе

Велике наде које је пробудио споразум биле су изневерене, а неодлучност, одсуство храбрости и хомогености грађанских политичких странака утицало је да се смањи социјална база подршке њиховом деловању. Тако је у јесен 1938. у Стојадиновићевом окружењу преовладало мишљење да је право време, у контексту и унутрашње и спољнополитичке ситуације, да се распишу избори за народне посланике. Стојадиновић се у овој одлуци вероватно руководио понајвише спољнополитичким разлозима. Имајући у виду благо држање Британије и Француске пред Хитлеровим нападом на Чехословачку, веровао је да то потврђује исправност његове политике приближавања нацистичкој Немачкој, која „обезбеђује мир на границама”. Веровао је да је то прави тренутак да бирачи награде његову одлучност и далековидост. И сам случај Чехословачке ЈРЗ је у огромној мери користила у изборној кампањи.²³⁶

Југословенски народни покрет Збор

Идеолог ЈНП Збор био је Димитрије Љотић, син српског конзула у Солуну, рођен је 1891. у Београду. Његови деда и отац били су присталице династије Карађорђевића, што је утицало на његов каснији развој. У младости је важио за ђутљиву и „богобојажљиву” особу. Основну школу и прва три разреда гимназије завржио је у Смедереву, потом је у Солуну завржио гимназију, да би студије права у Београду окончао 1913. Већ у младости је постао религиозан, читајући дела која су тумачила хришћанске доктрине и проповедала „*да се не треба одупирати злу, већ да га треба трпети и подавати му се*”. И сам је писао да је хришћанство кључно утицало на његово формирање. Бивајући питомцем краља

²³⁶ Т. Стојков, нав. дело, 213-214 стр.

Петра, отишао је након студија права у Париз где се даље усавршавао наредних 9 година. Изучавао је списе француског научника из XVII века Блеза Паскала, који је умно оболео и проводећи време у манастиру размишљао о *“човеку, одакле је дошао, каква је његова права природа и каква крајња судбина”*. И управо је он утицао на Љотићева размишљања о хришћанству, док су му француске хиљадугодишње старине помагале да се излечи од било какве слабости према такозваној великој француској револуцији”. Није показивао склоности ка демократији, и то се у његовом каснијем деловању итекако осетило. Изражавао је презир према свакој револуционарној тенденцији, и показивао склоност ка „терору над народним масама у име хришћанства”. За време боравка у Паризу, прихватио је идеје десничарског политичара Шарла Мораса, који је важио за противника сваког револуционарног покрета. Морас је био одушевљен узлетом Мусолинија и Хитлера, важио је за великог противника Јевреја и поборника увођења *„корпоративног уређења”*. И упркос томе што је живео и студирао у *Француској грађанској демократској републици*, Љотић је под утицајем десничарских идеја све више развијао склоност ка монархизму и фашизму. Први светски рат провео је у Србији као подофицир и резервни официр, све до демобилизације 1920. Када је краљ Александар увео диктатуру 1929, Љотић није скривао одушевљење. Фебруара 1931, ступа у владу Петра Живковића као министар правде.²³⁷

Љотић је веровао да га је краљ одабрао за министра правде, ради доношења пројекта новог устава. Тако је у аудијенцији код краља Александра изнео своју уставну идеју, предлажући уставну наследну монархију: недемократску и непарламентарну и без политиких странака, а која би се остварила кроз увођење *„сталешког парламента”* у који би се посланици бирали из редова просветних, сталешких, културних и добротворних организација. Нема сумње да су на Љотићев уставни предлог одлучујуће утицале Морасове идеје о корпоративном уређењу државе. Будући да није добио подршку за овај пројекат, поднео је оставку на министарски положај, и краљу наговестио да ће свој политички рад наставити самостално, за шта тврди да је од Александра добио пуно разумевање. У фебруару 1934. је са својим истомишљеницима покренуо лист *„Отаџбина”*, који је, без запаженијих резултата, пропагирао његове идеје, да би након

²³⁷ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд, 1984, 16-20 стр.

мање од годину дана основали „Збор”. У својој биографији, о оснивању политичке странке, сам Љотић каже:

„Збор је поникао одмах после краљеве погибје. И пре његове смрти, изгледа по његовој жељи, људи из првог Збора, а у коме су били... људи око Буђења петровградског, из Југословенске акције и Бојовници из Љубљане су имали везе самном и говорили о потреби спајања.”

Збор је изашао и на петемајске изборе 1935, али је освојио свега око 34 000 или око 1,2% гласова, остајући без посланичких мандата.²³⁸

Обједињавање различитих политичких група у „Збор” је обављено на класној и реакционарној основи, и под несумљивим утицајем *фашизма*. Љотић је, могуће и уз подршку двора, предано радио ма изграђи сопственог имиџа. Истицао је да је у сукобу са политичарима из шестојануарског режима, због којих је и напустио владу, а демагогију је вешто користио представљајући се као једини министар без службеног аутомобила, који „пешке иде на посао“. Покушавао је да се наметне као *месијански вођа* осиромашеног народа, који се супротставља режиму. *Збор* се у својим програмским начелима залагао за *сталешко уређење*, неприкосновеност краља, планску привреду, државну регулацију односа између рада и капитала и „*расно-биолошку заштиту народне животне снаге и породице*“. Имајући у виду програмска начела, није изненађење што је појава *Збора* у југословенској јавности протумачена „као профашистички акт југословенских унитариста“. Међутим, пажњу формирању Љотићеве партије указивао је и посланик нацистичке Немачке у Београду Фон Херен, који је у допису министарству спољних послова известио следеће:

*„...произилази да програм садржи извесне додирне тачке са националсоцијалистичком мисли... Нарочито Југословенска акција и Збор имају јаке и отворене симпатије за националсоцијализам и спољнополитички заступају приближавање Немачкој.”*²³⁹

Хроничар овог турбулентног времена, М. Ј. Стоимировић, о Љотићу и Збору сведочи:

²³⁸ Никола Миловановић, нав. дело, 128-129 стр.

²³⁹ Младен Сетфановић, нав. дело, 23-28 стр.

„ 13.2 1938. У Шибенику због Љотићевог предавања пала крв. Љотић подваја људе, и он је данас једини човек због кога су људи готови на крв и због кога и његови пријатељи не презају од проливања крви. За нас нико не би пролио крв. Или се варам? Углавном, Љотић је једно, а све друго иде заједно у друго. Он ће бити велика опасност, ако Стојадиновић учини само неку већу погрешку...

16.11.1939... Љотићев Збор је под вођством фанатика- хришћанина, који нема мере, нема конкретан план политичког рада и нема смисла за тактику. Али, и без свих тих квалитета, Љотић добија у масама, јер ужива глас поштеносног човека и човека од уверења, што он у ствари и јесте. Његова популарност је дакле доказ о томе колико је поштење код нас ретка ствар и колико наш народ цени ту особину, те је готов ићи за човеком који је има, макар и немао других особина потребних једноме државнику. За онога који жели да опипа народни пулс- довољно је да само почне да говори са сељаком о Љотићу, па ће се уверити да је за сељака то име синоним честитости и као неко обећање да би Љотић на власти, само кад би дошао до ње, сигурно вешао лопове и корупционаше. Кад се то зна, онда се Љотић не сме да потцењује. А не сме да се потцењује ни због тога што се љотићевци у целој земљи боре са комунистима, и они су скоро једини који се физички боре са њима. У свима гимназијама у земљи, у свим средњим школама и на свим универзитетима још се једино љотићевци боре за националистички идеал интегралног југословенства, сви су други абдицирали, попустили и попузули! ”²⁴⁰

Љотић није успевао да на парламентарним изборима оствари значајнији успех, док је на општинским изборима 1936. успео да са Збором освоји власт у неколико општина, посебно у свом смедеревском крају, у Дунавској бановини. Ипак, осим спекулација да је краљ Александар, упркос неприхватању Љотићевог програма уставних промена базираних на недемократском и непарламентарном сталешком уређењу, дао миг за његово даље спровођење неформланим путевима- очигледно је да је у владајућим круговима постојала одређена доза симпатије за политичке и „борбене” акције збораша. Имајући у виду антисемитизам и фашистичке тенденције ЈНП Збор, то може деловати застрашујуће, међутим такве опасне тежње нарастале су у читавој Европи тридесетих година, те ни Југославија у том смислу није била никакав изузетак.

²⁴⁰ М. Ј. Стоимирови, нав. дело, 179, 328 стр.

Колико Љотић није био неприхватљив етаблираним странкама, сведочи и одлука Радног одбора опозиционог *Блока народног споразума*, да се у изборну коалицију може ићи не само са ЈНС већ и са ЈНП Збор. Ипак, Љотић је донео одлуку да и на ове изборе изађе са сопственом листом, тврдећи да једино он хоће да спроведе:

„ 1. Да уведе у Народну скупштину више од 200 сељака и радника и занатлија по сенафима...

2. Да са овим људима... донесе најбоље законе за сирротињу и најшире народне слојеве;

3. Да изврши правилну расподелу пореза...;

4. Да обезбеди што сваки сељак и радник мора имати за живот...;

5. Да ограничи докле се може ићи у богаћењу, а да капитал дозволи само у домаћој индустрији као неопходност за развој исте;

6. Да изврши пренос капитала у домаће руке;

7. Да врати у државу народни капитал;

8. Да укине министарске пензије на 518 министара колико их сада народ плаћа;

9. Да се једаред зацари правда и поштење у овој држави... ”²⁴¹

²⁴¹ Д. Тешић, нав. дело, 232-233 стр.

Изборна кампања, народно расположење и изборни резултати

„Цео програм за изборну кампању саставио сам ја. При томе сам се користио искуством из ранијих избора. Кампању сам отворио начелним говором, 16 октобра 1938, у великој дворани Главног одбора Југословенске радикалне заједнице у Дечамској улици 18. Били су присутни чланови владе и сви виши партијски функционери из престонице, поред суседних вароши Земунa и Панчева, универзитетска омладина и представници Радничког савеза. Изложио сам успехе рада своје владе, не нападајући и не критикујући никога. Поменуо сам да је за три године моје владе помиловано 18 000 политичких криваца осуђених од ранијих диктаторских влада, да је у времену од 1929 до 1934 било интернирано 38 угледних политичара, бивших министара или народних посланика, а да за време моје владе није интерниран нико, да се у иностранству налазило толико одбеглих емиграната из времена 1929 до 1934, да им се ни броја није знало, док за време моје владе нико није отишао у емиграцију а вратила се огромна већина. Врхунац одушевљења и аплауза постигао сам када сам поменуо споразум великих сила у Минхену, септембра 1938, који је показао исправност моје спољне политике. Узбуђење целе Европе због немачко-чехословачког сукоба прошло је скоро неопажено у Југославији, где је сваки грађанин осећао да је мој спољна политика сачувала нашу државу од опасности те врсте...

После првог изборног говора у Београду, следовали су други, у свакој Бановини по један велики збор, на коме бих говорио увек о другим питањима, често у вези са локалним приликама. Таквих великих зборова било је седам: у Неготину, Петровграду, Новом саду, Босанском Новом, Бијељини, Љубљани и најзад у Београду, 9 децембра 1938. Сваке недеље по један збор. Највећи и највеличанственији био је у Новом саду. Велики трг био је дупке пун. Присутних преко 100 000 људи. На томе збору говорећи о спољној политици рекао сам:

-Југославија је данас моћна држава. Њен престиж и углед никад нису били већи, него данас. Она је окружена пријатељима и добрим суседима... Ваљда није било ратова у Европи а да ми у њима нисмо учествовали. Но баш зато што знамо шта значи рат, ми

уистини искрено желимо мир, и стога што смо извршили наше национално уједињење у једну и јединствену, недељиву државу Срба, Хрвата и Словенаца, коју са преко 905 насељавају Југословени.

Збору у Љубљани, 8 децембра, присуствовао је и др Антон Корошец, потпредседник странке и министар унутрашњих дела, који је збор отворио... Затим сам истакао да је програм моје Владе принцип најшире народне самоуправе, а против централизма и против федерализма...

На збору у Београду... 9 децембра, који је био закључни збор ове велике изборне кампање, ја сам се нарочито осврнуо на српско-хрватске односе. Истакао сам да је програм моје Владе: Један Краљ, један народ, једна држава. Благостање унутра, мир на границама.

- *Шта је, међутим, програм др Влатка Мачека, који је био носилац листе Удружене опозиције свих странака, сем Љотићеве? Његов је програм: укидање постојећег Устава, избори за Конституанту и нов Устав, на бази федеративне државе, пошто он полази од поставке да су Срби и Хрвати не један већ два народа. Кад је недавно био у Београду изјавио је да не би могао да се бори за ову државу... ”²⁴²*

Тако је Стојадиновић у својим мемоарима видео изборну кампању. А како је његов главни опонент Владко Мачек гледао не предстојећу изборну трку, за кога Стојадиновић на митинзима није трошио речи критике, како му не би подизао видљивост, знајући одакле му прети опасност? :

„Почели смо се дакле и опет спремати на изборе. Србијанска опозиција сматрала је посве наравним да ја и овај пут, као представник најјаче опозицијске странке, будем носилац листе. У Србији и мјешовитим крајевима Југославије настала је са стране србијанске опозиције велика изборна кампања, дочим је међу Хрватима био такав мир као да и нема избора. Сваки човјек је и без икакве агитације знао како ће гласовати. Како је у то вријеме Трумбић лежао ударен капи на смртној постељи, др Јуре Шутеј преузео је технички посао око састављања и предавања листе. Кад је од београдског врховног суда била листа одобрена, није више било никаквог посла, те смо ми Хрвати мирно чекали дан

²⁴² М. Стојадиновић, нав. дело, 502-505 стр.

избора 11.12.1938. Овај су пут у свим хрватским крајевима прошли избори без икаква инцидента. Режимска листа, иако је- што треба поновно нагласити- гласовање било јавно, била је свугдје тучена. У сеоским котарима гласовало је за опозицију готово сто посто не само преданих, него и у изборне листине уписаних изборника. Овај пут гласовао је за опозицијску листу и велик број од владе овисних људи, а нарочито чиновништво. Било је неколико котарева гдје од седам до осам тисућа преданих гласова није режимска листа добила више од шест до десет гласова. На првом мјесту је ту био котар Писаровина, гдје је било предано 4250 гласова, а режимска листа добила је само два, наиме глас среског начелника и његовог писара. И у градовима је извртан био резултат избора за опозицију. Тако је примјерице град Загреб дао опозицији 46 480 гласова, а Стојадиновићева листа добила је тек 3 912... У крајевима с претежно хрватским пучанством, т.ј. у Горњој Хрватској и Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини, опозиција је добила 943 964 гласа против 429 332 за владу.

Надбискуп Степинац (данас кардинал) гласовао је за ХСС. Карактеристично је да је преко радија режим најавио да је надбискуп гласовао за Стојадиновићеву листу, и затим чак хтио провоцирати демонстрације пред надбискупским двором. Срећом, ја сам био у то упућен једним телефонским позивом...

У српским крајевима резултат избора за опозицију није био тако повољан. По свему изгледа да Срби, а да и не говорим о Македонцима, Нијемцима и Мађарима, нису били толико одважни да се у јавном гласовању изложе против режима. Нарочито ме је неугодно изненадило гласовање у Београду. Након великих манифестација уперених против режима пригодом мог доласка у Београд, гдје је судјеловало преко сто тисућа људи, од тога двије трећине из самог Београда, рачунао сам да ће Београд свакако дати опозицији већину. 4 мјесеца касније гласовало је у Београду за опозицију тек нешто преко десет тисућа људи, а режим је добио преко 40 000 гласова. Занимљиво је да су у Војводини сви Нијемци као један човјек, по Хитлеровој директиви, гласовали за Стојадиновићеву листу. У Славонији, гдје су код свих пријашњих избора, па и године 1935, Нијемци у великој већини гласовали за ХСС, овај пут их је око 50% апстинирало од избора, а преостала половина се некако подједнако подијелила између режима и опозиције. И хрватски франковци прокламирали су овај пут апстиненцију, очито према

инструкцијама примљеним из Берлина и из Рима. (За режим се ипак нису могли определијелити.) Но покрет ХСС био је тако јак да су коначно и франковачке вође, осим неколико најзатуцанијих који су се могли на прсте пребројити, гласовали за опозицију. Укупни резултат избора, сигуран сам, ни овај пут није био исправно објављен, јер је сигурно да је у многим крајевима Југославије успјело режиму приписати много више гласова него што их је доиста добио... ”²⁴³

Изборни закон

„ 29.8.1938. Много се тумачи изјава Корошца о евентуалним изборима по старом изборном закону. Вели се, међутим, да је то он изјавио да би умирио Мачека, који је јавно за тајно а тајно за јавно гласање при изборима. Удружена опозиција, његова савезница у Србији, је за тајно гласање, верујући да би то једино могло да упропасти ЈРЗ а да њој помогне, али Мачек зна да би при тајним изборима маса света гласала против њега: Срби, комунисти и добар део Хрвата. ”²⁴⁴

Скупштина је распуштена 10. октобра 1938, а парламентарни избори расписани за 11. децембар 1938. Важећи закон о избору народних посланика био је веома недемократичан, а критиковао га је и сам Стојадиновић 1935, најављујући његову измену. Изборна правила била су тако дефинисана, да је за опозицију било веома тешко да се бори са страначком машинеријом владајуће странке. По овом закону, посланичку листу морало је да потпише најмање по 30 предлагача у половини од укупног броја административних срезова у држави, с тиме да су ови срезови распоређени у најмање 2/3 од укупног броја бановина. Странка је могла да учетрсује на изборима само уколико је имала најмање 1 кандидата у сваком срезу у којем се бира 1 посланик, док је гласање било јавно и усмено. За опозицију су ове одредбе које нису поштовале принцип тајности гласања, стварале посебно отежавајућу околност, будући да се оваквим законским одредбама широм отварао простор

²⁴³ В. Мачек, нав. дело, 126-127 стр.

²⁴⁴ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 204 стр.

за притисак државног апарата на бираче, посебно оне запослене у јавној управи. Посебно недемократска законска одредба била је садржана у члану 61, на основу које је 3/5 мандата припадало оној посланичкој листи која на изборима добије већину гласова. Тиме се отварао простор да победник, који је увек био фаворит круне, готово да и нема опозицију у новом сазиву парламента. Важно је напоменути и да листе које би добиле мање од 50 000 гласова, нису имале право ни наједан посланички мандат, без обзира на евентуални изборни успех у појединим срезovima. Цех за овакву одредбу платила је Љотићева листа. Најбоље пласирана странка била је повлашћена и код расподеле осталих 2/5 мандата, чиме је владајућа већина додатно ојачавана у односу на опозицију.²⁴⁵

Зачеци пропаганде, ЦПБ, „Авала”, Цензура и пропаганда ЈРЗ

За време мандата Милана Стојадиновића, на снази се још увек налазио *Закон о штампи* од 6. јануара 1929. Упркос премијеровим најавама да ће он бити промењен, то се није догодило. Први члан закона је прописивао да је „штампа слободна од сваког превентивног прегледа”, али то није оно што се дешавало у пракси. Закон је прописивао да штампа може бити забрањена и због најситнијег прекршаја, док би три такве забране доводиле до коначног укидања листа. Да би избегли непријатности, листови су своје примерке достављали *Централном прес бироу* на превентивни преглед. ЦПБ је слао упутства државним тужилаштвима и управама полиције која су у мањим местима спроводила ову својеврсну превентивну цензуру. Почетком 1936, у оквиру ЦПБ основан је и *Одељак за национално-политичку пропаганду*, са задатком јачања пропаганде и утицаја на штампу. Посебно је важан био однос ЦПБ са државном агенцијом *Авала*, на коју је, упркос томе што је била организована као акционарско друштво, вршила велики утицај. Тако је директор Авале био дугогодишњи службеник ЦПБ и шеф Јерезине пропаганде, М. Ј. Стоимировић. Авали је управо Одсек за национално-политичку пропаганду био један од основних извора информација које је требало пласирати. Стојадиновић је обилато

²⁴⁵ Д. Тешић, нав. дело, 192 стр.

користио ЦПБ као орган председништва министарског савета, па је осим што је слао упутства шефу ЦПБ, активно учествовао и у писању текстова о себи и раду свог кабинета. ЦПБ је био својеврсно министарство пропаганде, које је креирано по узору на друге ауторитарне државе тога времена у Европи. Иако је сама потреба за активнијим утицајем на ЦПБ несумњиво настала и из разлога повећаних политичких слобода у Југославији и потребе за улагањем већих напора ради контролисања народног расположења, Стојадиновић је ипак временом почео да злоупотребљава овај механизам. Тако се све мање могла разлучити разлика између промовисања премијера од промоције саме државе.

246

Сама агенција Авала настала је још 1919. као једна од првих телеграфских агенција у Европи и функционисала је као саставни део Одсека за штампу министарства спољних послова краљевине СХС. Њен оснивач и први директор, француски новинар Албер Мусе, иако лични пријатељ краља Александра, имао је на располагању врло скромне ресурсе укључујући тек седам запослених.²⁴⁷

У прилог повећане слободе штампе за време владе М. Стојадиновића, говоре и подаци из 1938, према којима је у Југославији било 1223 листа и часописа, насупрот 747 у суседној Бугарској. Број дневних листова је такође био значајно већи у Југославији, 37 насупрот 22. Међутим, није ни све било тако ружичасто. Стојадиновићев режим је активно користио Авалу и ЦПБ, шаљући преко њих готово свој штампи званичне ставове који су били у функцији владине пропаганде. Поред превентивне цензуре коју су спроводили ЦПБ, тужилаштва и МУП, прибегавало се и забрани листова који су писали против интереса владајуће ЈРЗ. Неки листови били су у обавези да шаљу своје примерке на превентивни преглед, док неки други то уопште нису морали. Сплитски „*Јадрански дневник*” је тако од марта до јуна 1938. забрањиван чак 23 пута, што и не чуди будући да је механизам цензуре посебно интензивно примењиван у Хрватској. Тако су неки листови забрањивани чак и када нису објавили оно што им је достављено преко тужилаштва и полиције. Новосадски „*Дан*” је забрањен од стране тужиоца, који је чињеницу да вести о трогодишњици рада владе М. Стојадиновића нису стављене на ударно место, окарактерисао као „*увреду*”

²⁴⁶ Б. Симић, нав . дело, 90-93, 101-102 стр.

²⁴⁷ Исто, 103 стр.

господина председника”. Цензорске наредбе издавали су и банови, посебно у питањима регионалног значаја, када су изостајале инструкције самог ЦПБ. Тако је бан Дравске бановине и један од лидера словеначког дела ЈРЗ Марко Натлачен, издао наредбу о забрани писања текстова о преносу имовине некадашње СЛС новооснованим одборима Јерезе.²⁴⁸

Ударне медијске песнице Стојадиновићеве пропаганде били су листови *Самоуправа* и *Време*. У питању су били званично гласило ЈРЗ и најтиражнији провладин дневник. *Време* је 1936. на лицитацији купила група акционара међу којима су били чланови Стојадиновићеве породице, укључујући његовог брата Драгомира који је постао и директор листа, па је председник владе тако *de facto* преузео контролу над другим најтиражнијем дневником у Југославији. Стојадиновић је, на неки начин, био и опседнут *Временом* коме је поклањао по неколико сати дневно. Тако је марљиво преправљао чланке, уводнике, одлучивао о фотографијама које ће се објављивати. Имајући у виду тираж од 130 000 примерака, за њега је *Време* представљало изузетно важно пропагандно оружје које је требало да представља уједно и модел по коме би ваљало уређивати и остале провладине листове. *Самоуправа* је основана 1881. као гласило НРС, и била везивана за Николу Пашића. Будући да су радикали били странка за коју је гласао највећи број Срба, Стојадиновић је кроз овај лист желео да обједини перцепцију о „Пашићевом наследнику”, једином легитимном лидеру српског народа и једином претенденту на заоставштину изворне Радикалне странке.²⁴⁹

Стојадиновићева доктрина је, дакле, била „либерална примена реакционарних закона”. Упркос хвалоспевима југословенских медија о слободи штампе, британско посланство у Београду имало је другачије виђење:

„Цензура штампе у Југославији постајала је све оштрија што се година (1938) примицала крају. Забрањивани су поједини написи па и читава издања. И то често наизглед без одређених разлога. Нарочито су београдски листови били принуђени да објављују све што је Прес-биро желео. У септембру, београдска Правда за коју се знало да прима субвенције од Чехословачке и Француске, укинута је наређењем Министарства

²⁴⁸ Исто, 122-124 стр.

²⁴⁹ Исто, 131-141 стр.

унутрашњих послова. У званичном саопштењу објављеном тим поводом истицало се да су из седишта листа потекле неке штетне и клеветничке оцене, на рачун високих функционера. Месец дана касније, поново је одобрено штампање листа.”

16. септембра 1936. основан је Партијски прес биро ЈРЗ, за чијег шефа је постављен М. Ј. Стоимировић. Уводник у *Самоуправи* овако је представио нову Јерезину пропагандну службу:

*„Прес биро ће имати, пре свега, да прати и да помаже сву нашу партијску штампу у унутрашњости земље, те ће он тако аутоматски бити скоро нека врста дописништва свих наших партијских листова у Београду. Партијски пресбиро ће дакле радити за њих и стајаће им увек на располагању, а они треба и сами да се обраћају пресбироу и да користе његове услуге, како би наша акција у земљи, кроз нашу реч односно кроз штампу била што упрошћенија, што једноставнија, што јаснија и што јача.”*²⁵⁰

Стојадиновић у кампањи

Немачки посланик у Београду Фон Херен, у свом извештају од 30. новембра 1938. наводи да Јереца до ситних детаља копира фашистичке и националсоцијалистичке методе у кампањи, што чини крајње неприкривено.²⁵¹ Фон Херенове утиске делио је и шеф Стојадиновићеве пропаганде:

„6.11.1938. Бечкеречки збор, на коме једва било 20 000 душа, а ми објависмо 40. Овде је избила фашистичка организација Стојадиновићеве гарде наједном, нагло и громко. Униформисани чланови партије су се драли:- Во-ђа-во-ђа-во-ђа!- Поп из Елемира (Србин) је такође довео своје викаче, који су скандирали: - Здраво вођо!- у бескрај. Једва су их умиривали. Све у свему, то се свету није допадало. Било је чак и негодовања, чак и озбиљног, достојанственог. Али, ето, ми се фашизирамо, и сад није довољно остати уз

²⁵⁰ Исто, 155 стр.

²⁵¹ Д. Тешић, нав. дело, , 192 стр.

*М. Стојадиновића, него се треба определити за фашизам, и то дефинитивно. Вођи годи фашизам. У фашизму грлати и букачи имају десет година да воде прву реч. Они могу да сатру свакога. Треба се опредељивати!*²⁵²

Будући да је наступао из позиције власти, Милан Стојадиновић је у службу своје кампање стављао сва расположива средства, од медија и државног апарата до финансија. Важан аспект његове пропаганде чинила је превентивна цензура, која се налазила у рукама Централног прес-бироа (ЦПБ), и који је имао дискреционо право да одлучује која фотографија се може објавити у новинама, где ће се штампати говори итд. Осим ЦПБ, и државна агенција *Авала* била је важан шраф у пропагандној машинерији власти.

На челу Јерезине *Секције за унутрашњу политичку акцију и пропаганду* налазио се Драгиша Цветковић, министар у влади. *Секција* је била својеврсни „медија центар” партије који је организовао митинге, надзирао писање штампе, организовао комплетан процес израде пропагандних материјала од идеје, преко штампе до поделе материјала, снимао кампањске филмове и организовао радио преносе. *Секција* је издала и посебно „упутство” налажући да се на сваком догађају обавезно мора наћи Стојадиновићев портрет, преко кога би биле исписиване паролe попут : „*Мир на границама*”, „*Добре финансије-добра политика*”, „*Подигао вредност динару*”, „*Он је за омладину*”... У кампањи за изборе 1938, први пут су се појавили и нови медији, као што је филм. Тако је Јереца снимила филм „*Путем препорода- Југославија јуче и данас*”. Велика помоћ у стручном и финансијском смислу за овај филм стигла је из Немачке. У павиљону „Цвијета Зузорић” на Калемегдану је отворена и специјална изложба „*Три године владе др Милана Стојадиновића*”. Радио је играо посебну улогу у кампањи ЈРЗ. Иако је у краљевини тога доба на 100 становника долазио само један радио уређај, ипак је ово информативно средство било још један важан медијски механизам. Тако је Цветковићева „*Секција*” издала налог локалним организацијама ЈРЗ да у својим местима истакну звучнике и разглас на јавним местима, како би ефекат Стојадиновићевих предизборних говора преношених путем радија био што јачи. Ипак, ово је било и даље време доминације штампе, у којој су почеле да се користе и извесне неконвенционалне методе као што је политичка карикатура. У објављивању карикатуре истицали су се *Време* и *Самоуправа*,

²⁵² М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 216 стр.

користећи и овај модел за подривање углед аопозиционих политичара. ЈРЗ је под командом министра Ђуре Јанковића имала и Секцију за инострану пропаганду, са задатком агитације међу југословенским удружењима ван земље. Унутар Јерезе појавили су се предлози да се, по угледу на Немачку, организује и *тајна партијска полиција*, одговорна једино шефу странке.

Јереза је у кампању кренула са слоганом „*Дела говоре*”, пропагирајући привредно јачање државе, социјално и привредно јачање земљорадника и обезбеђење њихових дугова, снажење грађанских политичких слобода. Стојадиновић је кампању незванично отпочео у јулу 1938, скуповима у источној и Јужној Србији, тј. Македонији и Косову и Метохији. На збору одржаном у Скопљу 6. јула истакао је да ће предстојећи избори бити „*за или против политике владе у протекле 3 године*”. Уследили су скупови у Бакру, Сплиту, Сушку, Пагу, Карлобагу, Краљевици и Крку.²⁵³ М. Ј. Стоимировић сведочио је кампањи по Далмацији:

„ 25.7.1938. Председник Владе наставља свој тријумфални пут по Далмацији. Говори, венци, славолуци, овације- све то као на филму. Обрлатиће га Далматинци, узеће их све за министре.

26.7.1938. Стојадиновић је данас одржао у Сплиту један врло паметан и мудар говор у коме је казао да ми можемо и волети друге народе и државе али да ми можемо живети и умирати само за Југославију. У томе говору он је прецизирао и своје гледање на г. Мачека, и то тако мирно, хладно и паметно, да сам ја био дубоко импресиониран.”²⁵⁴

У овом сплитском говору, премијер је истакао да уопште не жели да разговара и полемише са Мачеком око питања монархије, династије, те државног и народног јединства и промене Устава. Тиме се издавао за државотворног политичара, чврстог и одлучног да одбрани тековине заједничке државе. С друге стране, Мачека и нарочито српску Удружену опозицију, која му је била превасходни ривал у борби за српске гласове, приказивао је као неодговорне калкуланте жељне власти.

²⁵³ Исто, 192-201 стр.

²⁵⁴ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 199 стр.

Након Сплита, Стојадиновић је у септембру био у Сарајеву, Требињу, Никшићу, манастиру Острог, Колашину, Пљевљима, Бијелом пољу, Мојковцу. Енергија коју је улагао и жеља за изборним тријумфом били су енормни, како је једино и могуће водити успешну изборну борбу, што ће се показати кључним у задобијању подршке на територијама на којима су живели махом Срби. Уосталом, и сам Мачек је у својим мемоарима потврдио да је био незадовољан оствареним резултатом своје листе на просторима настањеним српским живљем. Стојадиновићева тактика је, поред прегалничког труда у кампањи, била да владајућу ЈРЗ прикаже као „општенародну партију”, независно од верске или етничке припадности. „*Јединствена држава за јединствени једнокрвни народ*”, била је његова парола. У кампањи Јерезе се истицала и анти-комунистичка пропаганда, која је оптуживала „*црвену*” револуцију за поробљавање руског народа, али и анти-фашистичка, додуше са унеколико блажим квалификацијама: „Тамо где је постао, показао се као добар, али нашем народу не одговара”.

Као што је то обичај у кампањама сваке владајуће странке било где у свету, и ЈРЗ је величала „успехе на привредном и социјалном плану, откада је она преузела управљање државном и народном политиком”. Истицало се да је посебно важно заштитити грађане од „међународне шпекулације и робовања страноме међународноме капитализму”. У свим временима поруке власти су веома сличне, а ове последње нарочито својствене српским политичким елитама свих страначких дресова. Стојадиновић ништа није измислио нити је био јединствен, он је био следбеник с једне стране трендова свог времена, а са друге стране познавао је локални менталитет и знао како да осваја срца бирача, милом или „силом”. Јереза је у портфолио својих великих успеха уносила и „отварање светских тржишта”, вероватно за разлику „од неких претходних времена”, те ослобађање Југославије привредне зависности од иностранства.²⁵⁵

Стојадиновићеви говори су у великој мери поклањали пажњу успесима његове владе у привреди. Тако је у мају 1937, представницима Београдске берзе изјавио:

„Моја главна брига и брига мојих другова у Влади, била је да исправимо привредно и материјано стање народа, уверени да ћемо тако оспособити државу за извршење

²⁵⁵ Д. Тешић, нав. дело, 201-202 стр.

осталих културних, социјалних и националних задаћа. Само привредно развијени народ може у данашње време имати снажну државу.”

А приликом полагања камена темељца у Зеници јуна 1936, он је најавио и нову економску политику своје владе:

„ Можемо без претеривања рећи да смо данашњим даном почели да пишемо једну нову страну у економској историји нашег народа. Ми смо, господо, као што знате, земља богата разноврсним благом. Ми имамо железа, али то железо извозимо у иностранство и онда отуда као прерађевину опет увозимо. Ми имамо доста бакра, али смо тај бакар извозили да буде прерађен у иностранству а одатле га опет куповали властитим новцем. И да не ређам даље, - са другим нашим рудама био је исти случај. Данас ћемо да почнемо нову економску политику. Хоћемо наше рудно благо у нашој земљи сами да прерађујемо.”

И не само народна привреда, већ је и народна одбрана била у центру пажње Стојадиновићеве пропаганде. Тако су ове тезе упорно понављане све до пада владе, а кулминирале су у парламентарној кампањи 1938. Стојадиновић је тако у Високом 1937. говорио о томе да намарева да од простора између Зенице и Сарајева начини „наш Рур”, својеврсни центар „железне индустрије и народне одбране.”²⁵⁶

Борба против опозиције

Кључни елеменат пропаганде ЈРЗ били су напади на политичке противнике из редова опозиције. Срж ове борбе чинио је сукоб две концепције државног уређења- унитаристичке и федералистичке. Стојадиновићев одговор федералистичким тенденцијама, које су јачале као последица политичких кретања у Европи, био је садржан у пароли : “Један Краљ, један народ, једна држава”. Тако је наметана, у тактичком смислу исправна дилема “или-или”, “за или против Југославије”, при чему је владина

²⁵⁶ Б. Симић, нав. дело, 167-168 стр.

странка наравно била “једини гарант њеног опстанка”. Тако је премијер на скупу у Бијељини овим поводом изјавио:

“ И тако, браћо, за идуће изборе ви имате на једној страни нашу листу, са једним програмом и са народним првацима, које годинама познајете, док се на другој страни налази једна мозаик листа састављена из разних група без заједничког програма, која тачно не зна шта хоће, ни куда иде, али која у сваком случају претставља једну опасност за будућност ове државе, јер све те групе желе да руше, а не да стварају. Та листа Мачекова већ због самог таквог састава унапред значи пропаст за све оне, који су на њој”.

ЈНС је имала “привилеговано место” у нападима ЈРЗ на опозицију, па су тако Јенеса и њени лидери и бивши премијери генерал Живковић и Б. Јевтић оптуживани да су они Југославију довели у кризу “сваке врсте“, од привредне до спољнополитичке. Посебно су критиковани због “издаје југословенске националне идеје” и ступања у коалицију са Мачеком и УО. Стојадиновић је на митингу у Неготину 30. октобра:

“ Пад моје владе и ЈРЗ успео је да помири и Вашег земљака Петра Живковића са др Мачеком! Наш народ каже, да кад је зла зима, онда мачка и миш спавају заједно.” Затим је позвао бираче да остану верни “идеји која је “од београдског пашалука створила велику Југославију, од Јадрана до вашег Тимока” и да “осуђе издајника Петра Живковића, који је издао аманет нашега Великог Краља Мученика, када је побегао у Загреб да пред вратима др Мачека чека да га прими на његову листу.”

Јенеса је, узимајући у обзир свеprisутну цензуру штампе, одговарала лецима истичући да је:

“Глас за ЈНС, глас за грађанске и политичке слободе, за верску равноправност, за смањење народних дажбина и терета, за опробане народне и државне пријатеље, за племенски и братски споразум Срба, Хрвата и Словенаца, за владу слободних грађана и сељака, за ратнике који су ову земљу стварали, за малог занатлију и ситног трговца, за Краља и краљевски дом.” ЈНС је упозоравала грађане и да је “глас за ЈРЗ, подршка за батинања и бесправна хапшења грађана, за угушену штампу, забрану збора и договорам за повреду светиње дома, за заборав жртава конкордатске борбе у којој је католички

поп Корошец јуришао бесомучно на све што је православно, за повећање пореза, за продужење раздора и свађа између Срба и Хрвата, за трошење државног новца у партијске сврхе, за мешање иностранства у наше послове, за Немце, Мађаре и Турке, који су главна потпора Јерезе и владе Милана Стојадиновића.”

Мачек и његови сарадници су од стране Јерезе нападани неретко на увредљив и циничан начин, оптуживани да су “гомила бродоломника”, да су имали прилику да учине нешто док су били на власти, да немају никакав заједнички програм и да не знају ни шта хоће, ни куда иду, те да су као такви опасност за Југославију. Тако је Стојадиновић у својим наступима подругљиво истицао:

“да неће говорити какве везе је Љуба Давидовић имао са демократијом, да неће говорити ни какву уопште везу са земљорадњом има Јован Јовановић Пижон, ни какву везу са радничком сиротињом има велики богаташ и београдски кућевласник Живко Топаловић.”

У одбрани од опозиционе критике, Стојадиновић је користио податке МУП, приказујући број одржаних опозиционих скупова и зборова и тако оповргавајући нападе да су политичке слободе угрожене. Према овим подацима:

“Током изборне године одржано је 18 083 таквих скупова са 5 529 894 присутна лица. Од тога броја, ЈРЗ је имала 5 084 скупа (28,11%). У исто време опозиција је одржала 6 725 скупова.”

Међутим, неки догађаји су демантовали тврдње власти. Тако је 1. октобра 1938. ухапшен лидер земљорадничке левице, Драгољуб Јовановић. Оптужен је на основу злогласног Закона о заштити државе, а оптужница му је уручена три месеца након завршетка избора. У прилог “постигнутих политички слобода”, Стојадиновић је преко свог брата Драгомира и власника Времена, прогурао статистику о броју интернираних лица (политичара, бивших премијера и министара, народних посланика). Тај је број у периоду од 6. јануара 1929. до 9. октобра 1934. износио 38, а потом од тог времена до 15. септембра 1938. Нико није завршио у интернацији. У периоду од 6. јануара 1929. до 30.

јуна 1935. Било је 18 700 политичких осуда, док их је у интервалу 1.7.1935-15.9.1938. било 2 130.²⁵⁷

Странацке кампање

ЈРЗ је у кампањи истицала успешност њене економске политике, тврдећи да је “*уклоњена незапосленост радника*” и да је подигнут степен радничких надница. На предизборним плакатима приказивани су подаци о броју запослених радника и износима њихових надница. У посебном фокусу агитације власти били су сељаци, као најбројнији део југословенске популације. Популарисана је *Уредба о ликвидацији сељачких дугова* из септембра 1936, али и мере попут подизања цена пољопривредних производа и смањења пореза, отварања тржишта за пољопривредне производе у земљи и иностранству, модернизације механизације... Као и у свим друштвима која су прошла кроз ратни вихор, и у краљевини је власт циљала на ратне добровољце из првог светског рата, доносећи *Уредбу о издавању државних обвезница*. Њоме су ратни добровољци, у недостатку обрадиве земље, добили 4% државних обвезница. У заслуге Стојадиновићеве економске политике приписивани су и повећање чиновничких плата, смањење званичне каматне стопе и појефтињење кредита, унапређење спољне трговине уз повећане приходе од царина, те повећање извоза готових производа у односу на ранију политику извоза сировина. Истицано је повећање индустријске производње за 54% у односу на 1934, те посебна брига за “*земаљску одбрану*” оличена кроз јачање наменске индустрије, чиме је Југославија престала да ратни материјал увози. Увек добро опробани рецепт промоције изградње путева и пруга, није изостао ни у овој кампањи. Промовисан је концепт јавних радова у изградњи инфраструктуре, који је успешно доприносио смањењу незапослености, повећању стандарда најсиромашнијих грађана и повећању надница. Влада ЈРЗ била је заслужна за изградњу 540 км државних путева, 301 км пруга и 155 мостова. Наравно, врло се тенденциозно користило поређење са временом из 1933-1934.

²⁵⁷ Исто, 202-206 стр.

године, када је југословенска привреда била на жестоком удару последица светске економске кризе.²⁵⁸

Влада је без устезања користила механизам доношења *уредби* са законском снагом пре и у току изборне кампање. Тако су уредбе о пореским олакшицама, финансирању јавних радова, унапређивању чиновника, брисању дугова, ратним инвалидима и смањењу пореза на газдинства, биле усмерене искључиво на јачање популарности Милана Стојадиновића.

Амнестирање осуђеника није на овим просторима било одлика само југословенске краљевске владе, али је у сваком случају било ефикасно средство у изборној трци. Тако су осуђени за шверц дувана, сечу шума и сл, били амнестирани. И не само они, већ и осуђени за кршење закона о штампи, што је на другој страни у јавности требало да остави утисак о демократичности владе. Бројни чиновници, попут судија, тужилаца, директора, били су унапређивани, док је Стојадиновић користио предизборне скупове да запрети чиновницима који не подрже његову листу на јавном гласању, да ће остати без посла.²⁵⁹ Овде је вредно представити извештај кабинета министра спољних послова краљевине упућен Стојадиновићу, а у коме се наводе имена дипломата које су дошле у Југославију да гласају. Био је то још један вид притиска на државни апарат, и својеврсна претња одмаздом.

²⁵⁸ Исто, 206-214 стр.

²⁵⁹ Исто, 214 стр.

КАБИНЕТ
МИНИСТРА ИНОСТРАНИХ ПОСЛОВА
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Београд,

193
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ И НА
АРХИВА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ ЈЕДИНИЦА
Br. Рег. 34/4-1
К. 552

*Г.Г. Тимовић који су давали са сајдана
и Гласари 11. XII. 938*

Г.Г.В.Протић, Краљ. посланик у Прагу
З.Рашић, " " " Пешти
Г.Лазаревић, " " " Бриселу
А.Авакумовић, саветник у Букурешту
Л.Луковић, " " " Пешти
А.Прстић, генерални консул у Задру
М.Савић, " " " Цириху
М.Станковић, " " " Милану
В.Животић, " " " Бечу
М.Наумовић, " " " Монреалу
Б.Волевић, консул у Солуну
Б.Поповић, секретар у Букурешту
Д.Јовановић, " " " Пешти
Д.Мајданац, " " " Риму
Б.Пулук, писар у Софији
М.Мијушковић, писар у Пешти
Н.Поповић, чиновник у Букурешту
Ж.Антић, " " " Целовцу
А.Илић " " " Бечу

Читава Јерезина кампања грађена је око култа личности Милана Стојадиновића, приказиваног као реалног и практичног лидера, *“највећег градитеља снажне и велике Југославије”*, који пред народ уместо са обећањима, излази са делима.²⁶¹

У злоупотреби државног апарата, ЈРЗ се није нимало устезала. Стојадиновић и Корошец су бановима слали инструкције за поступање власти у току кампање и на сам изборни дан, које су потом спуштане наниже на полицију, пограничну полицију, жандармерију. У упутству је истицано да листа ЈРЗ мора да освоји што више гласова, *“без обзира да ли је овај или онај кандидат победио”*. Подвлачила се обавеза да се прати рад опозиције и сузбија сваки вид субверзивног и незаконитог рада те критике рада саме владе, али и да се одржава ред и мир на скуповима:

“Али то не значи ред и мир какав себи замишљају поједини опозициони кандидати, који мисле да могу несметано све рећи и све чинити. Ред и мир не значи пасивност полицијских органа у тренуцима, када се хоће с друге стране да понизи ауторитет и углед Круне или државе или преставника државне власти”.

Врхунац притиска на слободну вољу бирача, али и евидентне **анти-семитске тенденције**, представљају тачке 5 и 6 инструкција:

“О гласању свих чиновника и службеника без обзира на струку наредићете да се у срезу установе нарочити спискови и контрола, па ћете ми извештај после гласања доставити за сваког појединца. Ово важи и за државне фабрике, а и за приватне фабрике које раде за државне потребе... Обратићете пажњу такође и на гласање националних мањина и Јевреја. Имена и адресе Јевреја, који би гласали против Владине листе молим да ми доставите одмах.”

Јереза је међу својим посланичким кандидатима имала 67 председника и потпредседника општина само на територији Србије, као и 14 активних министара. Не треба додатно подвлачити колико је један овакав моменат био значајан за утицај на гласаче, на државни апарат и чиновнике. Насупрот владиној листи, међу опозиционим кандидатима било је много пензионера, јер је то био једини начин да УО попуни кандидатске листе и тако

²⁶¹ Д. Тешић, нав. дело, 214 стр.

испуни веома оштре, готово дисквалификујуће услове за постављање своје земаљске изборне листе, по важећем закону о избору народних посланика. Пензионери су “ускакали” на листу уместо појединаца који, услед претњи и уцена упућиваних од стране органа власти, нису имали храбрости да ризикују своја запослења, најчешће чиновничка. Функционери ЈРЗ и руководиоци фабрика на локалном нивоу су врбовали велики број незапослених, уводили их у бирачке спискове и принуђивали да гласају за Стојадиновићеву листу. С обзиром на велики број незапослених у земљи, обећања за добијање било каквог запослења била су довољан мамац да се прихвати ова игра власти. Исти ти функционери постављани су и за председнике бирачких одбора у својим местима, чиме се ефекат контроле гласања максимизовао.

Притисци на опозицију били су изузетно снажни. Посланик ЈНС Илија Михаиловић тако је на седници Народне скупштине у јануару 1939. навео, поводом злоупотреба власти у кампањи, пример наредбе начелника неготинског среза којом се забрањивало кретање грађана из места у место и спречавало страним лицима да долазе у срез:

“ Тај срески начелник створио је опсадно стање у своме срезу. Он је заточио грађане у својим местима... Тај срески начелник је онемогућио било какву агитацију, он је уништио најосновније право грађана... Поред овога тај срески начелник све грађане је ставио ван закона. Он је с њима радио шта је хтео. Он је хапсио кога је хтео...”

Сам текст наредбе начелника указивао је на комунистичку претњу, али је заправо био одличан изговор за онемогућавање активности опозиције:

“ ... у последње време разни деструктивни елементи а нарочито комунисти користећи ову предизборну политичку ситуацију долазе неопажено у овај срез, како из унутрашњости Југославије, тако и из суседних граничних држава...”

Посланик ЈНС и опозиције, Михајловић, навео је и у свом говору и примере бацања камена од стране активиста Јерезе на аутомобил генерала Живковића, снабдевање оружјем од стране среског начелника одређених “сумњивих личности”, које су касније пуцале из тог оружја по граду и нападале, односно хапсиле опозиционаре који су пуштани на слободу тек пошто би се обавезали да ће гласати за ЈРЗ... Тако се по наводима опозиционог посланика у затвору неготинског среза током изборног процеса налазило чак

300 грађана. Опозиција је била подвргавана и убитачној методи *предцензуре* и *цензуре* штампе те пропагандних материјала, без којих се једноставно никако не може водити кампања. Од тужилаштва је захтевано да цензуришу материјале у којима се критиковала политика владе, вести о неслози унутар владајуће коалиције и извештаје о “одушевљењу грађана” насталом услед заједничког наступа опозиције. Били су то изузетно лимитирани услови у којима су СДК и УО могли да делују, посебно изван Хрватске у којој је ХСС углавном имала слободу акције. Али то је управо и била Стојадиновићева тактика: пустити Мачеку да неометано освоји хрватске гласове, оптуживати њега за притиске на бираче и употребу *сељачке заштите*, уздржати се од било какве примене силе у Хрватској и користити овај аргумент као доказ поштовања грађанских слобода. И док је то био план рада у односу према ХСС, власт је кампању Удружене опозиције, пре свега међу Србима, чинила готово немогућом мисијом.

Куповина гласова је традиционално оруђе балканске политике. Забележени су примери јавног поткупљивања бирача од стране жандарма, као нпр. у копаоничком, пожаревачком и жичком срезу. Сенатор Захарић је тако замолио премијера да помогне кампању у ужичком округу, јер функционери ЈРЗ троше новац који “*странка и он немају*” па он тако “*троши своје деневце, а народ је код нас навикао да му се да да попије, поједе и попуши па у приликама и у готову да. Исти ми је случај и са срезом пожешким где је наш кандидат, кога помажем, танак.*”

Илија Михаиловић, посланик опозиционе ЈНС у свом говору јануара 1939. у парламенту је закључио:

“... овакве изборе, овакав терор, овакво насиље, оваква корупција никада нису вршени откад памтим вршење избора... Ко није хтео да се подмити, кога нису могли да принуде да пристане да иде са њима, томе су проналазили разне кривице и хапсили. Хапсане су биле пуне све до избора...”²⁶²

Бројне изборне неправилности истицао је Иван Рибар у својим “*Политичким записима*”, наводећи примере фалсификовања записника са бирачких места, гласање истих лица по неколико пута, те увођење у бирачки списак одсутних и преминулих лица. Тако је међу

²⁶² Исто, 216-223 стр.

београдском омладином настала шала да је “Стојадиновић веома популаран међу мртвима”. Постављање контролабилних функционера владајуће странке било је опробани механизам изборне контроле, док су радници у железницама уписивани у бирачке спискове у местима кроз које је пролазила пруга, па су они ишли од једног места до другог и у сваком од њих гласали.

Партијски лист Савеза земљоеадника, “Село”, писао је о бројним изборним неправилностима и самом Двору у Београду. Лидер демократа Љуба Давидовић је захтевао од свих посланичких кандидата те странке да све неправилности са доказима пријаве Главном бирачком одбору. Он је затим 15 децембра 1938, 4 дана након избора, упутио писмо пријатељима странке:

“ Већ први извештаји... потврђују да је на овим изборима влада ставила у службу своје листе читав државни апарат, са свима неисцрпним средствима која овако неограничена власт пружа, Сви подаци, који стижу, сведоче о насиљу, корупцији, превари и фалсификату које је Влада применила да на изборима онемогући прави израз народне воље.”

Лидери УО, Аца Станојевић као првак радикала, лидер демократа Љуба Давидовић и шеф СЗ Јован Јовановић Пижон су 19. децембра 1938, у летку “Истина о изборима од 11. 12. 1938” , саопштили:

“ Спровођење избора представља од почетка до краја један јединствен акт насиља, корупције и фалсификата... Сад после избора Влада је предузела немилосредан осветнички прогон противу свих оних који су гласали за нашу листу. Извештаји које добијамо од пријатеља сведоче о страхотама које сада власти на свим странама чине. Овако безакоње са врха државне управе руши темеље државног поретка. Начин на који су ови избори спроведени, у овако озбиљним временима, значи не само тешко огрешење о неприкосновено народно право слободног бирања његових представника, него, што је данас још судбоносније, и тешко огрешење о интересе државе и народа. У народу је узбуђење и огорчење које сваког дана расте... Опасност је да у народу не настане развој злих расположења, која се онда не дају зауставити; опасност је нарочито да такав развој расположења не настане код Хрвата...”

На бројне неправилности жалили су се и опозициони чланови Верификационог одбора парламента Т. Жугић и М. Тупањанин, који су истицали недемократичност изборног закона оличену у неправедној подели мандата и јавном и усменом гласању, као и у недостаатку слободе штампе и држања зборов. Сам министар полиције Корошец подгревао је страхове и незадовољство у опозицији, својим изјавама у којима је истицао да опозиција не може да победи, будући да изборни закон фаворизује власт.

С друге стране, и само опозиције је оптуживана за својеврсни “терор одоздо”. Иако се то пре свега односило на ХСС која је мање више несметано деловала на територији Хрватске, постоје и примери недемократског понашања и представника УО. Тако је некадашњи секретар СЗ Лазар Тркуља, након одржаних избора, изјавио да је “ *пред изборе 75% народа било уз опозицију и да је било организације не би се ломиле снаге и људи плаћали да гласају*”. Иван Рибар је забележио да су бирачи у појединим селима чекали сам крај изборног дана, па су у случају да су владина и опозициона листа биле изједначене, као на каквој лицитације продавали глас оне ко понуди највише.²⁶³

Процедура састављања посланичких листа

Што се тиче самог начина састављања изборних листа, у ЈРЗ је у реалном животу мишљење Милана Стојадиновића било пресудно за одређивање кандидата. Формално посматрано, срески одбор је на основу одлуке извршног одбора странке предлагао среске кандидате председништву Бановинског одбора и секретаријату ГО ЈРЗ. Потом је Главни одбор, након консултација са бановинским одборима и њиховим председницима, коначно дефинисао имена кандидата. Стојадиновић је ојачавао свој изборни блок још пре самог расписивања избора, па је тако 10. октобра 1938. лидера *Југословенске народне странке* Светислава Хођеру именовао за министра без портфеља. Посланик *Трећег Рајха* у краљевини Фон Херен је овај гест сматрао покушајем Стојадиновића да око себе окупи

²⁶³ Исто, 224-226 стр.

све централистичке и унитаристичке снаге насупрот федералистичких, које су се окупљале око ХСС и УО. У свом извештају од 11. октобра, Фон Херен је цитирао Хођерину изјаву, у којој је одбијање “борбаша” да приступи опозиционом *Блоку народног споразума*, правдао монархистичким програмом Јенесе која се залагала за “југословенство и јединствену државу”. Тако је Стојадиновић примио на своју листу у Моравској бановини 16 кандидата Хођериних “борбаша”. Нешто касније у новембру их је примио још 35 у Дунавској и Моравској бановини, укључујући и саму Хођерину кандидатуру у моравском срезу. Премијер је прихватио и кандидатуре 5 посланичких кандидата из *Радикал-социјалне странке*, са којом је ЈРЗ потписала споразум о коалицији 28.10. Лидер РСС Павле Тодоровић хвалисао се и како је његова странка лево крило Јерезе. “Шлеповање” малих странака уз владајућу партију је недвосмислено, што се и по поменутих примерима јасно види, одувек било специјалност политичких лидера на овим просторима. Посланички кандидати су неретко једни другима подметали ногу, па је тако шеф среског одбора ЈРЗ А. Прелер у панчевачком срезу упутио Стојадиновићу писмо, жалећи се на страначког колегу С. Станковића, иначе сина министра пљопривреде. Прелер је тврдио да је Станковић опструисао његову изборну кампању, настојећи да сам буде изабран за посланика. И сам Стојадиновић је имао своје фаворите, па је од Михе Крека који је водио кадровску комисију странке, захтевао да у трнавском срезу посланички кандидат ЈРЗ буде Светолик Станковић, а да се актуелни посланик пожешког среза Радоје Јовичић придобије за кандидатуру на Јерезиној листи. Овај посао “убеђивања” Јовичића добио је, ни мање ни више, него министар Д. Стошовић."

Опозициона посланичка листа

Земаљску посланичку листу опозиције чинили су *Сељачко-демократска коалиција* (ХСС и СДС), *Удружена опозиција* (ДС, НРС и СЗ), део *ЈНС* предвођен генералом Живковићем и мање политичке групе попут оне Живка Топаловића. На овој листи коју је предводио Владко Мачек, налазиле су се политички разнородне и програмски прилично удаљене

групације, посебно имајући у виду разлике између УО и ЈНС. У извесној мери се може рећи да је ова коалиција била само *техничке природе*, будући да је мотивација ЈНС да се придружи опозиционом савезу била искључиво изазвана амбицијом да се супротставе Стојадиновићу. Ипак, постојале су и одређене програмске сличности нарочито између већине странака Удружене опозиције из Србије и Хрватске сељачке странке, посебно имајући у виду залагања за федерализацију краљевине. Мачек је проналазио интерес у савезништву са ЈНС, која је као бивша режимска странка предвођена некадашњим премијером Живковићем, не само ојачавала опозициони фронт већ и ударала на самог Стојадиновића имајући у виду готово идентичан програм са ЈРЗ.²⁶⁴

Vox populi

Какво је било расположење у народу пред наступајуће децембарске изборе 1938? Колико су позитивни резултати које је на економском плану направила Стојадиновићева влада учинили да се прегрме последице економске кризе, које су потресале свет од почетка тридесетих година? М. Ј. Стоимировић је био први пут посланички кандидат управо на овим изборима, где је за противкандидата у свом смедеревском срезу имао лидера профашистичког *Збора*, Миту Љотића. Желео је Стоимировић да се опроба и у политици. Као искусан и даровит новинар, он је забележио драгоцену запажања о огромном јазу између богатих и сиромашних, о паничном страху од Хитлера и новог рата, о беди и незнању у којем је живела југословенска сиротиња. У питању је приказ једног исцрпљеног, сиромашног и неразвијеног, притом дубоко подељеног друштва и на социјалном и на националном плану, у којем су парламентарни избори били најмања брига за обичног човека. Утолико пре је машинерија власти лакше могла себи да осигура већину, комбиновањем пропаганде и цензуре, уцена и претњи и злоупотребом државног апарата силе.

²⁶⁴ Исто, 226-233 стр.

„ 22.9.1938... Свет је гладан, исцепан, бедан. Ја живим према шумадијском сељаку као лорд. Упоређујући мој и њихов стандард ја себи изгледам као завојевач и паразит најгоре врсте- а у Београду нас је 50 000 таквих, ergo човек pro foro interno постаје комунист, буну се, у њему расте један луди бунт. ”²⁶⁵

„26.9.1938. Данас ће да говори Хитлер. Тај ће говор вероватно да доведе до рата. Психоза је ужасна, као никад после 1918. године. Свет се следио у страху од рата. Један хладан талас опште зебње је обузео све и сва. Послови су стали у целој земљи. Банке су испражњене. Нигде ведрог лица, нигде паметног човека. Сви јуримо као муве без главе. У овом тренутку Југославија би могла да учини неки велики гест, али га неће учинити. Судбина мира је заиста само у Божијим рукама! ”²⁶⁶

„5.11.1939. Посматрао сам данас неке сеоске свадбе у Смедереву и у Гроцкој. Све неки бедни и њгољави типови, нигде човека, нигде жене. Младе обучене у бело, врло лако- а ветар шиба и извлачи из човека топлоту до костију. У својој нерационалности наши сељак плаћа 70 динара женске чаране, а не да 200 динара за један impermeable да заштити груди од ветра, одело и себе од влаге, него прво кисне и зебе, друго арчи одело, треће: суши то исто одело ноћу у спаваћој соби и умире у оном смрадњаку и запари. Али како да га учинимо рационалнијим и ко ће да га учини рационалнијим? Кога он слуша уопште? Ту се показује тачност оног парадокса да је најбоље непријатељм бољем а боље добром. Уместо да учимо, тога нашег сељака, да чува оне добре ствари које зна, има и може да има, ми га терамо на „боље” и „најбоље”, које су за њега, прво немогућност, а друго фикција. ”²⁶⁷

„ 21.1. 1940. Данас је скоро цео дан падао снег. Саобраћај је јако поремећен. Из свих крајева земље стижу гласови да прети опасност великих поплава и да је у тзв. пасивним крајевима огромна nestaшица хране. Ето једне интересантне ствари у једној земљи која важи као најјача извозна земља на Балкану! Шта извозимо кога ђавола, кад немамо довољно ни за свој сопствени народ?!? ”²⁶⁸

²⁶⁵ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 210-211 стр.

²⁶⁶ Исто, 211 стр.

²⁶⁷ Исто, 319 стр.

²⁶⁸ Исто, 357 стр.

Управо је због тешке ситуације у народу, посебно међу сељацима који су чинили највећи део становништва, посебан фокус владе био на пољопривреди и фамозној *Уредби о ликвидацији сељачких дугова*. Стојадиновић ју је експонатисао од самог почетка свог мандата, најављујући је као решење свих сељачких мука и проблема. Говорило се о „коначном раздужењу сељака”, којима је „уштеђено” 7 милијарди динара кроз наводно отписане дугове са све каматама. Ишло се толико далеко да се тврдило да су уредба и повећане цене пољопривредних производа осигурале пољопривредницима „две жетве у једној години”, доводећи их такорећи у стање „благостања”. Међутим, стварност је била далеко од ружичасте слике коју је пропаганда власти приказивала. Кандидат ЈРЗ за посланика из Босанске крајине Марко Гаковић, предлагао је доношење три нове уредбе како би владина листа обезбедила изборни тријумф, дефинишући их као „три најхитније земљорадничке потребе”. Пре свега се радило о уредби која требало да у потпуности заиста ликвидира све сељачке дугове настале до 20. априла 1932, о уредби о заштити земљорадничких имања и уредби о накнади добровољцима. Гаковић је овим поводом упутио писмо председнику владе:

*„ Садашња Уредба о ликвидацији сељачких дугова није испунила очекивања земљорадника, јер није отписана половина дуга, као што се говори. Кад се дода камата у већине дужника дуг износи колики је и био. Земљораднички производи нисту достигли ни половину цене какву су имали за време кад су настали ови дугови. Из ових крајева земљорадници су ишли у печалбу и за време задуживања могли су зарадити у Београду за 4 месеца по 5000 динара чистих новаца да донесу или пошаљу кући. Данас наши печалбари у Београду могу да зараде себи за живот али не могу да одвоје за кућу ништа. Према овоме што је укратко наведено јасно је да земљорадници ових дугова не могу платити. Ако би се дуг наплаћивао присилним путем, људи овога краја остали би без свега покретног имања, а добар део и без земље.”*²⁶⁹

Стога је, у духу Стојадиновићевог изборног концепта промоције мера владе према сељацима, ваљало спустити се међу људе. Посланички кандидати су у том послу имали кључну улогу. Један од њих био је и Стоимировић, који се први пут, како и сам признаје, сусрео са свом муком српске сиротиње. Престонички живот у затвореним, концентричним

²⁶⁹ Б. Симић, нав. дело, 171-173 стр.

друштвеним круговима, одсуство било какве одговорности елите према грађанима, доводили су до тога да су кандидати народ обилазили једино у кампањи, а и тада је то многим од њих било први пут. Изрази неверице и шокираности, гађења и разочарења, бриге и немоћи, драгоцени су део овог исказа Стоимировића који верно приказује како је изгледала изборна кампања на самом терену и са каквим се народним расположењем партијска структура заиста сусретала. Општа беспарица и безнађе давали су ветар у једра ионако, међу етаблираним партијама, популарним методама куповине гласова. Уколико се уз „неки динар” на столу могло наћи још „понеко прасе”, шансе за успех кандидата постајале су значајно веће.

„ 30. 11. 1938. Данас се ишло аутомобилом: Ја, Бранко, Накаленко, Лека Клечка. У Радинцу мали збор у кафани- говор, у Вранову збор и- говор, у Красни састанак и- говор, у Скобаљу збор, кафана пуна као око и мој четврти данашњи говор. У Вранову је било чак и музике, у Скобаљу нам је Бора Антић испекао прасе. Свугде смо били примљени пристојно и чак љубазно. У Скобаљу су ми пљескали, у Скобаљу и Радинцу силно одобравали. Али је то очајно и антипатично после сваког збора кад те окружи гомила оних који траже новац и који почињу да те салећу са изјавом: Ја водим 10 бирача или: Ја имам 15 гласова! Из руке човеку ту лети новац. Неке пијандуре траже да им се плати пиће, неки типови захтевају службе, да би отишли само да приме плату и да никад више не оду на посао. Е искварен нам је народ до невероватности и доведен је заиста до паса. Толико алкохоличара, толико исцепаног и смрдљивог света на једном месту као код нас на једном сеоском збору човек не би могао да нађе међу 10-15 швајцарских села...

Данас сам из Скобаља ишао на Мораву, необезбеђену и бесну. Видео сам како угрођава стотине хектара. Зашто држава неће да обезбеди тај свет! Море не само то, него зашто не пошаље инжењере само на лице места да народу одреде трасу где да удари бране!? Зашто се не обрати већа пажња селу и сељаку? Ја не знамо шта се ми још заваравмо и чиме се ми то заваравмо. Ја се толико бојим за судбину наше земље, да се питам да ли ће наш народ хтети да се брани у случају потребе. За време ове изборне кампање сам видео толико цинизма код нашег простог света и толико одсуство сваке озбиљности, да се питам у шта су се трансформирале животне енергије нашег друштва, кад се зна да ми нисмо нека стара уморна раса, него пасмина пуна енергије и

динамике, која не зна за дисциплину и стегу и која праска у толико индивидуалности колико има индивидуа у једном скупу...

Видели смо попове и срели учитеље који немају никаква угледа у народу. Срели смо ћате који изгледају као прави несрећници. Срели смо убоге жене и нафракане девојке, које изгледају као служавке у јавним радњама. Једном речи, моје су се очи нагледале ових дана свакојаког јада. Видео сам сифилистичаре без носа и уста и разне друге гадости. Све ме је то згрануло и запрепастило. Тек сам за време ове изборне кампање разумео наше левичаре и њихов револт и тек сад схватам колико би тешку и миновску борбу требало повести кроз школу, цркву и антиалкохоличарске асоцијације да се помогне нашем селу и нашем сељаку. Задругарство ме је разочарало, кроз њега не бих умео да видим шта бисмо могли да чинимо. Али се само питам: Одакле почети? Са киме почети? О земљи наша, отаџбино драга, где човек да почне са видањем твојих рана?

10.12. 1938. Јурење у Михаиловац где наша ствар стоји очајно рђаво. Очајно. И ту смо дошли касно. А збор био бедан: сам Циганин уцењивач, 80 на броју, траже паре, 50 дин. по глави. Рекох им да је то кажњиво, предложих им да им ископам бунар као задужбину, одбише иако немају бунара; пиће и даље воду из потока, али неће да гласају без пића, тј .траже у готову. Згадих се и одбих. Збор отвори неки тип који рече: Еј, људи! Еј, бре, људи! Људи, бре, ућутите да ви кажу ови из Смедерева један говор! И ја говорих Михаиловчанима да смо ми интервенисали у Грчкој, Албанији и Бугарској, и да ће неко доћи и код нас да интервенише оружјем и парама, ако не чувамо поштење избора. Они Цигани и стотинак сељака који су ме слушали, чешали су се и смешкали! Вртоглавица ме је обузимала кад сам се нагао на тај амбис покварености нашега народа.”²⁷⁰

„ 31. 10. 1938. Поводом краја о.м. могу да кажем да сам уопште љуто погрешио што се кандидујем, јер је квадрупли ризик: за кесу, за здравље, за морал и за углед. Чему најзад воде те политичке каријере. Био сам синоћ код Нинка Перића. Затекао сам једног човека старог пре времена , који је чак заборавио у силној бризи и очајању и оно што је некад знао. Као таст газде од мога стана, Прапорчетовића, он ме је примио ради неких крајњијских рекламација. Затекао сам једног старвца без акцената живота, замрлог у

²⁷⁰ М. Ј. Стоимировић, нав. дело, 218-219 стр.

диму дувана и удављеног у кафи. Ни веза, ни пријатеља, ни новаца, ни имена! Нико му ни врата не отвара... Како је и колико то лепше бити приватан човек, свој газда, свој хер и свој господар! Како је то лепше бити војник, свештеник, судија, писац, него политичар! Али, да оставимо на страну те ламентације, најбоље је умети се у животу задовољити са малим, умети остати у размерама са средином и у комфору и идејама са временом! Јер шта имамо ми који се прикујемо за неки режим или систем, који га бранимо до последње капи крви, кукавице да погинемо одједном, а идиоти да умермо у себи, у својим ткивима, крви и нервима, где се заједно са венама закрече и идејни судови, тако да немамо здраве пулзације духа! Или се ипак варам. Можда због нас и постоји ово друштво, јер ми се понекад чини да би се оно распало да није нас конзервативаца!?!”²⁷¹

Премијеру Стојадиновићу стизале су бројне поруке од грађана, које су сачуване у његовој богатој збирци у Архиву Југославије у Београду. Из њих се може докучити опште расположење у становништву. Грађани су давали савете председнику владе, упозоравали га на народна незадовољства, на непопуларност ЈРЗ, али му и подизали својеврсне славолуке у својим обраћањима. У времену у којем нису постојали телевизија и друштвене мреже, оваква писма су била један од ретких начина да се подиђе ауторитарном лидеру, да му се неко препоручи, али и да му се искаже дивљење. Да су лидери тог времена у краљевини пажљивије читали и слушали глас народа током читавог свог мандата, могуће је и да се не би у кампањи толико ишчуђавали над свеопштим незадовољством и бедом, као што је то чинио посланички кандидат Стоимировић.

²⁷¹ Исто, 215 стр.

57

А. К. М. М.

6-235

Ч

Господине пресједниче!

Залазећи избори су за вас по свима
изједина објасни - објасни су за то што сте ви
односно данашња влада уградоштила државне
службенике. Они су у дују и виједи да се по
шрпипи ни издржати неможе, слушам оца
од једнога жељезничара, који виче на сав глас
"Коко ће мој син и други жељезничари да
гласају за данашњу владу Кога ми је син
по до, по до, и све, збого им плаће да ни
себе немоју ни најјачије да издржава, а
ни ни Хилана још немоју, а како ће мене
помоћи и како моју да са синовима и браћом
код куће да гласам за владу и да оцију
нема ту прелазу све". -

Господине пресједниче!

Данас је час на измаку, помозиће
и најрадије добро службенике - нарочито
ниже који издржаје своје ближње да ће те
видети и изборну повједу, иначе
пројаси, и село је пладно и јадно са
јадним и пладним службеницима.

Ово јадиковање чује се на сва-
ком Кораку 11² је час
што ће те се освједочити

XXIX - XI - MCM XXXVIII.

по избору јавити се са својом јуном
часна реј

Великопоштовани Господине председниче Министре,

Избори су на прагу. Кад би било слободних избора и тајног гласања ЈРЗ, без претеривања не би добила више од 5%, али у овом пак случају ниједна регистрована партија не би добила већ би победили анационални елементи. За ЈРЗ би гласали само они који од нас живе и мају личне користи а иначе би пропали под другим режимом или се пак живи не би чули.

Вамој способности равна нема и сви су Ваши противници према Вама сићушни. Има и код Вас грешака а за време Ваше владе десиле су се ствари што код других влада нису. Живим у таквој средини и под таквим околностима да познајем право стање, па би по мом мишлењу због ових избора требали да предузмете неке целесходне мере.

Немојте примити на листи Вамој све досадне Владине посланике, јер Ви знате како су вршени избори 5 маја 1935 г. и да су то посланици Јевтићевци, Велики и Којићевци, па не и Вама у даном моменту бити одаки као и њима.

За сваки срез примите што више одабраних кандидата-са чистом прошлошћу, неокривљених, неогрзених у корупцију и са кореном у народу, јер се маса гласача за листу опредељује због личности, а не због партије и на тај начин збир гласова једне листе се повећава.

За време изборне кампање и на дан гласања при примени закона бити одмерен.

Себе не прецењивати, а противника не подцењивати, што је то често појава код људи на власти и опојених славом.

Са резервом примати оне славопојке о Вама које Вам сервирају Ваши телохранитељи, у циљу удварања и тако даље, јер је позната ствар и својствено је човеку да нешто кад њега лично тангира што дешава чује и нема моћи да се отрезни и прозре суштину тога.

Опозиција је веома јака с тим треба бити на чисто, а нема владе у нашој земљи која би се могла одржати на власти да није војске већ би настао хаос.

Опозиција има јакне пароле, Смрт Варнавина, прво болест и оно тужно звоњење звона по православним црквама и цркви барјаци пре његове смрти због оскрнављења православне светосавске цркве по црквама уочи његове смрти, терор и батињање владика пред саборном црквом- црквом од полиције, сакраманта и т.д. Веће понижавње ова вера и црква нису праживеле ни кад су биле под ропственом туђина и иноверца. Да се ово десило пре рата а нарочито у Србији дагло би се на буку мало им велико, па онда конкордат и пропаст на њему, у ком би и сличном случају овака влада, бар из частолубља дала оставку.

Убиство генерала Томића Војислава.

Корупција у војсци од више милиона динара и што та афера није изнета на јавност. Вама тесна везаност са Марићем и неразвијеност док је та афера развијана и напредовала.

Веће сруке наша војска није доживела него са буџетом прошле године. Зар је и код једне владе било буње против војног буџета већ је аплаузом приман, сем онда, па онда случај напада на оног посланика од стране два преобучена наредника чисто гангстерски. У Јапану су официри у оваквим или мало сличним случајевима вршили харинири, а наш Марић после тога напредује у аферама корупције.

Паметно Вам је што сте Педића узели за Министра. Ако нема војске у нашој држави револуција би настала, па за то што више њу задовољите. Добро би било да за први децембар дакле непосредно пред изборе буде што више одликовања и унапређења у војсци, па онда амнестија или аболуција свих дисциплинских назни у војсци од 8 јануара 1929 г. па до 20 јуни 1936 г. или покушаја атентата над Вама, или краха Пера Ђивковића у 1936 г. па исто тако амнестија или аболуција свих дисциплинских назни које су у току, а које немају у себи ништа нечасног или прљавог. Исто тако и за судске казне, које немају ништа нечасно и прљаво и где није било јаким штетних последица по службу или нема приватног тужиоца а нарочито за оне који нису до сада никако осуђивани ма од ког суда, те би им сада та амнестија, аболуција или помиловање први пут дошла. Са брзим укидањем капетанског испита, по могућству још пре избора много би учинили јер су и ту велике неправде нарочито због вишег курса војне академије и свршене школе гађања, где се официри или по све или многих предмета ослобођавају.

Све то Вас не би ништа коштало, а невероватно би Вам много користило јер би Ваше име било као унапредано у срцима многих који чувају отаџбину кад у Вама виде човека који то увања и даје им признање. Њихових

6-221

Господине Министре,

Противовао сам сароз нашу

Југославију и отишао путем перо-
давних за политику у маси наро-
да, па сам се уверио да ствари
наше стоје добро и ако се настави
са актиацијом оваквом до избора
Бити још боље.

Једна ствар смета и даје
противништва приликом да стварају
забуну и да нам нашкоди, а то
је низак и колектив курс на Срби
народом: ратне масе, аграрне фан-
кационе банке, бегунци и др

—

Посебне методе власти у кампањи

Један од начина за дискредитацију политичких противника биле су и карикатуре објављиване у гласилу ЈРЗ, *Самоуправи*. Међутим, једини опозициони политичар који није био „жртва” ове својеврсне пропагандне сатире, био је вођа *Збора* Димитрије Љотић. И на овом примеру потврдило се да је важна техника медијске борбе игнорисање политичког противника, за чије присуство у јавности ривалска странка процени да може бити штетно по њене интересе. И док се понеки противници свесно „гурају” у медије, док се са неким тактички свесно отвара медијски фронт, они за које се процени да могу да нашkode вашем бирачком телу се углавном не дирају и остављају на маргини. Стојадиновић је имао за циљ да на територијама насељеним Србима однесе што убедљивију победу, а себи је за главну мету изабрао лидере УО, пре свега из редова ДС, радикала и СЗ. Очигледно је да је проценио да би му отварање још једног фронта у Србији са Љотићем шкодило.²⁷⁵

Опробани рецепт за дискредитацију противника у недовољно развијеним друштвима са крхким институцијама, јесте оптужба за сарадњу са иностраним елементима, односно етикетирање „издајника”. Тако је ЈРЗ оптуживала и комунисте и социјалисте, да у пакету са федералистима и сепаратистима примају новац из иностранства и „да су слуге страних интереса и страних прохтева”. Будући да се у пропагандним материјалима ЈРЗ који су користили ову аргументацију нису помињала никаква имена, идеја је била да се „издајничка” репутација може пришити било коме из опозиције, односно целокупној опозиционој сцени.²⁷⁶

Све су ове технике биле лако спроводиве у једном друштву које је, по попису из 1931, имало чак 44,61% неписмених. Притом је, за разлику од Дравске бановине која и није била предмет посебног интересовања Стојадиновића у кампањи и у којој је било свега 5,54%, у Врбаској бановини било чак 72,60% неписменог становништва. Лако је закључити како су

²⁷⁵ Б. Симић, нав. дело, 187 стр,

²⁷⁶ Исто, 192 стр.

режимске медијске манипулације и „спиновања” могли да пронађу плодно тле на овим просторима, док је опозиција у недостатку новца и медијске подршке остајала немоћна.²⁷⁷

Специфичности кампање

Стојадиновић је у својим мемоарима тврдио да је кампању ЈРЗ *осмислио сам*, што говори у прилог тврдњи да је и након завршетка процеса и свега што је проистекло као последица ових избора, он био интимно задовољан учињеним. Изборну тактику председник владе конципирао је на следећи начин:

„Почети поступно и полао у почетку, тихо, па све јаче и јаче тако да и употреба аргумената и штампање летака идржање конференција буде најинтензивније тек неколико дана пред изборе, када се треба сручити свом снагом на противника. Не треба према томе сувише рано испуцати све аргументе, већ оставити јачину ударца да непријатељ осети пред сам дан избора, тако да нема кад да се прикупи и освети.”

У односу према опозицији обилато се користио термин „*непријатељи*”, што само по себи довољно говори о степену заоштрености политиче ситуације. Главни изборни слоган ЈРЗ био је, дакле „*Један Краљ, један народ, једна држава; благостање унутра, мир на границама*”. ЈРЗ се трудила да на изборима кандидује најпопуларније локалне лидере, не водећи уопште рачуна о томе да ли су били њени чланови од самог оснивања, или су странци приступили непосредно пред изборе. Тако је министар Цветковић у власитиначком срезу за кандидата предлагао Ристу Ранђеловића, пре свега јер би његово кандидовање на листи опозиције „било опасно за ЈРЗ”.

Количине пропагандног материјала пласиране у овој кампањи премашивале су све претходне. Према извештају ГО ЈРЗ, било је штампано: 8 450 писама, 12 886 пакета пропагандног материјала, 1 220 000 плаката и 7 200 000 летака. У изради материјала се ишло толико далеко у детаље, да су на плакатима у одређеним крајевима земље људи

²⁷⁷ Исто, 221 стр.

приказивани у традиционалној ношњи, док су куће биле типске и карактеристичне за тај крај. Све је то Јерезину пропаганду чинило питкијом за нардоне масе. У упутству за практично извођење партијске пропаганде налазиле су се инструкције локалним органима странке за организацију зборова, али и понуда за куповину портрета Стојадиновића. Уз све то, биле су и понуђене паролe које је требало исписати на портретима:

„ МИР НА ГРАНИЦАМА, ОЈАЧАО НАРОДНУ ОДБРАНУ, ТВОРАЦ НАРОДНЕ ИНДУСТРИЈЕ, СИН ШУМАДИЈЕ- ЈУНАК БЕЗ СТРАХА, ЖИВЕО ВОЂА ДР. СТОЈАДИНОВИЋ...”

По свему овоме, кампања за парламентарне изборе више је личила на *председничку* кампању, јер се инсистирало да Стојадиновићеве слике буду присутне масовно на свим зборовима, па и да их чланови странке држе на истакнутим местима и у својим кућама.

Реконструкција владе, објављена на сам дан расписвања избора, била је типичан пример злоупотребе власти за пропагандне сврхе. Тако су у владу за министре уведени вођа „борбаша” Хођера, који је требало да привуче националистичке бираче, те Далматинац Матровић, будући да је ЈРЗ у овом делу Хрватске стајала доста лоше. Велика предност власти у односу на опозицију налазила се и у чињеници да су на листи ЈРЗ била чак 62 кандидата из редова председника и потпредседника општина, те њих 74 као заменици кандидата. Тај је број у случају Мачекове опозиционе листе листе, међутим, био тек 9 кандидата, односно 8 заменика.

У кампањи ЈРЗ планирано је да се одржи 9 великих зборова на којима је требало да говори Стојадиновић, и то у Београду, Петровграду, Новом саду, Неготину, Босанском новом, Бијељини, Љубљани и поново у Београду. Већина је планирана за недељу, како би се обезбедило учешће што већег броја људи. Серија митинга отворена је у Београду 16. октобра, када је Стојадиновић у салу ушао победнички са Корошецом и Спахом, уз звуке композиције „*Поздрав вођи*”. Овом приликом он је први пут пласирао слоган „*дела говоре*”:

„Није то први пут да једна Влада врши изборе у овој земљи, али је први пут у историји избора код нас, да Влада не излази пред бираче са пустим обећањима или са празним речима, већ излази са свршеним делима! И мени се чини, да ниједан Председник Владе до

данас у нашој Краљевини није био у лакшем положају, него што сам ја у овоме тренутку, кад се обраћам целом народу Југославије, да гласа за листу, чији чу ја бити носилац.”

Сваки премијеров говор састојао се из следећи елемената:

- „ 1. Похвала и хвалоспеси регији и народу коме се обраћа;
2. Представљање стања у земљи пре долакса његове владе;
3. Глорификација сопственог рада као и учинка целе владе;
4. Критика политичких противника; 5. Позив на гласање и нова обећања.”

Претерана хвалисања и употреба синтагме „*моја влада*” требало је да фасцинирају необразованог и примитивног човека, што је додатно оснаживано обавезним критикама упућиваним претходницима. Премијер је на митинзима кокетирао и са божанским провиђењем, такође играјући на ниске страсти бирача. Тако је често истицао да су сви митинзи ЈРЗ одржавани по лепо времену упркос кишним периодима у међувремену, односно да за три године његове владе није било поплава и суша. Упечатљив моменат у кампањи била је и порука упућена државним службеницима на скупу у Љубљани, поводом претходно регистрованог притиска Мачека на службенике из редова хрватског народа:

„ Али, када је реч о чиновницима Хрватима, који су морам рећи у великој већини одлични и лојални” ако би мако од ржавних чиновника и службеника гледао у г. Мачеку свог шефа, а не у свом ресорном министру, онда ја свакоме таквом чиновнику поручујем, да му место није у државној служби.”

Колико је кампања више личила на председничку, и колико је Стојадиновић ниподаштавао улогу парламента и посланика, види се у његовом говору одржаном у Петровграду када је изјавио да ће му нови посланици бити „*помоћници у будућем раду*”. Такво је било Стојадиновићево схватање парламентаризма уопште, као помоћног органа владе, а не засебне гране власти. У складу са овом филозофијом била је састављана и владина посланичка листа, док је опозициона била сачињена можда и од компетентнијих и

еманципованијих индивидуа, будући да се ипак радило о разнородној коалицији сачињеној од 5 великих странака унутар СДК и УО.

Суштину изборне борбе чинио је сукоб две концепције: централистичке и федералистичке. Стојадиновић је зато врло вешто нападао идеју федерализма, те је тако у једном обраћању привредницима истицао као њене могуће последице „увећање администрације и уситњено тржиште”. У критикама Мачека био је пажљивији. Није желео да му превише даје на значају, али се трудио и да га максимално дискредитује. Тако је на митингу у Љубљани напомињао да је вођа ХСС „Словенац”, а критиковао је и „харање организованих наоружаних банди”, односно *Хрватску сељачку заштиту*. Руку на срце, државни апарат силе допуштао је неометано оперисање ХСЗ на територијама Савске и Приморске бановине, рачунајући да је боље изгубити изборе у њима, него имати инциденте које ће опозиција да искористи у нападима на режим. У обраћању на митингу у Београду, Стојадиновић је опширно цитирао Стјепана Радића, користећи га као оруђе за дискредитацију Мачека. Тако је цитирао Радићеве изјаве о „Србима и Хрватима као једном народу”, али и о радикалима као једином аутентичном политичком представнику српског народа. На тај начин је заправо припремао терен за будуће преговоре са Мачеком о новој влади и будућности краљевине, у којима је желео да наступа из што надмоћније позиције. Због тога је требало минимизовати резултат листе СДК-УО.

Највећа иновација у изборној кампањи децембра 1938, био је пропаганди филм. Филм „*Путем препорода- Југославија јуче и данас*,” стигао је у краљевину из Немачке 24.9. Емитовање филма оставило је велики утисак на народ, посебно узимајући у обзир чињеницу да је за многе грађане то био први пут у животу да су погедали једну филмску пројекцију. На сам изборни дан, радио је на сваких два сата објављивао изборне резултате истичући „убедљиво вођство владине листе”. То је била врхунска манипулација, осмишљена да демотивише потенцијалне опозиционе гласаче.²⁷⁸

„*Зелене кошуље*” биле су упадљиво средство Стојадиновићеве пропаганде. Оне су биле и повод оптужбама за фашизацију земље, иако се Стојадиновић бранио како то нема никакве везе са „сивим” и „црним” кошуљама, већ да се радило о омладинцима који су као

²⁷⁸ Исто, 242-271 стр.

редари обезбеђивали скупове. У сваком случају, ови младићи носили су зелене униформе, са краватама и шајкачама, остављајући утисак јединства странке и добре организације, али и блискости са обичним народом кроз коришћење елемената традиционалне ношње.²⁷⁹

Изборни терор био је уобичајено средство за придобијање гласача. Тако су Стојадиновић и Корошец послали свим бановима упутство да воде спискове гласања свих чиновника и службеника, као и запослених у приватним фабрикама које су радиле за потребе државе. Пратило се и гласање националних мањина, а посебно Јевреја, са напоменом да се имена и адресе оних који нису гласали ЈРЗ, хитно доставе. Ипак, упркос овим мерама, за Мачекову листу гласао је велики број чиновника са територија Београда, Земуна и Панчева (то посебно важи за службенике Министарства финансија) док је у Дринској бановини од укупно 13 498 чиновника, за владину листу гласало 8 344, за Мачекову 3 729, а за Љотићеву свега 9. Сличне спискове водила је и опозициона ХСС, која је делила након избора по Загребу брошуру „ Попис гласача града Загреба који су 11. просинца 1938. гласовали за носиоца листе др. М. Стојадиновића”. Спискови су садржавали имена и адресе бирача, тако да се може рећи да ни опозиција у читавом процесу и изборној сценографији није играла нимало наивну и невину улогу. Забрањивање листова и летака било је већ уобичајена пракса. Дописник ЦПБ из Сплита се жалио да „*Јадрански дневник*” и „*Ново доба*” раде директно у служби пропаганде ХСС, и да чак отворено позивају да се гласа за Мачекову листу.

ХСС је са своје стране вршила контролу и притиске на територијама Савске и Приморске бановине, што јој је било утолико лакше имајући у виду да су њени функционери вршили локалну власт у већини локалних самоуправа од општинских избора 1936. Мачек је издао упутство у којем захтева да организације ХСС одрже ред и мир уочи и на сам дан избора, „*што не значи да се сељачки народ даје стрељати попут зечева*”. Захтевао је од ХСЗ да се жандари спрече у вршењу злоупотреба на изборни дан, али да сви грађани безусловно изађу на гласање, иначе се више неће сматрати присталицама ХСС. Захтевао је и да се сви бирачи „преброје пре гласања”, а да се одсутни обавезно пронађу и спроведу на гласање. Поред тога, активисти ХСС били су дужни да након гласања остану у близини бирачких места, како би се „осигурала регуларност избора”. Постојале су и посебне јединице ХСЗ

²⁷⁹ Исто, 275-276 стр.

које су заустављале и легитимисале пролазнике, које су оперисале на раскрсницама у непосредној близини гласачких места. ХСС је, дакле, имала своје методе и била добро припремљена за децембарске изборе. Колико УО у Србији није имала довољно капацитета да се носи са режимом, толико је Мачек на време организовао инфраструктуру способну да осигура себи победу у Савској и Приморској бановини.²⁸⁰

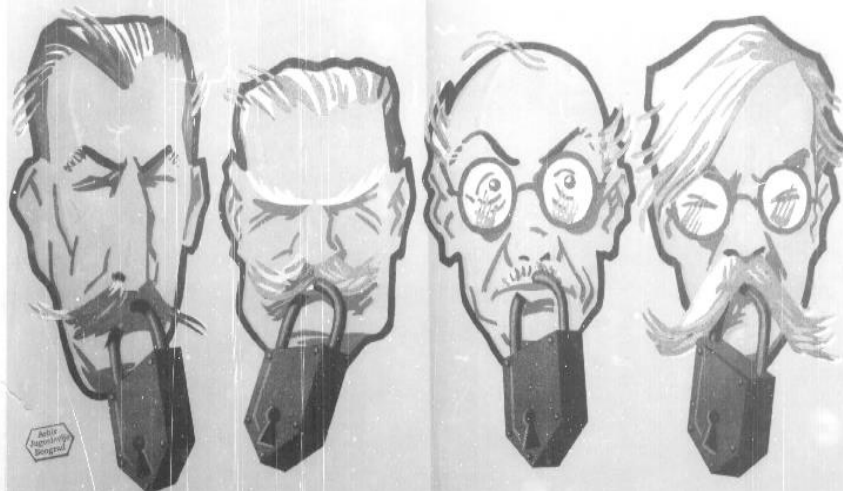
Британски извештаји из београдске амбасаде упућени министарству спољних послова у Лондону, резимирани су утиске о изборној трци 1938:

„Раздобље уочи избора протекло је у знаку грозничаве кампање. Једва да је прошао један дан а да неки члан владе или вођа странке није одржао скуп. Није прошао ниједан дан а да се у контролисаној штампи није појавио низ написа у којима се величала влада и грдила опозиција. Овој потоњој је дозвољено да по вољи одржава скупове, под условом да се придржава прописа, али јој је онемогућено да свој програм изложи бирачима посредством писане речи.“²⁸¹

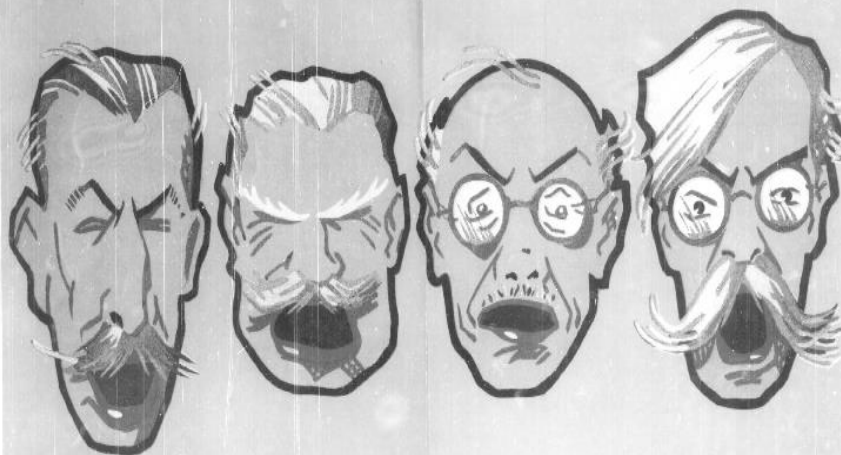
²⁸⁰ Исто, 276-282 стр.

²⁸¹ Ж. Аврамовски, нав. дело, 627 стр.

ОНИМА КОЈИ ТВРДЕ ДА НЕМА СЛОБОДЕ ЗБОРА

ДО 1935 ГОДИНЕ није одржан ни један збор

САМО У 1938 ГОД. одржала је опозиција 3816 зборова

(Званични статистички подаци)

„МИ ЖЕЛИМО
СПОРАЗУМ
СА СВИМА ХРВАТИМА

и то више него споразум. Наиме, споразум
на темељу јединства. Не да смо браћа већ једно!

СВА ПРАВА КОЈА ИМАЈУ СРБИ
МОРАЈУ ИМАТИ И ХРВАТИ:

284

Резултати парламентарних избора 1938.

- Листа Милана Стојадиновића 1 643 783 (54, 09%), **306 мандата**
- Листа Владка Мачека 1 364 524 (44, 90%), **67 мандата**
- Листа Димитрија Љотића 30 734 (1, 01%), **ниједан мандат**

По бановинама су остварени следећи резултати:

- **Дравска:** Стојадиновић 170 257 (78,60%), Мачек 45 226 (20,88%), Љотић 1 127 (0,52%)
- **Београд, Земун и Панчево:** Стојадиновић 39 597 (76,71%), Мачек 11 522 (22,32%), Љотић 499 (0,97%)
- **Савска:** Стојадиновић 112 386 (17,10%), Мачек 542 761 (82,57%), Љотић 2 147 (0,33%)
- **Врбаска:** Стојадиновић 108 068 (50,69%), Мачек 103 911 (48,74%), Љотић 1 205 (0,57%)
- **Приморска:** Стојадиновић 42 854 (20,06%), Мачек 168 349 (78,80%), Љотић 2 427 (1,14%)
- **Дринска:** Стојадиновић 193 059 (57,61 %), Мачек 138 320 (41,27%), Љотић 3 762 (1,12%)
- **Зетска:** Стојадиновић 129 154 (64,34%), Мачек 70 541 (35,14%), Љотић 1 047 (0,52%)
- **Дунавска:** Стојадиновић 373 050 (71,66%), Мачек 129 324 (24, 96%), Љотић 17 573 (3,38%)
- **Моравска:** Стојадиновић 247 243 (75,66%), Мачек 78 718 (24,09%), Љотић 317 (0,25%)
- **Вардарска:** Стојадиновић 228 095 (75,17%), Мачек 75 232 (24,79%), Љотић 130 (0,04%) ²⁸⁵

²⁸⁵ Б. Симић, нав. дело, 285 стр.

[illegible]

Иногда можно увидеть в воздухе, по направлению к морю, дымовую завесу. Скорее всего, это дымовые сигналы от кораблей, которые находятся в море. В это время года в море много кораблей, которые находятся в море. В это время года в море много кораблей, которые находятся в море.

Od 90 srezova pretkumanovske Srbije
lista i dr. Stojadinovića dobila je
apsolutnu većinu u 81 srezu

Пошто је пројекативни грађевинар из Београда, а изградња куће Војводе из 5 етажа
имала да се извршава у складу са условима 10. стана. На овом 4. стану, има и др. Ма-
тијевићева је 7 етажа, а грађевинар је, пошто је имао и др. Стојановића, који је изгра-
дио и 10. стан. У пројекативу изградња има да се изградња такође изведе, а то
има и др. Стојановића (10.0%)
има и др. Матијевића (10.0%)

[illegible][illegible]

Т. Давыдов, директор завода № 10, рассказывает, что в настоящее время в цехе работают 10 человек. В основном это люди, которые раньше работали на заводе. Сейчас завод работает на 10-15% от своих возможностей. В основном это люди, которые раньше работали на заводе. Сейчас завод работает на 10-15% от своих возможностей. В основном это люди, которые раньше работали на заводе. Сейчас завод работает на 10-15% от своих возможностей.

Примером такого «взрыва» могут служить 2000-е годы, когда в России в среднем на одного человека приходилось 1,5 кв. м жилья, а в Москве — 1,2 кв. м. В то же время в США на одного человека приходилось 70 кв. м, в Японии — 30 кв. м, в Германии — 35 кв. м, в Великобритании — 30 кв. м, в Австралии — 40 кв. м, в Канаде — 35 кв. м, в Южной Корее — 30 кв. м, в Китае — 10 кв. м, в Индии — 5 кв. м, в Бразилии — 15 кв. м, в России — 1,5 кв. м.

Резиме изборне борбе

„Изборни резултат био је овакав: за моју листу 1 650 000, за Мачекови 1 364 000, а за Љотићеву око 30 000.

Прави значај ових цифара огледа се не у њиховом бројном односу, него у чињеници, да се 1 650 000 гласача окупило око једног човека и једног програма, док су на страни Мачекове листе биле разне партије, са разним програмима само технички повезане, без јединственог вођства. Иначе, по националном обележју, анализа изборних резултата по појединим срезovima јасно је показивала да сам у српским, словеначким и муслиманским крајевима ја имао просечно три четвртине гласова, док је у претежно хрватским крајевима Мачек имао три четвртине гласова за себе. Кад сам Кнезу Намеснику саопштио изборне резултате и да смо добили 300 000 гласова више него Мачек, он ми рече: - Волео бих да је тај број нешто већи...

Кнез очевидно није био одушевљен. Уосталом и ја бих волео да је наш број био већи, а што то није био случај великим делом пада одговорност на др Корошеца, чији су органи штитили само опозицију да има слободу агитације и гласања, али није штитило владине присталице против терора Мачекове „Селачке заштите”. Но у једном погледу био само потпуно задовољан: слободни избори показали су право расположење народа. Ја сам од стране српског народа несумњиво добио овлашћење да у име њега могу говорити. Исто такво овлашћење је добио и др Мачек од хрватског народа. Према томе извршена је припрема на чисто демократској бази. Решење српско-хрватског спора имали су да траже и нађу два човека у држави: Стојадиновић и Мачек.

То, међутим, није било мишљење кнеза намесника Павла. Мимо мога знања и сагласности, иза мојих леђа, противно народном расположењу, он је узео у своје руке решење тог питања.”²⁸⁷

²⁸⁷ М. Стојадиновић, нав. дело, 507 стр.

Милан Стојадиновић је тактички готово беспрекорно спроводио своју концепцију поларизације бирачког тела. Идеја да листа ЈРЗ однесе опипљиву победу на територији насељеној српским становништвом уродила је плодом. Комбинација уцена, претњи, притисака, бесомучне пропаганде и цезуре, али и солидних привредних постигнућа, лидерске харизме и ауторитета који је изградио, те подршке која је стизала пре свега из Берлина и Рима, довела је до убедљивих победа Стојадиновића над странкама Удружене опозиције у Моравској, Вардарској, Дунавској и Зетској бановини те у престоници Београду. У Дринској бановини остварена је такође победа, као и у Врбаској, додуше тесна. Ипак, однос од 60:40 међу српским бирачима у корист актуелног премијера није представљао тако убедљиву победу каквој се он сам надао. Стојадиновић се овим резултатима јесте наметнуо као изабрани политички лидер Срба, што му је и био циљ, и он је тиме свакако донекле био задовољан. Ипак, убедљиви тријумфи Мачека у Савској и Приморској бановини, и егал борба у Врбаској, били су уједно и разочаравајући за премијера. Он јесте рачунао са тиме да ће ХСС тријумфовати на хрватским подручјима, али је и интензивно радио на смањивању тог јаза посебно користећи мере цензуре штампе и избегавајући инциденте које би испровоцирали евентуални сукоби жандармерије и ХСЗ. Међутим, очигледно је да је круна имала другачије планове, те отуда и незадовољство Стојадиновића претераном пасивношћу министра полиције Корошеца пред терором Хрватске сељачке заштите, а који је засигурно оперисао у дослуху са кнезом Павлом. Стојадиновић јесте на први поглед остварио свој примарни циљ поларизације и стварање услова за преговоре два несумњива национална лидера, међутим круна је другачије тумачила фијаско Јерезе у Хрватској и недовољно убедљив тријумф Стојадиновића међу Србима.

Мачек је имао свој поглед на тек окончане изборе:

„ У српским крајевима резултат избора за опозицију није био тако повољан. По свему изгледа да Срби, а да и не говорим о Македонцима, Нијемцима и Мађарима, нису били толико одважни да се у јавном гласовању изложе против режима. Нарочито ме је неугодно изненадило гласовање у Београду. Након великих манифестација уперених против режима пригодом мог доласка у Београд, гдје је судјеловало преко сто тисућа људи, од тога двије трећине из самог Београда, рачунао сам да ће Београд свакако дати

опозицији већину. 4 мјесеца касније гласовало је у Београду за опозицију тек нешто преко десет тисућа људи, а режим је добио преко 40 000 гласова. Занимљиво је да су у Војводини сви Нијемци као један човјек, по Хитлеровој директиви, гласовали за Стојадиновићеву листу. У Славонији, гдје су код свих пријашњих избора, па и године 1935, Нијемци у великој већини гласовали за ХСС, овај пут их је око 50 % апстинирало од избора, а преостала половина се некако подједнако подијелила између режима и опозиције. И хрватски франковци прокламирали су овај пут апстиненцију, очито према инструкцијама примљеним из Берлина и из Рима (За режим се ипак нису могли одређити). Но покрет ХСС био је тако јак да су коначно и франковачки вође, осим неколико најзатуцанијих који су се могли на прсте пребројити, гласовали за опозицију. Укупни резултат избора, сигуран сам, ни овај пут није био исправно објављен, јер је сигурно да је у многим крајевима Југославије успјело режиму приписати много више гласова него што их је доиста добио... ”²⁸⁸

У прилог тези о успеху Стојадиновића у придобијању Срба, али и дебаклу у Хрватској, говоре и резултати избора по националностима:

- **Срби** (Стојадиновић 885 000, Мачек 538 000)
- **Хрвати** (Стојадиновић 32 000, Мачек 767 000)
- Муслимани (Стојадиновић 159 000, Мачек 17 000)
- Србохрвати (Стојадиновић 1076, Мачек 1322)
- Словенци (Стојадиновић 162 000, Мачек 45 000)
- Југословени (Стојадиновић 1238, Мачек 1367) ²⁸⁹

Изборе 1938. обележила је већа излазност него на било којим претходним гласањима, што се у извесној мери може донекле објаснити и извесним помацама у демократизацији земље. Међутим, ови избори су за Стојадиновића прошли доста лошије од онога чему се надао. Наиме, његова листа добила је 94 000 гласова мање од Јевтићеве на петوماјским изборима 1935, а само је на територији Београда са Земун

²⁸⁸ В. Мачек, нав. дело, 127 стр.

²⁸⁹ М. Радојевић, нав. дело, 74 стр.

и Панчевом, те у Дравској и Дунавској бановини добио више подршке од претходног премијера. И те резултате дуговао је снажном наступу СЛС у Словенији, која 1935. није ни учествовала, односно компактном наступу националних мањина у Дунавској бановини. Опозиција је на децембарским изборима освојила чак 380 000 гласова више него на претходним, што је свакако било последица анимозитета према лидеру ЈРЗ.

Удружена опозиција је након избора 11. децембра издала елаборат „Значај избора у Југославији”, у коме је тврдила да Стојадиновић не ужива подршку Срба и да је победу остварио фалсификатима, гласовима националних мањина и притисцима. На другој страни, провладини медији су изборне резултате приказивали као велику победу Југословенске радикалне заједнице. Писало се о огромном поверењу које је добио председник владе, а у прилог томе су се неретко користили бројеви освојених мандата па чак и проценат мандата, уместо процента освојених гласова. Имајући у виду колико је закон о избору народних посланика фаворизовао странку победницу, додељујући јој несразмерно велики број посланичких места, то јесте била медијска сламка спаса за владајућу партију.²⁹⁰

Британци, који су се уз Немце понајвише интересовали за краљевину Југославију, су пажљиво испратили изборну борбу до њеног самог краја и можда дали и најпрецизнију оцену читавог процеса:

„ Резултати избора донели су неку врсту изненађења широј јавности и дубоко разочарање др Стојадиновићу. Председник владе је очекивао да ће добити најмање 60 % укупног броја гласова. Добио је тек нешто изнад 50 %. Ипак, могао је тврдити да је његова странка сама победила коалицију састављену од свих других странака, и да је, осим у Хрватској, свуда освојила солидну, а негде и огромну већину. Осим тога, Изборни закон је тако чудно скројен да је владина странка добила 300 места од могућих 370. Није стога било никаквих наговештаја да ће г. Стојадиновићу бити тешко да задржи свој положај. Штавише, изгледало је да му је, осим у случају непредвиђених тешкоћа, обезбеђен још један четворогодишњи мандат.

²⁹⁰ Б. Симић, 285-290 стр.

*Убрзо је, међутим, постало јасно да је његов диктаторски наступ за време предизборне кампање пољуљао поверење које је у њега имао кнез намесник, као и приврженост многих његових следбеника...*²⁹¹

²⁹¹ Ж. Аврамовски, нав. дело, 627 стр.

Закључак

Парламентаризам је одраз тежње за ограничавањем власти монарха, те његове трагове можемо наћи у бројним епохама развоја људске цивилизације. Примери развоја енглеског парламентаризма, који се може сматрати колевком модерног народног представништва, указују на жестоке битке вођене између круне и племства око контроле државних послова и ресурса. Са развојем градова, и тамошње „урбано” становништво тражило је своја права, што је доводило до непрекидних реформи изборног законодавства, како би се што праведније извршила расподела посланичких мандата, а самим тиме и утицаја и власти. С друге стране европског континента, налази се моћна и пространа Русија, често несхваћена у интелектуалним круговима западне цивилизације. Иако представљана као „брутална ” и „нецивилизована”, њена историја демантује овакве стереотипе. Читање дела „*Романови*“ писца Сајмона Сибага Монтефјореа, може послужити као допринос углавном објективном „западњачком“ приступу руској историји. Управо пример крунисања првог цара из редова династије Романов, указује на почетне трагове идеје поделе власти у овој великој и моћној држави. Царом се једноставно није могло постати без договора у оквиру својеврсног народног представништва, а то се не може сматрати одликом некакве „варварске” творевине. Уједно се поставља и питање ко може имати право на монопол за етикетирања овакве врсте? Историја парламентаризма у самој Србији и Југославији осликава такође један буран процес. Пут од неконтролисане власти појединаца који су носили титуле великих жупана и краљева или царева, до изградње неке форме парламента као контролног органа извршне власти, био је дуг. Први државни сабори у средњем веку били су прилика да се за политичке замисли тадашњих владара обезбеди легитимитет и евентуална финансијска, политичка и војна подршка. У позним временима турске власти на балканском полуострву, рађале су се прве форме организоване модерне државе, са тенденцијама за одвајање законодавне од извршне и судске власти. Егзекутива се грчевито борила да прерогативе све три гране власти задржи у својим рукама. Усвајање првих устава је донело и јасније разграничење законодавне, извршне и судске власти, са којим су се рађали и први српски парламенти у својој мање-више модерној форми. Скупштине су и даље стајале пред изазовом притисака егзекутиве која их је, оличена у краљевској власти,

неретко сводила на ниво саветодавног тела без икаквог стварног утицаја на државне послове. Након ослобођења на Берлинском конгресу 1878, отпочеле су и интензивније политичке борбе између круне и парламента, те рађање првих странака. Осим династичких борби између Обреновића и Карађорђевића, овај период је интересантан и како би се пратила динамика развоја парламентаризма у односу на извршну власт.

Са настанком прве југословенске државе 1918, као израза вековне тежње поробљених јужно-словенских народа са територија Аустро-Угарске и Отоманске империје, те самосталних краљевина Србије и Црне Горе за уједињењем, почиње и динамична ера односа између династије Карађорђевић и политичких странака новог доба. Круна је у Краљевини Југославији кључни фактор у управљању државом, а политичке странке само инструмент у спровођењу краљеве воље. Ипак, све те политичке странке носиле су неретко јасне идеолошке концепције у својим програмима, а неке од њих су до те мере остајале привржене својим идејама да никада нису биле део владе и вечито остајале у опозицији. Иако је круна била арбитар у избору и рушењу влада, политичке странке су итекако олакшавале, отежавале, убрзавале и успоравале политичке процесе. Неке од тих странака узеле су учешће управо на децембарским изборима 1938, углавном фузионисањем у веће структуре, и тако одиграле улогу у последњој парламентарној бици прве југословенске државе. *Хрватско питање*, као горући проблем прве Југославије, представља централну тачку око које гравитирају сва политичка трвења у краљевини. Однос између два најбројнија народа у Југославији био је најкрупнији камен спотицања у спровођењу идеологије „интегралног југословенства”, и он се прожима кроз читав мој рад. Преглед резултата парламентарних избора олакшава увид у расположење народа у Краљевини Југославији, али и у однос снага између српског и хрватског фактора.

Након убиства краља Александра Ујединитеља у Марсеју 1934, на сцену је као носилац власти круне ступио кнез намесник Павле, по мом личном уверењу велика и сјајна личност српске историје. Павле је био близак британским конзервативним круговима, и као такав је управо на њихов миг подржао ступање Милана Стојадиновића на велику сцену. Стојадиновић најпре улази у владу Богољуба Јевтића као министар финансија, да би га потом и срушио након петوماјских избора 1935, после којих је изабран за председника владе. Како би обезбедио солидну основу за своју власт, ушао је у процес

оснивања нове режимске странке, *Југословенске радикалне заједнице*. ЈНС је постала прошлост заједно са некадашњим премијером Петром Живковићем, са којим се Стојадиновић након скупштинског атентата ефикасно обрачунао. Први озбиљан изазов за Стојадиновићеву власт, након сукоба са НРС око превласти у новоформираној ЈРЗ, настао је око изгласавања *Конкордата* у парламенту. Упркос већини коју је осигурао за овај закон, сукоб који је настао са СПЦ и немиле сцене настале приликом црквене литије у Београду када је жандармерија повредила известан број свештеника, оставили су дубок ожиљак на Стојадиновићу. Општински избори који су организовани 1936, помогли су му да настави рад на консолидовању ЈРЗ и њеном утемељивању као водеће странке на територијама насељеним Србима, што је требало да буде основа за успешне преговоре око преуређење Југославије и решење *хрватског питања*. Након овог изборног успеха, обезбеђивања већине у Сенату, консолидовања ЈРЗ и њене већине у Народној скупштини те санирања “*конкордатске кризе*” Стојадиновић је одлучио да распише парламентарне изборе за децембар 1938.

Милан Стојадиновић је у обављању премијерске дужности показивао *ауторитарне* тенденције. Није дозвољавао никакву опозицију унутар ЈРЗ, а и према осталим српским странкама опходио се као према нужном злу. Ипак, не може се рећи да је стање политичких слобода у његово време било горе него за време *шестојануарске диктатуре*. Одређени степен слобода јесте постојао, који се спроводио кроз “*либералну примену реакционарних закона*“. Највећу пажњу Стојадиновић је посвећивао економским питањима, развоју инфраструктуре и индустрије, те покушајима да раздужи дуговима оптерећеног сељака, као најбројнију категорију становништва. Управо су успеси на привредном плану били и најзначајнији део наслеђа Милана Стојадиновића. На плану спољне политике, он је постепено удаљавао Југославију од традиционалних савезника Француске и Британије, приближавајући је Берлину и Риму. Односи са Немачком преваасходно су ојачавани значајним увећањем спољнотрговинске размене између две земље. Са Римом је односе унапређивао ослањајући се на пријатељство са министром спољних послова *грофом Ћаном*.

За премијера Стојадиновића најважнији задатак било је решавање *хрватског питања*. Упркос великој жељи, он у томе није успео. Са Мачеком се сусрео само једном, на

неутралном терену, и тај разговор није довео до озбиљнијих договора. Његове ауторитарне тенденције и превелико зближавање са Берлином и Римом, постепено су га удаљавале од кнеза Павла који је губио поверење у Стојадиновића.

Други кључни политички актер, поред Стојадиновића, био је вођа хрватског народа *Владко Мачек*. Преузимајући вођство ХСС након атентата у београдској Народној скупштини од убијеног Стјепана Радића, он постаје најважнији саговорник са хрватске стране у договорима око решавања *хрватског питања*. За разлику од Радића, Мачек није презао од комуникације и сарадње са екстремно десним елементима хрватског друштва, *франковцима*, који су били експоненти Ватикана у краљевини. Мачек је балансирао између дугорочних планова за обезбеђењем што шире аутономије за Хрватску или чак њеним осамостаљењем, и одржавања што бољих односа са круном у властима у Београду. Иако је марљиво радио на постављању што већег броја осигурача хрватској самосталности, попут формирања наоружаних јединица *Хрватске сељачке заштите*, Мачек је истовремено остављао отворена врата за останак Хрватске у преуређеној Југославији у којој би Хрватска имала велики степен аутономије. Стојадиновићеве понуде за улазак ХСС у његову владу није прихватао, не желећи да тиме ослаби сопствене позиције у Хрватској, у којој су га франковци већ оптуживали за претерану колаборацију са Београдом. Његова стратегија је била да, у духу сталног лавирања између српске Удружене опозиције и београдског режима, заједничким наступом са УО на парламентарним изборима за ХСС обезбеди позицију незаобилазног фактора у договорима за преобликовање краљевине.

На парламентарним изборима 1938. учешће су узеле три листе: *ЈРЗ*, *УО* и *ЈНП Збор*. ЈРЗ је настала уједињењем Главног одбора НРС, Спахове ЈМО и Корошчеве СЛС. Након разлаза Стојадиновића и радикала око ГО, некада велика Пашићева Радикална странка била је располућена између власти и опозиције. *Удружена опозиција* прошла је турбулентан период од пораза на петемајским изборима 1935, до поновног заједничког наступа 1938. Мачек је, иако је покушавао да балансира између круне и српске опозиције, на крају одлучио да предводи заједничку листу СДК, коју су чиниле ХСС и СДС, и Удружене опозиције у чији састав су ушли отцепљени део радикала, Савез земљорадника и Демократска странка. Трећи учесник на парламентарним изборима је, као и 1935, био

Љотићев Збор. Збор је био странка која је потенцијално задавала муке Стојадиновићевој ЈРЗ у српским крајевима, па га је председник владе углавном игнорисао. Идеологија Збора била је прожета **антисемитизмом**, идејама о „*чистоти нације*” и „*корпоративној држави*”, и као таква је била огледало **националсоцијалиста** у Немачкој. Збор је својим деловањем несумњиво оставио мрљу на предратној историји Југославије.

Изборна кампања протекла је у демократским условима од претходних избора, ту нема никакве дилеме. Ипак, степен политичких слобода био је недовољан да би се децембарски избори могли сматрати слободним. Сам изборни закон био је прилично неправедан, отежавајући кандидовање опозицији, али и драматично фаворизујући победничку листу у коначној расподели мандата. Цензура медија је била блажа него ранијих година, али ипак довољно снажна да онемогући озбиљнију агитацију опозиције. Полиција је допуштала деловање опозиције до оне границе која није угрожавала саму власт. Стојадиновић је одлучио да допусти несметану акцију Мачеку на територијама насељеним Хрватима, рачунајући да ће се тако њих двојица искристалисати као недвосмислени лидери Југославије. Наравно, он би као апсолутни победник на изборима диктирао темпо преговора, али би њих двојица требало да дефинишу кораке за преуређење југословенске државе. Међутим, превелико Стојадиновићево приближавање Риму и Берлину, оптужбе за фашистичке тенденције и његова амбиција да преузме у своје руке кормило управљања краљевином, нису се допадали ни Павлу ни његовим западним савезницима. Тако је Корошец, засигурно уз сагласност кнеза намесника, дозвољавао као министар полиције претерано агресивно поступање ХСЗ у Хрватској, које је довело резултат ЈРЗ до дебакла. Осим тога, ни победа ЈРЗ на територијама насељеним Србима, иако солидна, није била довољно убедљива. Тако је Стојадиновић доведен у ситуацију да ће му судија бити кнез Павле. А кнез Павле није желео да подели судбину немоћног италијанског краља, кога је Бенито Мусолини немилосрдно гурнуо у своју сенку.

Парламентарни избори одржани 11. децембра 1938. били су не само последњи избори у краљевини, већ и последњи демократски избори у нашој земљи одржани до почетка деведесетих година XX века. Као такви, они за мене имају специфичну тежину. Иако су тадашњи режими на све начине покушавали да отежају посао опозицији, иако је круна имала превелики утицај на политичке странке, ипак је Краљевина Југославија била

друштво које је покушавало да пронађе своје узоре у западним демократијама тога времена. Вихор рата је, међутим, био претежак изазов за државу која је до момента њеног распада била стара тек непуне 23 године. Лидери краљевине су покушавали да пронађу *modus vivendi* у условима нарастајућих фашистичких тенденција у Европи. Упркос каснијим оптужбама за фашистичке тенденције појединих југословенских политичара, али и пресудама пред судовима друге Југославије, слика се не може посматрати црно-бело. Када би ипак све и било црно-бело, какве бисмо оцене онда данас давали за британског премијера Невила Чемберлена и његове политичке савезнике, односно за Стаљина и његовог министра Молотова који је потписао чувени споразум са Рибентропом? Да ли би сви ови људи прошли неокрњени процесе пред судовима који су осудили југословенске лидере? Стојадиновић је носио једну велику мисао, да је Југославији било потребно више времена, баш као што су са временом и Немачка и Италија након уједињења израсле у стабилне, хомогенизоване нације. Краљевина нажалост тај највреднији ресурс - време, није имала. Ипак, парламентарни избори 1938. оставили су неке важне лекције. Једна од најбитнијих је да се политичка култура на овим просторима од тога времена никада суштински није променила. Владајуће елите увек су биле у стању да руше институције и прилагођавају их својим уским интересима. Недостатак континуитета у институционалном развоју је *Ахилова пета* и данашњег српског друштва. Тенденција народа да гласа за ауторитарне лидере, уместо за политичке странке и њихове програме, овде се никада није променила. Можда је механизам у краљевини, у којој је поред једног аутократе Стојадиновића или Мачека, постојала и круна као други ауторитарни елемент контролног карактера, био адекватније системско решење за народе на овим просторима? Шта тек рећи за политичке странке, које су се ређале једна за другом на власти, настајале и нестајале са сцене са првим изборним поразом? Круна их је уздизала у небеса и гасила, па су тако Пашићеви радикали готово испарили са сцене, а касније владајуће странке ЈРСД, ЈНС и ЈРЗ трајале тек по један изборни циклус, опстајући касније само у траговима. Да ли је данас икако другачије?

Библиографија

Извори:

1. Архив Југославије
2. Архив САНУ

Дневници и мемоари:

1. Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови сад, 2000
2. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене- Сазнања*, Београд, 1997
3. Драгољуб Јовановић, *Почитичке успомене- Искуства*, Београд, 1997
4. Владко Мачек. *Мемоари*, Загреб, 1992
5. Стјепан Радић, *Прашки записи*, Загреб, 1985
6. Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1952
7. Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1970

Литература:

1. Платон, *Држава*, Београд, 2013
2. Жељко Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, Сремска митровица, 2006
3. Милена Репајић, *Стефан Немања- утемељење династичког легитимитета*, Београд, 2018
4. Ивана Коматина, *Стефан Немањић- Првовенчани краљ*, Београд, 2018
5. Бранислав Глигоријевић, *Парламентаризам и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд, 1979
6. Х. Џ. Велс, *Историја света*, Београд, 1929
7. Димитрије Оболенски, Роберт Ори, *Историја Русије*, Београд, 2003
8. Martin Gilbert, *The Routledge atlas of British history*, New York

9. Марко Павловић, *Два века српске уставности (Народна скупштина у уставима Кнежевине и Краљевине Србије)*, Београд, 2010
10. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, Београд
11. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994
12. Џ. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973
13. Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором*, Београд, 1996
14. Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд, 1997
15. Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007
16. Тодор Стојков, *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд, 1985
17. Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле- Истина о 27. марту*, Београд, 2007
18. Мирко Глојнарић, *Вођа говори*, Загреб, 1936
19. Н. Миловановић, *Пукотине краљевства*, Београд, 1978
20. Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, Загреб, 1986
21. Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд, 1984

Периодика:

1. „Правда“, www.nbs.rs
2. „Политика“, www.nbs.rs
3. „Време“, www.nbs.rs